

निर्वाचन आयोग, नेपाल
ELECTION COMMISSION, NEPAL

निर्वाचन ELECTION

जिफे
Year 5

कास @
Vol. 2

कोफास *
Total Vol. 8

रफे, @&@
Feb.-March, 2016

लग्ज फेग चफोफु, गकfn
सफेक्य, सफ7df8fफे

South Asian Institute for Democracy and Electoral Studies (SAIDES) सम्बन्धी अन्तरक्रिया कार्यक्रममा कार्यवाहक प्रमुख निर्वाचन आयुक्त डा. अयोधीप्रसाद यादव, निर्वाचन आयुक्त श्री इला शर्मा तथा आयोगका पूर्व प्रमुख निर्वाचन आयुक्त र पूर्व निर्वाचन आयुक्तहरूसमेत

South Asian Institute for Democracy and Electoral Studies (SAIDES) सम्बन्धी अन्तरक्रिया कार्यक्रममा आयोगका पदाधिकारी तथा सहभागीहरू

वित्तीय तथा खरिद व्यवस्थापनसम्बन्धी अभिमुखीकरण कार्यक्रममा आयोगका पदाधिकारी तथा सहभागीहरू

आयोगद्वारा सञ्चालित कार्यक्रममा सहसचिव श्री वीरबहादुर राई, सहसचिव श्री वासुदेव गुरागाई र सहभागीहरू

निर्वाचन ELECTION

निर्वाचन आयोग, नेपालद्वारा प्रकाशित निर्वाचन र लोकतन्त्रसम्बन्धी
अर्धवार्षिक पत्रिका (Journal)

वर्ष ५	अङ्क २	पूर्णाङ्क ८	चैत, २०७२
Year 5	Vol. 2	Total Vol. 8	Feb.-March, 2016

निर्वाचन आयोग, नेपाल
कान्तिपथ, काठमाडौं

निर्वाचन ELECTION

निर्वाचन आयोग, नेपालद्वारा प्रकाशित निर्वाचन र लोकतन्त्रसम्बन्धी अर्धवार्षिक
पत्रिका (Journal)

वर्ष ५

अङ्क २

पूर्णाङ्क ८

चैत, २०७२

Year 5

Vol. 2

Total Vol. 8

Feb.-March, 2016

प्रकाशक : निर्वाचन आयोग, नेपाल, कान्तिपथ, काठमाडौं

फोन : ०१ -४२२२६६००

इमेल : info@election.gov.np

वेब साइट : www.election.gov.np

प्रकाशित प्रति : ७०० प्रति

सल्लाहकार समिति

कार्यवाहक प्रमुख निर्वाचन आयुक्त डा. अयोधीप्रसाद यादव
निर्वाचन आयुक्त श्री इला शर्मा
सचिव श्री शारदाप्रसाद त्रिताल

- प्रमुख सल्लाहकार
- सल्लाहकार
- सल्लाहकार

सम्पादक मण्डल

सहसचिव श्री वीरबहादुर राई
उपसचिव श्री एकनारायण शर्मा
उपसचिव श्री लक्ष्मीदेवी होमागाई
शाखा अधिकृत श्री भेषराज रिजाल

- संयोजक
- सदस्य
- सदस्य
- सदस्य सचिव

मुद्रण

सोपान प्रेस प्रा.लि.

डिल्लीबजार, काठमाडौं ।

फोन : ०१-४४४२२०६

निर्वाचन आयोग, नेपालका वर्तमान पदाधिकारी तथा अर्धवार्षिक निर्वाचन पत्रिका
(Journal) का सल्लाहकारहरू

कार्यवाहक प्रमुख निर्वाचन आयुक्त
डा. अयोधीप्रसाद यादव

निर्वाचन आयुक्त
श्री इला शर्मा

सचिव
श्री शारदाप्रसाद त्रिताल

सम्पादक मण्डल

सहसचिव
श्री वीरबहादुर राई
संयोजक

उपसचिव
श्री एकनारायण शर्मा
सदस्य

उपसचिव
श्री लक्ष्मीदेवी होमागाई
सदस्य

शाखा अधिकृत
श्री भेषराज रिजाल
सदस्य सचिव

सम्पादकीय

राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, संघीय संसदका सदस्य, प्रदेशसभाका सदस्य तथा स्थानीय तहको निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण गर्ने, राष्ट्रिय महत्वको विषयमा जनमत सङ्ग्रह गराउने, निर्वाचनको प्रयोजनका लागि मतदाताको नामावली तयार गर्नेलगायतको संवैधानिक जिम्मेवारीबमोजिम स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचन सम्पन्न गराउन आयोग निरन्तर क्रियाशील रहेको छ । मतदाता नामावलीको इतिहास हेर्दा, प्रारम्भिक दिनमा निश्चित निर्वाचनका लागि अस्थायी प्रकृतिको हस्तलिखित मतदाता नामावली प्रयोगमा ल्याएको पाइन्छ भने मतदाता नामावलीसम्बन्धी ऐन, २०५२ तथा मतदाता नामावलीसम्बन्धी नियमावली, २०५२ लागू भएपछि कम्प्युटरकृत नामावली तयार तथा प्रयोग गर्दै हाल मतदाता नामावलीसम्बन्धी ऐन, २०६३, मतदाता नामावलीसम्बन्धी नियमावली, २०६८ तथा फोटोसहितको मतदाता नामावलीसम्बन्धी निर्देशिका, २०६७ बमोजिम फोटोलगायत बायोमेट्रिक विवरणसहितको मतदाता नामावली तयार एवम् प्रयोग गरिसकिएको छ । आयोगले २०६६ साल चैत्रदेखि २०६७ बैशाखसम्म सोलुखुम्बुको सल्लेरी र सल्यान, काठमाडौंको रामकोट र सीतापाइला, रूपन्देहीको शंकरनगर, दाङको चैलाही तथा डडेल्धुराको जोगबुढामा परीक्षण गरी त्यसको आधारमा २०६७ भाद्रदेखि मुलुकभर निरन्तररूपमा फोटोसहितको मतदाता नामावली सङ्कलन तथा दर्ता कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेको छ । सबै नेपाली मतदाताको नाम मतदाता नामावलीमा समेट्न आयोगले क्षेत्रीय निर्वाचन कार्यालय, जिल्ला निर्वाचन कार्यालय र जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूमा निरन्तर दर्ता, तोकिएका इलाका प्रशासन कार्यालयहरूमा दर्ता, विभिन्न जिल्लामा घुम्ती दर्ता, लक्षित समुदायमा आधारित दर्तालगायतका विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ ।

२०७० सालको संविधानसभा सदस्य निर्वाचन प्रयोजनको लागि २०७० साल असार मसान्तसम्म १८ वर्ष उमेर पूरा भएका १ करोड २१ लाख ४७ हजार ८६५ मतदाताको नामावली समावेश गरी अन्तिम नामावली तयार गरिएको थियो भने २०७२ साल पुस मसान्तसम्म सोह्रवर्ष उमेर पुगेका १ करोड ३३ लाख १४ हजार ३१६ जना नेपाली नागरिकको नाम दर्ता भइसकेको छ । यसै सन्दर्भमा मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक विशेष कार्यक्रम, २०७२ सञ्चालन गरी न्यून मतदाता दर्ता भएका गाउँ विकास समिति तथा नगरपालिकाका वडाहरूको पहिचान गरी देशभरका ३०२४ स्थानमा मतदाता दर्तास्थल राखी करिब २ लाख ५० हजार थप मतदाताको नाम दर्ता गर्ने लक्ष्य राखिएको छ । आयोगबाट पारित मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक कार्यक्रम तर्जुमासम्बन्धी मापदण्ड तथा मार्गदर्शन, २०७२ अनुसार पछिल्लो जनगणनाको आधारमा १६ वर्ष माथिको जनसंख्याको तुलनामा मतदाता नामावलीमा दर्ता हुन बाँकी मतदाता संख्याको अन्तर अत्यधिक भएको गाउँ विकास समिति तथा नगरपालिकाका

वडाहरूलाई प्राथमिकता दिई क्षेत्रीय तथा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूले साविकबमोजिम निरन्तर दर्ता तथा घुम्ती दर्ताबाहेकका कार्यक्रम समावेश गरी दर्ता कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेका छन् ।

नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्रलाई आधारभूत एवम् अनिवार्य प्रमाण मानी विभिन्न काम विशेषले अन्य जिल्लामा रहेका मतदाताहरूले समेत आफ्नो स्थायी बसोबास रहेको निर्वाचन क्षेत्रको गाउँ तथा नगरपालिकाको मतदाता नामावलीमा समावेश हुनेगरी नाम दर्ता गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ भने विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकहरूलाई लक्षित गरी दर्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्न विभिन्न अध्ययनसमेत भइरहेका छन् । हालसम्म छुट भएका मतदाताको नाम थप गर्ने, मतदाताको नामलगायत टेगाना, पिता तथा पतिको सम्बन्ध आदि विवरण शुद्ध गराउने, मृत्यु भएका, विवाह भएका, बसाई सरी गएका तथा दोहोरो नाम भएका मतदाताको नाम हटाउनेलगायतका कार्यहरू निरन्तररूपमा सञ्चालन गरी लोकतन्त्रको आधारस्तम्भ मानिने निर्वाचनको केन्द्रीय एवम् आधारभूत विषय मतदाता नामावलीमा सुधार गर्दै जानु आजको अपरिहार्य आवश्यकता भएकोले यसतर्फ मतदाता, राजनीतिक दल, नागरिक समाजलगायत सम्पूर्ण सरोकारवालाको ध्यान जानु जरूरी छ ।

चैत, २०७२

सम्पादक मण्डल

विषय सूची

नेपाली लेखरचना खण्ड

१.	मुलुकको तत्कालको आवश्यकता : स्थानीय निकायको निर्वाचन	दोलखबहादुर गुरुङ	१
२.	स्थानीय निकाय निर्वाचनको रिक्तताबाट सिर्जित असहजताहरू	वीरबहादुर राई	७
३.	लोकतन्त्रको आधारस्तम्भ स्थानीय निकाय निर्वाचन	वासुदेव गुरागाई	१६
४.	स्थानीय सरकार : विगत र वर्तमान व्यवस्था	देशबन्धु अधिकारी	२५
५.	नर्वेको स्थानीय निकाय निर्वाचन	लक्ष्मीदेवी होमागाई	३५
६.	नयाँ संविधानअनुरूप निर्वाचनसम्बन्धी कानूनमा गरिनुपर्ने सुधारहरू	मणिराम ओम्फा	४४
७.	राजनीतिक दल तथा निर्वाचनसम्बन्धी कानूनमा सुधारका लागि सुझावहरू	खेमराज ज्ञवाली	५४
८.	नेपालको वर्तमान कानुनी संरचनामा राजनीतिक दलहरूको अधिकार तथा दायित्व	घनश्याम ओम्फा	६५
९.	मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक कार्यक्रमका लागि चाल्नुपर्ने कदमहरू	चन्द्रबहादुर सिवाकोटी	७६
१०.	स्वच्छ, स्वतन्त्र र विश्वसनीय निर्वाचन : नेपालका संविधानहरूको तुलनात्मक अध्ययन	डा. चन्द्र कान्त ज्ञवाली	८३
११.	नेपालको संवैधानिक विकासक्रम	भेषराज रिजाल	९८
१२.	परिवर्तित सन्दर्भमा निर्वाचन आयोगको दोस्रो रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयन	राजेन्द्र प्रसाद कडेल	१११
१३.	निर्वाचनमा महिला सहभागिता	ऋषिराम भुसाल	१२१
१४.	निर्वाचनको कसीमा समृद्ध नेपाल	हेमराज अर्याल	१२९
१५.	नागरिक शिक्षा, यसका आयाम र क्षेत्रहरू	टोलराज उपाध्याय	१३५
१६.	निजामती कर्मचारीको अभिलेख व्यवस्थापनमा निजामती किताबखानाको भूमिका	टुकनाथ अधिकारी	१४०

१७.	निर्वाचन व्यवस्थापनमा क्षेत्रीय निर्वाचन कार्यालय तथा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयको भूमिका	श्रीकुमार राई	१४५
१८.	संविधानसभा सदस्य निर्वाचन २०७० : कास्की जिल्लाको अनुभव	हरिश्चन्द्र घिमिरे	१५३

अङ्ग्रेजी लेखरचना खण्ड

१९.	Use of Money in Politics in Nepal	Dr. Ayodhee Prasad Yadav	१६२
२०.	Election and Technology	Laxmi Prasad Yadav	१७८
२१.	Electoral Management System in India : At a Glance	Surya Prasad Sharma	१९०
२२.	Development Cooperation for Elections (Ensuring Resources for Election Science)	Yubaraj Guragain	२०७

नवीनतम् निर्वाचन गतिविधिहरू

(क)	आयोगका पदाधिकारीहरूद्वारा प्रधानमन्त्रीसँग भेटघाट	२११
(ख)	मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिकसम्बन्धी विशेष कार्यक्रम	२१२
(ग)	निर्वाचन दिवस घोषणा	२१२
(घ)	निर्वाचन इतिहास लेखन कार्य अन्तिमचरणमा	२१४
(ङ)	सामाजिक अध्ययन विषयक निर्वाचन शिक्षा प्रशिक्षण कार्यक्रम	२१४
(च)	South Asian Institute for Democracy and Electoral Studies (SAIDES) सम्बन्धमा अन्तरक्रिया कार्यक्रम	२१७

मुलुकको तत्कालको आवश्यकता : स्थानीय निकायको निर्वाचन

दोलखबहादुर गुरुङ

१. विषय प्रवेश

२०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि २०४९ र २०५४ सालमा स्थानीय निकायको निर्वाचन भयो । वि.सं. २०६२ साल माघमा पूर्व राजाले नगरपालिकाको निर्वाचन गराए पनि राजावादी दलबाहेक सबैले बहिष्कार गरेको कारण जनआन्दोलन द्वितीयपछिको सरकारले खारेज गर्‍यो । मतदाताको सहभागिता केबल २० प्रतिशत मात्र रहनु र केही पदमा उम्मेदवारी नै नपर्नुले मतदाताहरूबाट पनि यो निर्वाचन बहिष्कृत नै थियो ।

वि.सं. २०५४ सालको स्थानीय निकायको निर्वाचनपछि निर्वाचन नभएको करिब १३ वर्ष भइसकेको छ । वि.सं. २०५४ मा जन्मेको बालक आज बालिग भएको छ भने त्यस चुनावमा केही दिनले बालिग नभएका व्यक्ति आज ३५/३६ वर्षको उमेरमा हिँड्दैछन् । यसरी ८० लाखभन्दा बढी मतदाता स्थानीय निकाय निर्वाचनमा आफ्नो मताधिकार प्रयोग गर्नबाट बञ्चित भएर रहेका छन् । अर्कोतिर झण्डै १ करोड ३० लाख मतदाता स्थानीय निकायको निर्वाचनमा मतदान गर्नबाट बञ्चित रहिरहेका छन् । आवधिकस्ममा पाँचपाँच वर्षमा निर्वाचनमार्फत आफ्ना प्रतिनिधि चुन्ने र निर्वाचित हुने आफ्नो नैसर्गिक अधिकारबाट मतदाता बञ्चित भएको अवस्था छ । आवधिक निर्वाचन लोकतन्त्रको प्रमुख आधार भएकोले सबै तहका निर्वाचन आवधिकस्ममा निरन्तर हुनुपर्दछ । नेपालमा आन्तरिक लोकतन्त्रलाई बढावा दिने, जनताप्रति जवाफदेही र उत्तरदायी हुने तथा जनताको अभिमतबमोजिम राज्य सञ्चालन गर्ने माध्यम आवधिक निर्वाचन हो । यसैले लोकतन्त्रमा निर्वाचनको महत्व सर्वोपरि रहेको छ । स्वच्छ, स्वतन्त्र निष्पक्ष र विश्वसनीय आवधिक निर्वाचन भएमा मात्र लोकतन्त्रको संरक्षण एवम् सम्बर्द्धन हुनसक्छ । तब मात्र 'जहाँ लोकतन्त्र त्यहाँ निर्वाचन र जहाँ निर्वाचन त्यहाँ लोकतन्त्र' को उक्तिले सार्थकता पाउँछ । तसर्थ, लोकतन्त्र र निर्वाचनबीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको छ ।

२. स्थानीय निर्वाचनको आधार

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा ३०३ मा स्थानीय निकायसम्बन्धी संक्रमणकालीन व्यवस्था गरी साविकबमोजिमका स्थानीय निकायका पदाधिकारीको निर्वाचन कानून बनाई गरिने तथा

निर्वाचन आयोगका पूर्व कार्यवाहक प्रमुख निर्वाचन आयुक्त

त्यसरी निर्वाचित पदाधिकारीहरू यस संविधानबमोजिम स्थानीय तहको निर्वाचन नभएसम्म कायम रहने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसैगरी संविधानको धारा २४६ मा संविधान र संघीय कानूनको अधीनमा रही स्थानीय तहका सदस्यको निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण निर्वाचन आयोगबाट हुने साविकको व्यवस्थालाई निरन्तरता दिइएको छ । निर्वाचनको मिति घोषणा भने आयोगले गर्ने व्यवस्था रहेको छैन, नेपाल सरकारले गर्ने गर्दछ । तर, सरकारले निर्वाचन मिति घोषणा नगरेको कारण १३ वर्षसम्म निर्वाचन हुन सकेको छैन, विडम्बना यही छ ।

३. निर्वाचनको औचित्य र आवश्यकता

स्थानीय निकायमा स्थानीय तहका मतदाताबाट स्थानीय जनप्रतिनिधि चुनिन्छन् । यस्ता प्रतिनिधि जनताप्रति जवाफदेही हुन्छन् । जनता र नेताबीचमा अपनत्व हुन्छ । यस्ता प्रतिनिधिले राज्यका नीति, कार्यक्रम, सेवासुविधा र विकास निर्माणलाई जनस्तरसम्म पुऱ्याउँछन् । जनमुखी एवम् सेवामुखी कार्यले प्राथमिकता पाउन सक्दछ ।

स्थानीय निकायमार्फत जवाफदेहिता, पारदर्शिता, सहभागिता तथा शक्ति पृथकीकरण र शक्तिसन्तुलन जस्ता स्थानीय लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यताको अभिवृद्धि गर्न, कानूनसम्मत ढङ्गबाट राजश्व वृद्धि र परिचालन गर्न, जनसहभागितामूलक तथा समावेशी शासन कायम गरी प्रभावकारी सेवा दिन, स्थानीय नेतृत्वको विकास गर्न, आन्तरिक स्रोतको परिचालन गर्न, स्थानीय तहमा उद्वेग सभैखाले समस्याको समाधान र सम्बोधन गर्न, कर्मचारीतन्त्रको हैकमबाद हटाउन, अन्य निकायहरूसँगको सहयोग, समन्वय र सम्बन्ध बढाउन, विकास निर्माण कार्यलाई पारदर्शी ढङ्गले सञ्चालन गर्न, स्थानीय संस्कृति र सम्पदाको संरक्षण गर्न, शासन प्रणालीमा विकेन्द्रीकरणको माध्यमबाट जनतामा अधिकार पुऱ्याउन, सुशासनको प्रत्याभूति दिन र प्राकृतिक विपत्तिको समयमा उद्धार, राहत, पुनर्स्थापना, पुनर्निर्माणमा सार्थक पहल र व्यवस्थापन गर्न स्थानीय निकायको निर्वाचन हुनु आवश्यक छ । सबै नेपालीको एउटै चाहाना र इच्छा स्थानीय निकायको निर्वाचन रहेको छ ।

४. स्थानीय निकायको निर्वाचन गराउने सम्बन्धमा दलहरूका सहमति र सम्झौताहरू

स्थानीय निर्वाचनको औचित्य र आवश्यकता सर्वोपरि भएकोले नेपालको संविधानमा स्थानीय तहसम्बन्धी व्यवस्था गरी सोको रेखदेख, निर्देशन, सञ्चालन र नियन्त्रण गर्ने जिम्मेवारी र दायित्व संविधानको धारा २४६ ले निर्वाचन आयोगलाई प्रदान गरेको छ । त्यस्तै निर्वाचनको मिति घोषणा गर्ने अधिकार स्थानीय (निर्वाचन कार्यविधि) ऐनबमोजिम नेपाल सरकारमा रहेको छ । साथै सरकार र राजनीतिक दलहरू पनि स्थानीय निर्वाचन गराउने पक्षमा रहेको सरकार र दल, दल-दलबीच भएको सहमति र सम्झौताले स्पष्ट गर्दछ । स्थानीय निकायको निर्वाचन गराउने सम्बन्धमा हालसम्म भएका दलहरूका सहमति र सम्झौताहरू उल्लेख गर्न सान्दर्भिक भएकोले यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

1. तत्कालीन शाही निरंकुशताका विरुद्ध आन्दोलनरत सात राजनीतिक दलहरू क्रमशः नेपाली काँग्रेस, नेकपा एमाले, जनमोर्चा नेपाल, नेपाल सद्भावा पार्टी, नेपाल मजदूर किसान पार्टी र अन्यसमेतको मिति २०६०।४।५ को सडक सदन कार्यक्रमबाट स्थानीय निकाय निर्वाचन हुन नसकेमा साविकमा निर्वाचित स्थानीय निकायलाई नै निरन्तर दिने परम्परा बसाल्ने प्रतिबद्धता भएको थियो ।
2. राजनीतिक दलहरूबीच दोस्रो संविधानसभा सदस्य निर्वाचन गर्न अन्तरिम मन्त्रपरिषद् गठन गर्दा मिति २०६९ फागुन ३० गते भएको ११ बुँदे सहमतिमा संविधानसभाको निर्वाचनपछि बन्ने सरकारले २०७० सालभित्रै स्थानीय निकायको निर्वाचन गराउने सहमति भएको थियो ।
3. सरकार गठन हुँदा साभेदार राजनीतिक दलहरू नेपाली काँग्रेस र एमालेबीच २०७० माघमा प्राथमिकताको आधारमा ६ महिनाभित्र स्थानीय निर्वाचन सम्पन्न गर्ने प्रतिबद्धता भएको थियो ।
4. नेपाल सरकारले आर्थिक वर्ष २०७१/२०७२ को नीति तथा कार्यक्रम र बजेट वक्तव्यमा आगामी आर्थिक वर्षभित्रै स्थानीय निकाय निर्वाचन सम्पन्न गरिने र सोको लागि आवश्यक बजेट व्यवस्था भएको थियो ।
5. प्रमुख ४ दल नेपाली काँग्रेस, एमाले, एमाओवादी र मधेशी जनअधिकार फोरम लोकतान्त्रिकबीच मिति २०७२।२।२५ गते भएको १६ बुँदे सहमतिमा जनताको प्रतिनिधित्व र सहभागितालाई सफल तुल्याउनका लागि चाँडो स्थानीय निर्वाचन गर्ने सहमति भएको थियो ।
6. राजनीतिक दलका नेताहरू बोल्छन, गर्दैन् भन्ने कुरा विश्व जगतले बुझेको छ । २०७२ वैशाख १२ गतेको विनासकारी भूकम्पपछिको ४ दलबीचको सहमति र मिति २०७२ आषाढ १० गते भूकम्पपछिको पुनर्निर्माणको लागि आयोजना गरिएको नेपालको पुनःनिर्माणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा सहभागीहरूको सुभावबमोजिम स्थानीय निकायको निर्वाचन गराउने सरकारको तर्फबाट प्रतिबद्धता भएको थियो ।
7. नेपाली काँग्रेस, एमाले, एमाओवादी र अन्य दलहरूले अर्को संविधानसभा सदस्य निर्वाचन, २०७० मा आ-आफ्नो घोषणापत्रमा स्थानीय निकाय निर्वाचन ६ महिनाभित्र गराउने प्रतिबद्धता मतदातासमक्ष गरेका थिए । राजनीतिक दलहरूबीच सहमति, सम्झौता र निर्वाचनमा ६ महिनाभित्र स्थानीय निकायको निर्वाचन गराउने भनी २०६० सालदेखि २०७२ सालसम्म पटकपटक लिखित र मौखिक प्रतिबद्धता तथा प्रतिज्ञा भए पनि स्थानीय निकाय निर्वाचन गराउने प्रतिबद्धता कार्यान्वयन भएको छैन । त्यस्तै नेपाल सरकारलाई ऐनले स्थानीय निकाय निर्वाचनको मिति घोषणा गर्ने अधिकार दिएको भए पनि सरकारले आँट गर्न सकेको छैन । सहमति गर्ने दलहरू पालोपालो सरकारमा रहे पनि सहमति र प्रतिबद्धताले मूर्तस्य पाउन सकेको छैन ।

8. स्थानीय निकाय निर्वाचन सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले मिति २०६९ कार्तिक २२ गते आवश्यक र उपयुक्त प्रबन्ध गरी यथासक्य स्थानीय निर्वाचन गर्न गराउन दिएको निर्देशनात्मक आदेशको समेत अपहेलना गर्ने कार्य नेपाल सरकारबाट भएको छ । यसरी स्थानीय निकाय निर्वाचन गराउनैपर्ने संवैधानिक व्यवस्था, सर्वोच्च अदालतको सरकारलाई भएको निर्देशनात्मक आदेश, दलहस्त्रीचको ५ वटा सहमति, सम्झौता र राजनीतिक दलहरूले निर्वाचनमा मतदातासामु गरेको प्रतिज्ञाहरू आजसम्म कार्यान्वयन हुन सकेका छैनन् । २०६५ सालदेखि निर्वाचन आयोगले निर्वाचन गराउन तयार रहेको कुरा सार्वजनिक गर्दै आएको छ । कुनै पनि सरकारबाट निर्वाचन गराउन अति आवश्यक ठाने पनि निर्वाचन गराउने साहस भएको छैन । निर्वाचनमा जित्नेपर्ने मानसिकताले दलहरू पीडित छन् । निर्वाचनमा हारिन्छ कि भन्ने भय छ । निर्वाचन गर्नुपर्छ भन्ने मानसिकता भए पनि इच्छाशक्ति छँदै छैन । राजनीतिक दलहरूको कारण नेपाली जनताको शिर निउरेको छ ।
9. स्थानीय तहमा भएको स्थानीय निकायको सट्टा गठन भएको दलीय संयन्त्र अर्को भाँजो बनेको छ । जिल्लास्तरीय प्रत्येक कार्यमा भइरहेको हैकमवादबाट हट्न कुनै पनि ठूला दल चाहँदैनन् । त्यस्तै हैसियतबिनाका साना दलहरू पनि निर्वाचन भएमा यो अवसरसमेत गुम्ने डरले स्थानीय निकायको निर्वाचन गराउन चाहँदैनन् । स्थानीय तहमा सरकारी कार्यालयबाट सञ्चालित हुने कार्यक्रमहरूबाट हुने चाँदी कटाइबाट वञ्चित हुन चाहँदैनन् । यिनै दलीय र व्यक्तिगत स्वार्थकै कारण स्थानीय निकाय निर्वाचन हुन नसकेको स्पष्ट छ ।

५. स्थानीय निकाय नहुँदाको प्रभाव

धेरै लामो अवधिसम्म स्थानीय निकायको निर्वाचन नहुँदा देशको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक र विकास निर्माण कार्यमा प्रतिकूल प्रभाव परेको छ । स्थानीय स्रोतको परिचालन हुन सकेको छैन, जनताले सेवासुविधा पाउन सकेका छैनन्, राज्यको उपस्थिति भएको अनुभूति स्थानीय जनताले गर्न पाएका छैनन् । विकास निर्माणमा भ्रष्टाचार र विसंगति बढ्दो छ । कर्मचारीहरूकै तन्त्र हाबी भएको छ । जनताको आफ्नो प्रतिनिधि नभएकोले स्थानीयस्तरमा समस्या बढ्दो छ, गुनासा सुन्ने व्यक्तिको अभाव छ । २०५४ सालमा जन्मेका नागरिक बालिग भइसकेका छन् भने २०५४ सालमा निर्वाचनमा मतदान गरेका भण्डै ८० लाख मतदाता आफ्नो नैसर्गिक अधिकारबाट वञ्चित भएका छन् । आज आमजनता नेतृत्वविहीन अवस्थामा रहेका छन् । स्थानीय तहमा नेतृत्वको विकास हुन पाएको छैन, जिम्मेवारविहीन अवस्थामा रहेका छन् ।

आज निर्वाचन आयोगमा दर्ता भएमा राजनीतिक दलको संख्या १८१ पुगेको छ । १२२ दलले अर्को संविधानसभामा प्रतिस्पर्धा गरे, केबल ३० वटा दलले संविधानसभामा प्रतिनिधित्व गर्न सकेका छन्, बाँकी ९२ दलको धरौटी जफत भएको छ । त्यस्तै पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचनमा प्रतिस्पर्धि उम्मेदवार ६,१२६ जना थिए । ५,३३२ जना उम्मेदवारको धरौटी जफत भएको छ । १०० भन्दा कम मत ल्याउने उम्मेदवारहरू ४,६०३ छन् । साथै समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीतर्फ १०,००० जति उम्मेदवारले राजनीतिक दलको तर्फबाट उम्मेदवार मनोनयन गरेका

थिए । प्रत्येक दलका कार्यकर्ताहरूको एउटैचाहना संविधानसभाको सदस्य हुनु रह्यो । दलका नेताहरूलाई उम्मेदवार छनोट गर्न कठिन भएको स्थिति छ । यदि स्थानीयस्तरको निर्वाचन भएको भए लाखौंलाख कार्यकर्ताहरू नेतृत्व लिई स्थानीय तहमा जिम्मेवारीमा हुन्थे, यो भएन । कार्यकर्ताहरूको हैसियत, क्षमता र खुबी जनताको कसीबाट छुट्टिने कार्य स्थानीय निर्वाचनबाट हुन्थ्यो, त्यो हुन पाएन । त्यसैले स्थानीय निकाय निर्वाचन नभएको कारण देशको आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक र विकास कार्यमा प्रतिकूल प्रभाव पुग्न गएको छ ।

६. स्थानीय निर्वाचनको आधारभूत तत्त्व

स्थानीय निर्वाचन सबैको चासोको विषय भएको छ । निर्वाचनको पक्षमा सबै सरोकारवालाहरूको मत रहेको छ । वि.सं. २०७२/३/१० मा सम्पन्न नेपालको पुनर्निर्माणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा सहभागी दातृ देश र निकायका सहभागीहरूले पनि स्थानीय निकाय निर्वाचन गर्न सुझाव दिएको पाइयो । व्यवस्थापिका-संसदको विकास समितिबाट मिति २०७२/३/१४ गते आयोजित स्थानीय निकाय निर्वाचनसम्बन्धी छलफलमा सहभागी ३१ राजनीतिक दलका सचेतक र सांसदहरू तथा उपप्रधानमन्त्रीद्वय प्रकाशमान सिंह र वामदेव गौतमसमेत सबैबाट स्थानीय निकायको निर्वाचन जतिसक्दो चाँडो गर्नुपर्ने आजको प्रमुख आवश्यकतामा सबैको एकै राय सुझाव रह्यो । व्यवस्थापिका-संसदको विकास समितिका सबै सदस्यको उपस्थितिमा स्थानीय निकाय निर्वाचन गराउन निर्वाचन आयोग तयार रहेको र सो कार्यको लागि निम्न कुराहरू हुनैपर्ने आयोगतर्फबाट ध्यानाकर्षण गराइएको थियो :

- (क) स्थानीय निकाय निर्वाचनको लागि आवश्यक पर्ने दुईवटा ऐनहरू क्रमशः स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन र स्थानीय निकाय ऐन निर्वाचन मिति घोषणा हुनुभन्दा कम्तीमा ३ महिना अघि नै निर्वाचन आयोग र संघीय तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले व्यवस्थापिका-संसदबाट पाउनुपर्दछ ।
- (ख) None of the Above (NOTA) लागू गर्ने, बन्द सूचीलाई खुला गर्ने तथा थ्रेसहोल्डलगायतका विषयमा निर्वाचनसम्बन्धी ऐन कानूनमा संशोधन गर्ने कुरा तत्काल थालनी गर्नुपर्दछ ।
- (ग) स्थानीय निकाय निर्वाचनमा लोकतन्त्रमाथि विश्वास राख्ने निर्वाचन पक्षधर सबै दलहरूको सहभागिता हुनु आवश्यक छ । प्राविधिकरूपमा स्थानीय निकायमा निर्वाचन सम्पन्न गर्ने कार्य कठिन, संवेदनशील र चुनौतीपूर्ण हुने भएकोले त्यस्ता सबै दलको सहभागिता भएमा निर्वाचनको वैधता र विश्वसनीयतामा श्रीवृद्धि हुन्छ ।

७. निर्वाचन मिति

स्थानीय निकाय निर्वाचन गर्नका लागि निर्वाचनको मिति घोषणाले सर्वोपरि महत्व राख्दछ । निर्वाचनको मिति घोषणा नभएकै कारण आज १६ वर्ष बितिसक्दा पनि स्थानीय निकायको निर्वाचन हुनसकेको छैन । आजको प्रमुख आवश्यकता नेपाल सरकारले सर्वप्रथम ऐनहरूको

व्यवस्था गरी निर्वाचन आयोगको परामर्शमा निर्वाचन मिति घोषणा गर्नुपर्दछ । दलहरूको सहमतिबिना निर्वाचन मिति घोषणा गर्ने भूल कदापि गर्नु हुँदैन । निर्वाचन मितिको सट्टा महिना तोकनु अर्को गल्ती हुनेछ । निर्वाचनको मिति घोषणा गर्ने कार्य नेपाल सरकारमा निहित रहेकाले सरकारले स्थानीय निकायको निर्वाचनको मिति घोषणा जतिसक्दो छिटो गर्नु देश र जनताको हितमा हुनेछ । निर्वाचनमा हारजीत भए पनि अन्तत्वगत्वा सबै पक्षले जित्दछ । यसैले निर्वाचनमा जित्नेपर्ने विकृत मनस्थितिलाई बिर्सनुपर्दछ । आवधिकरूपमा निर्वाचन गर्नेतर्फ सबैले ध्यान दिनुपर्दछ ।

८. निष्कर्ष

पञ्चायतकालमा वि.सं. २०३८ साल र २०४३ सालमा तथा २०४७ को प्रजातन्त्रपछि वि.सं. २०४९ र २०५४ मा स्थानीय निकाय निर्वाचन भएको थियो । त्यसपछि स्थानीय निकाय निर्वाचन नभएको कारणले सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, भौतिक विकास र दैवी प्रकोपको व्यवस्थापनमा समेत नकरात्मक प्रभाव परेको सबैमा महसुस र अनुभूत भएको छ । आजको प्रमुख आवश्यकता स्थानीय निकायको निर्वाचन रहेको छ । सबै सरोकारवालाहरूको एकै आवाज स्थानीय निकायको निर्वाचन नै रहेको पाइन्छ । सबै ठूलासाना दलहरू पनि स्थानीय निकाय निर्वाचनकै पक्षमा देखिएका छन् । निर्वाचन आयोग पनि आफ्नो संवैधानिक जिम्मेवारी इमान्दारीपूर्वक निर्वाह गरी स्थानीय निकाय निर्वाचन स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचन गराउन निरन्तर तयारी गरिरहेको यथार्थ सबैका सामु छर्लङ्ग छ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं
२. निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३
३. मतदाता नामावलीसम्बन्धी ऐन, २०६३
४. निर्वाचन (कसूर र सजाय) ऐन, २०६३
५. राजनीतिक दलदर्तासम्बन्धी ऐन, २०५८
६. स्थानीय निकाय (निर्वाचन कार्यविधि) ऐन, २०४८
७. प्रथम र द्वितीय पञ्चवर्षिय रणनीतिक योजना, निर्वाचन आयोग नेपाल, कान्तिपथ, काठमाडौं
८. निर्वाचन अर्धवार्षिक पत्रिका र निर्वाचन बुलेटिनका विभिन्न अंकहरू, निर्वाचन आयोग नेपाल, कान्तिपथ, काठमाडौं
९. दोलखबहादुर गुरुङ, भोगाइ र गराइ, दोस्रो भाग, निर्वाचन विशेष (संस्मरण), प्रकाशक श्रीमती टीकादेवी गुरुङ, २०७२ ।

स्थानीय निकाय निर्वाचनको रिक्तताबाट सिर्जित असहजताहरू

वीरबहादुर राई

१. विषय प्रवेश

प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा विभिन्न तहका आवधिक तथा राष्ट्रिय महत्वका विषयमा जनमत बुझ्नको लागि निर्वाचन सञ्चालन गरिन्छ । नेपालको संविधान तथा स्थानीय स्वायत्त शासनको माध्यमद्वारा जनतालाई शासनमा अधिकाधिक मात्रामा सम्मिलित हुने अवसर जुटाउने तथा गाउँपालिका, नगरपालिकालगायतका स्थानीय स्वायत्त शासनसम्बन्धी निकायको व्यवस्था गरेको छ । स्थानीय निकायको निर्वाचनबाट स्थानीय लोकतन्त्रको सुदृढीकरण, प्रतिनिधिको छनोटको आधारमा जनताको अधिकारको संरक्षकत्व, पदाधिकारीहरूको रिक्तताको परिपूर्तिसमेत हुन्छ । स्थानीय निकाय विकासको आधार, जनताको नजिकको सरकारको प्रतिनिधि र उनीहरूको भावना, चाहना र अपेक्षा पूरा गर्ने महत्वपूर्ण निकाय हो । विभिन्न क्षेत्र र भूगोलमा स्थानीयस्तरमा सम्बोधन गर्नुपर्ने विषय अत्यन्त विशिष्ट प्रकारको हुन्छ । यसलाई केन्द्रबाट सञ्चालन हुने नीति तथा कार्यक्रमले समानरूपमा सम्बोधन गर्दा कतिपय अवस्थामा पूर्ण न्याय नहुन पनि सक्दछ । जनताको नजिक रहेर जनताका आवश्यकताहरू पहिचान गरी जनताका समस्याहरूको समाधान गर्न स्थानीय निकायको आवश्यकता रहन्छ ।

स्थानीय निकाय भनेको लोकतन्त्रको आधारस्तम्भ हो । यहाँबाट बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थाको प्रतिस्पर्धाको सुस्वात हुन्छ । जसले राष्ट्रको अवस्था, गर्नुपर्ने कार्य, निर्माण गर्नुपर्ने नीति, कानून आवश्यक पर्छ सोको वास्तविकरूपमा निकर्षण हुन्छ । सरकारले स्थानीय जनताको आवश्यकता र उनीहरूको समस्याको सही समाधान गर्न तथा विकास र सुधार गर्नको लागि उपयुक्त नीति एवम् कानूनको निर्माण गर्ने गर्दछ । विकास निर्माणलगायतका विभिन्न पक्षको आधारभूत तह पनि स्थानीय निकाय नै हो । तसर्थ, मुलुकको विकास, सुशासन, जनतासँगको मिलन र छलफलको नजिकको बिन्दु, Bottom up approach, स्थानीय आवश्यकता र समस्याको पहिचान आदि विषयहरू स्थानीय तहमा नै बढी केन्द्रित हुन्छन् । विकास, सुशासन आदि जनताको मूलभूत विषयको सम्बोधन गर्ने थलो नै स्थानीय निकाय/तह हो । केन्द्रले त यसको आधारमा योजना, नीति, ऐन, कानून, पूर्वाधारको विकास गर्ने हो ।

२. संविधानसभा सदस्य निर्वाचन

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३९ बमोजिम स्थानीय निकायको निर्वाचन गर्ने र नेपालको वर्तमान संविधानअनुसूच्य विभिन्न तहको निर्वाचन गर्ने सन्दर्भमा स्थानीय तहको सदस्यको निर्वाचन गर्ने र सोको लागि निर्वाचन आयोगलाई निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन, नियन्त्रण गर्ने जिम्मेवारी सुम्पेको छ । आयोगले आफ्ना जिम्मेवारी संविधान, प्रचलित कानून र नेपाल सरकारको निर्णयअनुसूच्य विभिन्न समयमा विभिन्न तहका निर्वाचन सम्पन्न गर्दै आएको छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ अनुसार जनताले आफ्नो संविधान आफैँ निर्माण गर्नेगरी संविधानसभाको विषयलाई स्वीकार गरी वि.सं. २०६४ सालमा संविधानसभा सदस्य निर्वाचन, २०६४ आयोगले सम्पन्न गरेको थियो । सो संविधानसभाले नेपाल एक संघीय, लोकतान्त्रिक गणतन्त्र राज्यको रूपमा घोषणासमेत गर्‍यो । पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीको साथै सबै जाति, वर्ग, लिङ्ग, समुदाय, क्षेत्रको उचित प्रतिनिधित्व र उनीहरूको आवाज र समस्याको समाधानको लागि संविधानमा मुखरित हुने गरी समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीको समेत व्यवस्था गरिएको थियो । संविधानबमोजिम मिश्रित निर्वाचन प्रणालीअनुसूच्य पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीमार्फत दुईसय चालीस निर्वाचन क्षेत्रबाट दुईसय चालीसजना र सम्पूर्ण मुलुकलाई एकक्षेत्र मानी समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीअनुसूच्य तीनसय पैंतीस सदस्य र राष्ट्रिय जीवनमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका विशिष्ट व्यक्तिहरू जो पहिलो हुने निर्वाचित हुने/समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबाट प्रतिनिधित्व हुन नसकेका आदिवासी, जनजातिमध्येबाट सहमतिका आधारमा मन्त्रिपरिषद्बाट मनोनयन हुने २६ जना सदस्य गरी कुल ६०१ सदस्यको संविधानसभा गठन हुने व्यवस्था रहेको थियो । यसबाट मुलुकमा आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक र अन्य कारणले पछि परेका समुदाय, वर्ग जाति, लिङ्ग/क्षेत्रको उलेख्य प्रतिनिधित्व हुने अवस्था सिर्जना भयो । यसले गर्दा मुलुकमा पहिलोपटक आफ्नो भाग्य निर्माण गर्ने संविधान आफ्नै प्रतिनिधिमार्फत निर्माण गर्ने अवसर प्राप्त भयो । इतिहासमा करिब छ दशक लामो संघर्ष र पखाईपश्चात् समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीसहित संविधानसभाको अवलम्बन गरी निर्वाचन सम्पन्न गरियो । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा भएको प्रावधानअनुसूच्य दुईवर्षभित्र नयाँ संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संविधान घोषणा गर्नेगरी संविधानमा लिपिबद्ध गरियो । विशेष परिस्थिति परी कुनै कारणले सो समयमा संविधान निर्माण/जारी हुन नसकेमा थप छमहिना समय थप्न सक्ने प्रावधान भए पनि संविधानसभाले पटकपटक म्याद थप गर्दै अन्ततः संविधान जारी नभई २०६९ साल जेठमा संविधानसभा नै विघटन भयो ।

३. संविधान जारी र स्थानीय तहको व्यवस्था

लामो समय संविधानका विविध विषयमा छलफल/आधार निर्माण भए पनि त्यसले उपलब्धि हासिल गर्न सकेन । एकपटक नेपाली जनता तथा मतदाता निकै निरास भए तर पुनः मुलुकमा अर्को संविधानसभा सदस्य निर्वाचन गर्ने निर्णयअनुसूच्य २०७० साल मंसिर ४ गते सम्पन्न गर्ने गरी अर्को संविधानसभा सदस्य निर्वाचन, २०७० घोषणा भयो । सोहीअनुसूच्य अर्को संविधानसभा

निर्वाचन सम्पन्न भयो । यस संविधानसभाबाट गठित संविधानसभाले एकवर्षभित्र नयाँ संविधान जारी गर्नेगरी प्रतिवद्धता भए पनि सो अवधिमा जारी हुन सकेन तर २०७२ साल असोज ३ गते भने नेपाली जनता तथा मतदाताको चाहनाअनुस्य संघीय लोकतान्त्रिक, गणतन्त्रात्मक संविधान जारी भयो । यसै संविधानमा भएको व्यवस्थाअनुस्य सरकारको निर्माण सञ्चालनको साथै अन्य नीति, कानुन, संरचना, गतिविधि निर्माण/परिवर्तन गर्ने कार्य अघि बढ्यो । अझै नयाँ व्यवस्थाअनुस्य संघ, प्रदेश, स्थानीय तहको संरचनाको पूर्णता कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था गर्ने कार्य सरकारका विभिन्न निकायमार्फत् कार्यान्वयन गर्न लागि रहेका छन् । नयाँ संविधानले स्थानीय तहको व्यवस्थासमेत गरेको छ ।

४. स्थानीय निकाय

नेपालको संविधान जारी हुनुअघि सरकारको तल्लो तहको स्ममा रहेका संगठनलाई स्थानीय निकायको स्ममा परिभाषित गरिएको छ । जसमा जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका र गाउँ विकास समिति रहेका थिए । हाल पनि पूर्ण परिवर्तन नभएको कारण सोही नाम, प्रक्रिया र पद्धतिबाट सरकारका नीति, कानुन, विकास कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आएको छ । लामो समयदेखि स्थानीय निकाय तह (हाल स्थानीय तह भनिएको) पदाधिकारीविहीन रहेको छ । संविधान जारी भए पनि तत्काल नयाँ संविधानअनुस्य संरचनामा परिवर्तन, त्यसअनुस्यको कार्यपद्धति सम्पन्न गर्न गाह्रो हुने हुँदा मौजुदा कानुनमा सामान्य संशोधन गरी संक्रमणकालीन व्यवस्थाको लागि स्थानीय निकाय निर्वाचन गर्न उपयुक्त हुने महसुस गरी निर्वाचनको तयारीमा आयोगको साथै सम्बद्ध सरोकारवालाहरूबाट पनि स्थानीय निकाय निर्वाचन तत्कालै सम्पन्न गर्नुपर्नेगरी अभिव्यक्त हुँदै आएको छ ।

यसै विषयलाई मध्यनजर राखी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३९ मा स्थानीयस्तरदेखि नै जनताको सार्वभौमसत्ताको प्रयोग गर्ने अनुकूल वातावरण बनाई मुलुकको शासन व्यवस्थामा जनताको बढीभन्दा बढी सहभागिता प्रवर्धन गर्न र जनतालाई स्थानीयस्तरमा नै सेवा उपलब्ध गराउन तथा लोकतन्त्रको स्थानीयस्तरदेखि नै संस्थागत विकास गर्न विकेन्द्रीकरण तथा अधिकारको निक्षेपणको आधारमा स्थानीय निकायको निर्वाचन गरिनेछ भनी उल्लेख भएको छ । संविधान, प्रचलित कानुन, आयोगको दायित्व, आममतदाताको मताधिकार, लोकतन्त्रको सुदृढीकरण, शासनमा सहभागिता, सार्वजनिक प्रशासनमा सुशासन, पारदर्शिता र जवाफदेहिता कायम गर्न, स्थानीयताको प्रवर्द्धन, राष्ट्रिय नेतृत्वको आधारस्तम्भको विकास आदिको लागि पनि स्थानीय निकाय निर्वाचन गरिनुपर्छ जसले स्मान्तरित व्यवस्थामा संक्रमणकालीन व्यवस्थापन गर्नमा महत्वपूर्ण सहयोग पुग्न सक्दछ ।

५. जनताको चाहना तथा आकांक्षाको परिपूर्ति

मुलुकले निर्माण गर्ने नीति, रणनीति, कार्यक्रम तथा अन्य विविध प्रकारका निर्णयहरू पूर्णस्ममा राष्ट्रका नागरिकको हितमा हुनेगरी निर्माण तथा निर्णय गरिन्छन् । संविधान र प्रचलित

कानूनबमोजिम आवधिक निर्वाचनको परिकल्पना गरेको छ । तर संविधान र ऐनमा आवधिक निर्वाचनको परिकल्पना गरेको भए पनि सोअनुस्यू निर्णय र कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । २०५४ सालमा स्थानीय निकाय निर्वाचन सम्पन्न भई २०५९ आषाढसम्म कार्यावधि रहेकोमा निर्वाचन पदाधिकारीहरू आफ्नो पाँचवर्षे कार्यकालपछि पुनः अर्को स्थानीय निकाय निर्वाचन हुन सकेको छैन । आमनेपाली जनता तथा मतदाताहरू व्यग्रस्वमा स्थानीय निकाय निर्वाचनको पक्षमा रहेको कुरा विभिन्न माध्यमबाट व्यक्त विचारबाट प्रष्ट हुन्छ भने सरकारको तर्फबाट पनि प्राथमिकतामा रहेको विषय व्यक्त हुँदै आएको छ । आर्थिक वर्ष २०७२/०७३ को नीति तथा कार्यक्रममा समेत स्थानीय निकाय निर्वाचन गरिने विषय उल्लेख भएको थियो । अझ संघीयताको मूल मर्म नै जनताको घरदैलोमा जनप्रतिनिधि तथा सरकारका निकायबाट पाउने सेवा सुविधामा सहजता गर्ने हो । यसर्थ स्थानीय निकाय निर्वाचनको अपरिहार्यता छ भने सो निर्वाचनबाट स्थानीय जनताको चाहना, आवश्यकता र समस्याको प्रभावकारी सम्बोधन हुन सक्ने कुरामा धेरै हदसम्म विश्वस्त हुन सकिन्छ ।

६. स्थानीय निकायको रिक्तताबाट नीति तथा विकास कार्यक्रम कार्यान्वयनमा परेका असहजताहरू

लामो समयदेखि स्थानीय निकाय निर्वाचन हुन नसकी जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका र गाउँ विकास समितिमा पदाधिकारी विहीनताको अवस्था रहेको छ । जसले गर्दा स्थानीय तहको समस्याको सही पहिचान, सोको निराकरण गर्ने सही प्रतिनिधिको अभाव खड्किएको छ । विगत लामो समयदेखि स्थानीय निकाय सरकारी कर्मचारी (राष्ट्रसेवक) बाट सञ्चालन हुँदै आए तापनि उनीहरूका आफ्नै सीमा (Limitation) को कारणबाट स्थानीय स्वायत्त शासनको मर्म, भावना र उद्देश्यअनुस्यू स्थानीय निकाय सञ्चालन हुनसकेको छैन । स्थानीय आमनेपाली जनता र मतदाताहरू मताधिकार प्रयोग गर्न पाएका छैनन् भने आफ्नो प्रतिनिधि छनोट गरी स्थानीय नेतृत्वको विकाससमेत हुन सकेको छैन । लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थाको अवधारणा र सिद्धान्तअनुस्यू उम्मेदवारी र प्रतिनिधि छनोटमा सहभागी हुने आधारभूत अधिकारबाट जनता/मतदाता वञ्चित भएका छन् । स्थानीय नागरिकले सामान्यभन्दा सामान्य समस्याका लागि पनि नीतिगत र अन्य समस्याको कारण जनताका गुनासो व्यक्त हुँदै आएको छ । गाविस, नपा तथा जिविसबाट जनताले पाउनुपर्ने सेवासुविधा प्रदान गर्ने/प्राप्त गर्ने विषयको साथै नीतिगत र दीर्घकालीन व्यवस्थाको विषयमा कार्यान्वयनमा कर्मचारीबाट सीमाका कारण प्रभावकारी कार्ययोजना कार्यान्वयन हुन सकेको छैन ।

निर्वाचनको माध्यमबाट जनताले आफैले छनोट गरेको प्रतिनिधिमाफैत् स्थानीय समस्या, आवश्यकता र विकासको कार्य गर्न सहज हुन्छ । कर्मचारीबाट पनि सोही ऐन र नियमबाट सञ्चालन भए तापनि केही विषयमा कर्मचारीहरूबाट गर्न चाहँदा-चाहँदै पनि पूर्णस्वमा सम्पादन/जिम्मेवारी निर्वाह गर्न असहज हुन्छ । कर्मचारीको निश्चित सीमा हुन्छ । उनीहरू राजनीतिक निर्णय गर्ने अधिकार प्रयोग गर्न असक्षम हुन्छन् । स्थानीय आवश्यकता, समस्या, प्राथमिकता, कार्यको प्राथमिकताबारे

छोटो समयको कार्यावधिको लागि कार्यसम्पादनका लागि सुरुवा भई आउँदा कार्यसम्पादन उत्कृष्ट नहुन सक्छ । स्थानीय निकायमा पदाधिकारीविहीनताको अवस्था रहँदा हुने प्रमुख असहजता देहायअनुसार रहेका छन् :

- (क) स्थानीय तहको वास्तविक समस्याको पहिचान र प्राथमिकता : राष्ट्रसेवक कर्मचारी स्वभावैले विभिन्न विषयबाट बाँधिनुपरेको हुन्छ भने अधिकांश कर्मचारी सो जिल्लाभन्दा बाहिरबाट सुरुवा भइआएका हुन्छन् । जसले गर्दा उनीहरू सम्बन्धित गाविस, नपा र जिविस अन्तर्गतका समस्याको सहीरूपमा पहिचान गर्न र प्राथमिकताका विषय पहिचान गर्न सक्दैनन् । कुन विषय बढी जटिल छ ? प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने विषय कुन-कुन हुन् भनी सहीरूपमा पर्ने सक्दैनन् । जसले गर्दा उनीहरू स्थानीय तहको विभिन्न विषयमा सही निर्णय गर्न सक्दैनन् । सही निर्णय नभएको कारण विभिन्न व्यवधान, बाधा आइपर्दछ । अन्ततः प्रभावकारी कार्यान्वयनमा समेत असर पर्दछ । हाम्रो भौगोलिक बनोट, जातीय विविधता, साँस्कृतिक परिवेश, जनताको जीवनस्तर, शिक्षा, पूर्वाधार विकास आदिको कारण कार्यशैली, योजनाको छनोट, प्राथमिकता, सेवाको प्रक्रिया आदिमा समेत असर पर्ने हुँदा पदाधिकारीहरू नहुँदा असहज हुन सक्दछ ।
- (ख) दीर्घकालीन सोच (Long-term Vision) को अभाव : आज विभिन्न विषयहरूबाट हाम्रा विषयहरू प्रभावित हुँदै आएका छन् । सोच, कार्यशैली र आफ्नो स्थानीय तहको सुधार, विकास र फरकपनबाट कार्य गर्न प्रेरित भइरहेको अवस्थामा पदाधिकारी नहुँदा कर्मचारीले विद्यमान नीति, कानून, निर्देशिका र परिपत्रको आधार मानी कार्य सम्पादन गर्नुपर्ने हुन्छ । तर कुनै पनि कर्मचारीले ठूलो सोच (Vision) लिएर निर्णय गर्नसक्ने अवस्था रहँदैन । कर्मचारीसँग दीर्घकालीन नीति, योजनाको बारेमा सोच भए पनि कार्यबोझ र सोको कार्यान्वयन कार्यरत सरकारी कर्मचारीको क्षमतामा प्रश्न नै उठ्न सक्छ । अर्को विषय ऊसँग जनताको जनमत (Mandate) हुँदैन । मानौं दशवर्षमा बाटो, पर्यटन, खानेपानी, विकासका अन्य विषयमा स्थानीय र बाह्य स्रोतसमेतको आधारमा विशालरूपमा दीर्घकालीन सोचसहितको कार्य गर्न खोज्दा पनि धेरै कुराले यसले सहजता प्राप्त गर्न सक्दैन । मूलतः ऊसँग जनताको मत हुँदैन, केवल ऐन कानून र नीति मात्र हुन्छ तर पदाधिकारीले आमजनताबाट प्राप्त जनमत, आफ्नो घोषणापत्र, जनताको बीचको भावना आदिको आधारमा उपयुक्त नीति, दीर्घकालीन योजना लक्ष्य निर्धारण गरी जनताको अभिमतका आधारमा जनताका अपेक्षा र आवश्यकतालाई पूरा गर्न सक्दछ ।
- (ग) आमजनता र स्थानीय पदाधिकारीबीचको सहकार्य र समझदारी : पदाधिकारी भएमा स्थानीय निकायमा दैनिकरूपमा सहकार्य गरेका आफ्ना सहकर्मी, आफ्ना छिमेकी, मतदाता, स्थानीयताको भावना भएको व्यक्तित्वले प्रतिनिधित्व/नेतृत्व गरेको हुन्छ । उनीहरूसँग जनताको विश्वास, सहयोग र समझदारी रहेको हुन्छ जसले गर्दा स्वयम् पदाधिकारीले प्राथमिकता, समस्या र आवश्यकता सहीरूपमा पहिचान, छनोट/जनतामा समर्थन गर्न सहजता हुन्छ तर सरकारी कर्मचारीहरू छोटो समयको लागि सुरुवा भई जिम्मेवारी आएको

हुन्छ । केही गरौं भन्ने कर्मचारीबाट पनि स्थानीय समस्या, आवश्यकता र प्राथमिकता तथा अवस्थाबारे पूर्णरूपमा जानकारी नहुँदा तत्काल निर्णय गर्न र कार्यान्वयनमा आत्मविश्वास (Confidence) को कमी हुन जान्छ । तसर्थ, स्थानीय निकायमा कार्यरत सरकारी कर्मचारीको क्षमतामा प्रश्न नै उठ्न सक्छ र उठ्ने पनि गरेको छ । स्थानीय जनताबाट छनोट भएका प्रतिनिधि भएमा स्थानीय जनता/मतदाता सबै पक्षमा सहज सहयोग, सहकार्य, विश्वास हुँदा स्थानीय समस्या सम्बोधन हुनमा प्रभावकारी सहयोग पुग्दछ । उनीहरू राजनीतिकरूपमा पनि सक्रिय हुने हुँदा वर्तमान पदावधिलाई मात्र नहेरी आगामी पदावधिको लागि समेत मध्यनजर गरी कार्यमा प्रभावकारिता ल्याउनेगरी कार्य गर्दछन् जहाँ आफ्ना मतदाताले पनि सहयोग गर्दछ ।

- (घ) जनताको आवाज मुखरित गर्ने : निर्माणको साथै प्रशासनिक तथा राजनीतिक तहमा विकास पनि उत्तिकै प्राथमिकताको विषय हुन्छ । जनताले आफ्नो विषयलाई आफ्ना प्रतिनिधिलाई जति सजिलो प्रस्तुत गर्न सक्छ, त्यतिको अन्यसँग व्यक्त गर्न सक्दैन र व्यक्त गरे पनि स्थानीय भाषा, संस्कृति, प्रथा र व्यवहारको कारण सहज सम्वाद/बुझाइ नहुन सक्छ । यसले सामान्य कार्य सम्पादन गर्न पनि असहज भइरहेको हुन्छ । जनप्रतिनिधि भएको खण्डमा हिजो निर्वाचनमा सहभागी हुँदा जनताले राखेका विषय, आफूले गरेका प्रतिबद्धता जस्ता विषयलाई सम्बन्धित जनता/मतदाता सँगसँगै बसी निर्णय गर्ने, सहकार्य गर्दै कार्यान्वयनमा लैजानन सहज हुन्छ जसले जनताले पनि सो विषयको अपनत्व र स्वामित्व लिन्छ र उनीहरूको वास्तविक विषयको बारेमा सुनुवाइ र सोको लागि उपयुक्त नीति, योजना बनी कार्यान्वयनमा सहयोग पुग्दछ ।
- (ङ) लोकतन्त्रको सुदृढीकरणमा सहयोग : लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा हरेक स्थान, क्षेत्र वा विषयमा निरन्तर प्रतिस्पर्धाको महत्व रहन्छ । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनको मर्म, भावनाअनुसृत स्थानीय नेतृत्वको विकास गरी जनताको दैनिक आवश्यकता तथा जनजीवनलाई असर पार्ने विषयहरूमा निर्णय गर्न सक्नेगरी स्थानीय स्वायत्त शासन पद्धतिको विकासका लागि यो ऐन जारी भएको पाइन्छ । तर करिब १८ वर्षपछि पनि स्थानीय तहमा प्रतिनिधिको लागि प्रतिस्पर्धा गर्न पाएका छैनन् जसले गर्दा लोकतन्त्रको मर्म, भावना र उद्देश्यलाई पूर्णरूपमा नकारेको अनुभूति भएको छ । यदि समयमा स्थानीय निकाय निर्वाचन भएको भए ठूलो संख्यामा स्थानीय निकायमा प्रतिस्पर्धा र प्रतिनिधित्व गर्दथे, नेतृत्वको विकास हुन सक्दथ्यो । जसले गर्दा लोकतान्त्रिक अभ्यासका साथै जनप्रतिनिधिमूलक संस्थाको रूपमा स्थानीय निकायको परिचालन हुन्थ्यो र हाल देखिएका धेरै समस्याहरू स्वतः समाधान हुन सक्ने थियो । यसैले हाम्रो जस्तो प्रजातान्त्रिक मुलुकमा लोकतन्त्रको सुदृढीकरणको लागि आवधिक निर्वाचनको महत्व रहेको छ ।
- (च) सुशासन, पारदर्शिता र जवाफदेहिता : लोकतन्त्रमा सुशासन, पारदर्शिता र जवाफदेहिताको विषय अत्यन्त महत्वपूर्ण आधारहरू हुन् । मुलुकको सार्वजनिक प्रशासन जनमुखी, जवाफदेही, पारदर्शी, समावेशी तथा जनसहभागितामूलक बनाउन सुशासन ऐन, नियमावलीको व्यवस्था

गरेको छ । तर वर्तमानमा नेपालको विषय अति नै नकारात्मक अवस्थामा रहेको छ । स्थानीय तहमा प्रतिनिधिको रिक्तताको कारण जवाफदेहिता र पारदर्शिताको प्रश्न उठ्ने गरेका छन् । जहाँ जवाफदेहिता र पारदर्शिता हुन्छ, त्यहाँ स्वतः सुशासनको अनुभूत गर्न सकिन्छ । स्थानीय निकाय पदाधिकारीविहीन हुनु र राष्ट्रसेवक कर्मचारीबाट स्थानीय निकाय सञ्चालन हुँदा विद्यमान नीति, ऐन, नियमको पालना गरी कार्यान्वयन गरिएको भए पनि पारदर्शिता र जवाफदेहिताको विषयमा प्रश्न उठ्ने गरेको छ । कर्मचारीहरूले गरेका राम्रा-नराम्रा दुबैथरि कामको बारेमा समय-समयमा मूल्याङ्कन हुने र सोको बारेमा गलत भएमा जवाफदेही हुनुपर्ने हुन्छ तर छोटो समयमा नै कर्मचारीको सुरुवा हुँदा आमनागरिक वा मतदाताले प्रश्न सोध्न पाउने अवस्थाबाट पनि विमुख हुनुपरेको छ । यदि प्रतिनिधि भएको भए उम्मेदवार हुँदाको प्रतिवद्धता, घोषणापत्रको साथै जनताबाट प्राप्त जनमत, कुनै पनि कार्यमा प्रश्न उठेमा भोली पनि त्यही जिल्ला, निर्वाचन क्षेत्र, नगर वा गाउँमा रही जनताप्रति जवाफदेही हुनुपर्ने कारणले गर्दा पारदर्शिता र जवाफदेहिता वृद्धि भई कार्यमा प्रभावकारीता हुनाका साथै सुशासन कायम राख्नमा सहयोग पुग्दछ ।

- (छ) भोलिको सरकार र राष्ट्रिय नेतृत्व विकास : स्थानीय निकायको प्रतिनिधि छनोट गर्दा प्रतिष्पर्धा हुनाका साथै विजयी प्रतिनिधिले स्थानीय तहको साथै भोलिको केन्द्रीय तहमा समेत आफ्नो भूमिका स्थापित गर्न सफल हुन्छ । जसले एउटा गाविस, नपा वा जिविसको कार्यक्षेत्रभन्दा परको सोच राखी कार्य गर्दछ उसले भोलिको राष्ट्रिय नेतृत्व सम्हाली अघि बढ्न सक्दछ । यसले गर्दा स्थानीय समस्या तथा आवश्यकताको आधारमा राष्ट्रिय नीति निर्माण भई विकास निर्माणमा प्राथमिकताको सही छनोट हुनाको साथै कार्यान्वयनको प्रभावकारीतासमेत बढ्दछ । जनताबाट निर्वाचित भई गठित स्थानीय निकाय जनताको सहभागिता, स्वामित्वलाई सर्वोपरि ठानी Bottom up approach बाट अघि बढेमा अनुभवी, दक्ष र राष्ट्रको लागि सकारात्मक सोचका साथ कार्य गर्ने नेतृत्वको जन्मथलो बन्न पुग्दछ ।
- (ज) विकेन्द्रीकरण, आर्थिक अनुशासन र सार्वजनिक स्रोतको कुशल व्यवस्थापन : स्थानीय निकाय विकेन्द्रीकरणको महत्वपूर्ण आधार हो । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनले विकेन्द्रीकरणको माध्यमद्वारा सार्वभौमसत्ता सम्पन्न जनतालाई शासन प्रक्रियामा अधिकाधिक मात्रामा सम्मिलित हुने अवसर जुटाई प्रजातन्त्रका लाभहरूको उपयोग गर्नसक्ने अवस्था सिर्जना गर्न, आफ्नो क्षेत्रको विकासको लागि साधनको परिचालन, विनियोजन र विकासको प्रतिफलको सन्तुलित तथा समान वितरणद्वारा सामाजिक समानता ल्याउने कार्यमा महिला, आदिवासी, जनजाति, दलित, मधेसी, अपाङ्ग र सामाजिक/आर्थिक दृष्टिकोणले पिछडिएको वर्गसमेत समग्र जनताको सहभागिता अभिवृद्धि गर्न र योजनाको तर्जुमा र सञ्चालन गर्न आवश्यक जिम्मेवारी र अधिकार स्थानीयस्तरमा नै प्रदान गरी जवाफदेही वहन गराउनेगरी स्थानीय निकायको विकास गर्ने उद्देश्य राखेको छ । यदि स्थानीय निकायमा जनताबाट छनोट भएका प्रतिनिधि भएको खण्डमा सबै समूह, वर्ग, जाति, लिङ्गको संरक्षण तथा सम्बर्द्धनको साथै स्रोतको सही बाँडफाँड एवम् उचित व्यवस्थापनमा प्रभावकारिता आउँछ ।

स्थानीय तहमा आफ्नो काम आफैँ निर्धारण गर्न, कार्यान्वयन गर्न, आर्थिक स्वायत्तता र आफैँमा नियन्त्रित अवस्था निर्माण गर्न तथा स्रोतको न्यायोचित वितरण र महत्वम उपयोग गर्न पनि जनप्रतिनिधिको आवश्यकता पर्दछ । यसबाट स्रोतसाधनको सही प्रयोग तथा व्यवस्थापन हुनुको साथै आर्थिक अनुशासन तथा पारदर्शिता अभिवृद्धि एवम् स्थानीय जिम्मेवारी तथा जवाफदेहिताको विकास हुन्छ ।

- (भ) स्थानीय समस्या तथा संकटको समयमा प्रभावकारी समन्वय तथा व्यवस्थापन : भौगोलिक विवधता, स्थानीय प्रकृतिका प्राकृतिक, मानवीय र भौतिक समस्याहरू हुने गर्दछ, जसले गर्दा सो स्थानका साथै राष्ट्रियस्तरमा संकट आइपर्दछ । जस्तो २०७२ साल वैशाख १२ र २९ गतेको विनासकारी भूकम्प, समयसमयमा हुने खडेरी, बाढी पहिरोबाट धनजनको क्षति, विभिन्न प्रकारका महामारी रोग व्याधि आदि । यस्ता विषयमा स्थानीयस्तरमा हुने समस्या तथा संकटको सहज, छिटो र प्रभावकारी समन्वय एवम् व्यवस्थापन गर्नमा स्थानीय निकायका पदाधिकारीको अहम् र महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । यस्ता प्राकृतिक दुर्घटनाहरूमा सोको कारण पहिल्याई त्यसको सम्बोधन गर्नको लागि चालुपर्ने कदम र गरिनुपर्ने रणनीतिक योजनाका सम्बन्धमा स्थानीय तहबाट समन्वयलगायतका कार्य गर्दा बढी प्रभावकारी हुनाका साथै जवाफदेही र पारदर्शीसमेत हुन सक्दछ ।
- (ज) स्थानीय स्रोतसाधनको प्रभावकारी परिचालन र व्यवस्थापन : नेपाल स्थानीय स्रोतसाधनको प्रचुरता रहेको मुलुक हो । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, विकेन्द्रीकरण ऐन, कार्यविधि र समावेशी नीति आदिमा स्थानीय स्रोतसाधनको उच्चतम प्रयोग र त्यस्ता स्रोतसाधनलाई भावी सन्ततिसम्मले उपयोग गर्न सकिनेगरी सोको सही व्यवस्थापन गर्ने विषयका लागि दीर्घकालीन नीतिको तर्जुमा, जनताबाट अनुमोदन, प्रयोगको प्रक्रिया, लाभान्वित जनता, त्यसका असर आदि विषयमा स्थानीय निकायबाट अपनत्व र भावनात्मक सम्बन्धसहित कार्य हुन सक्दछ । जसले गर्दा सामुदायिक वन, सामुदायिक सेवा/कर्म आदि जस्ता स्रोतसाधनको अनावश्यक दोहन रोक्न समेत मद्दत पुग्दछ । स्थानीय स्रोतसाधनको सही पहिचान, त्यस्ता स्रोतसाधन उपयोगबाट प्राप्त प्रतिफल स्थानीय जनतामा सहीस्तरमा बाँडफाँडलगायत स्रोतको परिचालन तथा व्यवस्थापनमा स्थानीय निकायका पदाधिकारीहरूको अहम् भूमिका हुन्छ । यसबाट सेवामा प्रभावकारिता, जनतामा सामूहिकता, प्रतिनिधित्वमा अपनत्व हुनजान्छ । अन्ततः स्रोतसाधनको सही परिचालन र उपयोग हुन सक्दछ ।

७. निष्कर्ष

संविधान/कानूनले निर्वाचन आयोगलाई विभिन्न तहको निर्वाचन सम्पन्न गर्ने दायित्व दिएको छ । निर्वाचन आयोगले केबल निर्वाचन सञ्चालन गर्ने, सम्पन्न गर्ने मनसायले मात्र पनि स्थानीय निकाय निर्वाचनको लागि आफ्नोतर्फबाट पहल, अनुरोध गरिरहेको छैन, बरु आयोगको पनि राष्ट्रप्रतिको दायित्व, जिम्मेवारी हुन्छ । लोकतन्त्रमा निर्वाचन एकअपरिहार्य विषय हो जुन आवधिकस्तरमा सम्पन्न गर्नुपर्छ । निर्वाचनले जनताले लोकतान्त्रिक अभ्यासको साथै जनता,

सरकार र राजनीतिक दलबीचको सम्पर्क, सम्वाद र सहकार्य गर्ने वातावरण निर्माण हुन मद्दत गर्दछ । निर्वाचन आयोगले स्थानीय निकाय निर्वाचन मात्र हैन समयानुसृत्य सञ्चालन गर्नुपर्ने विभिन्न तहका निर्वाचनको लागि आवश्यक पर्ने ऐनको लागि समयमा नै आवश्यक संशोधनसहित पठाइसकेको छ भने निर्वाचनको मूल आधार मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक कार्यक्रमलाई उच्च प्राथमिकताको साथ सञ्चालन गरी बढीभन्दा बढी नेपाली नागरिकको मताधिकार संरक्षण गर्न विभिन्न कार्यक्रममार्फत् अग्रसरता लिइरहेको छ ।

निर्वाचन आयोगले विगतदेखि विभिन्न निर्वाचन सम्पादन गर्दै आए पनि सम्वत् २०५४ सालपश्चात् स्थानीय निकायमा पूर्ण पदाधिकारीयुक्त संस्था खडा गर्ने अवसर प्राप्त भएको छैन । आयोगको जिम्मेवारी र दायित्व पूरा गर्ने सन्दर्भको साथै नेपाली जनताको प्रतिनिधि छनोट गर्नपाउने अधिकार, स्थानीय तहमा जनताको इच्छा, चाहना, आवश्यकताको परिपूर्ति गर्ने माध्यम, लोकतान्त्रिक अभ्यास, स्थानीय तहदेखि राष्ट्रिय राजनीति र मुलुक निर्माण गर्नेसम्मको कार्यमा स्थानीय निकायमा जनप्रतिनिधिको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । स्थानीय निकाय राज्यको आधारस्तम्भ भएकोले स्थानीय निकाय निर्वाचनलाई सबै क्षेत्रबाट प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने अपरिहार्यता देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको संविधान, नेपाल सरकार, कानुन किताब व्यवस्था समिति
२. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, कानुन किताब व्यवस्था समिति
३. स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५, कानुन किताब व्यवस्था समिति
४. स्थानीय निकाय निर्वाचन (कार्यविधि), २०४८, कानुन किताब व्यवस्था समिति
५. स्थानीय स्वायत्त शासन र निर्वाचित स्थानीय निकाय, पूर्णचन्द्र भट्टराई, निर्वाचन अर्धवार्षिक पत्रिका वर्ष ५, अंक १, पूर्णाङ्क ७, निर्वाचन आयोग ।

लोकतन्त्रको आधारस्तम्भ स्थानीय निकाय निर्वाचन

वासुदेव गुरागाईं

सारांश

लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्था भएका देशमा आ-आफ्ना घरदैला र बस्तीमा बिनाभङ्गट आधारभूत सेवा पाउने नैसर्गिक अधिकार त्यहाँका जनताले मुलुकको कानूनद्वारा प्राप्त गरेका हुन्छन् । राज्य व्यवस्था केन्द्रिकृत नभएर विकेन्द्रित हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा कुरा गर्नुपर्दा जनताका घरदैलामा फ्रन्ट लाइन सर्भिस दिँदै आएका त्यस्ता निकाय भनेका गाउँ विकास समिति, नगरपालिका र जिल्ला विकास समिति हुन् । २०७२ असोज ३ गते जारी भएको नेपालको संविधानले साविकको स्थानीय निकाय शब्दको स्थानमा स्थानीय तह भनेर परिवर्तन गरे पनि यी निकायलाई कानूनले स्थानीय निकाय भनेर परिभाषा गरेको छ । छोटकरीमा भन्नुपर्दा, यी स्थानीय तहमा रहने स्थानीय निकाय हुन् । यस्ता निकायमा स्थानीय जनताले एकव्यक्ति एकमतका आधारमा स्वतन्त्ररूपमा गोप्य मतदानको प्रक्रियाबाट विश्वास प्रकट गरेका जननिर्वाचित प्रतिनिधिहरू हुन्छन् र यी पद पूर्तिका लागि आवधिकरूपमा निर्वाचन भइरहन्छ । बालिग मताधिकार र आवधिक निर्वाचनलाई नेपालको संविधानले आफ्नो प्रस्तावनामा नै स्थान दिएर यसको महत्त्वलाई उजागर गरेको छ । लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थामा निर्वाचनको यस्तो चक्र घुमिरहन्छ, घुमिरहनुपर्छ । यसले एकातिर निर्वाचित प्रतिनिधिलाई जनताप्रति जिम्मेवार र उत्तरदायी हुन बाध्य पार्छ भने अर्कातिर जनताले आ-आफ्ना घरदैलामा पाउनुपर्ने आधारभूत सेवाको प्राप्ति र सुविधाको उपलब्धताको अवसरलाई निरन्तरता दिइरहन्छ । यस्तो व्यवस्थाले लोकतन्त्रको जगलाई मजबुत बनाउने काममा पनि त्यतिकै सहयोग पुऱ्याइरहेको हुन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि नेपालमा वि.सं. २०५९ सालमा हुनुपर्ने स्थानीय निकाय निर्वाचन अहिलेसम्म हुन सकिरहेको छैन । तर, उपल्लो तहको राजनीतिक कचिङ्गलसँग त्यतिविधि सरोकार नराख्ने नेपाली जनता भने हरहमेशा लोकतान्त्रिक अभ्यासको निरन्तरता र सरकारबाट पाउनुपर्ने सेवा सुविधा घरदैलामा प्राप्त हुनुपर्ने अधिकारको सुनिश्चितताका लागि पनि स्थानीय निकाय निर्वाचनका पक्षमा उभिएका देखिन्छन् र यो उनीहरूको सर्वाधिक चासोको विषय हो ।

विषय उठान

परोक्ष वा अपरोक्षरूपमा जनताको लामो सङ्घर्षपछि २००७ सालमा नेपालमा प्रजातन्त्रको प्रादुर्भाव भयो । प्रजातन्त्रको प्रादुर्भावसँगसँगै एक सय चार वर्ष लामो जहानियाँ राणा शासनको पनि एकसाथ अन्त्य भयो । यसपछि नेपाली जनताले तुलनात्मकरूपमा केही न केही प्रजातान्त्रिक सास फेर्ने अवसर पाए । आफ्ना हक अधिकारका लागि जे जति बुभेका थिए ती सबै उजागर गर्न पाए । प्रजातन्त्र प्राप्तिपछि हुनुपर्ने निर्वाचन लामो समयसम्म हुन सकेन । राज्य व्यवस्था

सहसचिव, निर्वाचन आयोग

परिवर्तन नभए पनि लामो अवधिसम्म विभिन्न किसिमका राजनीतिक उतारचढाव कायम रहे । प्रजातन्त्रलाई बामे सर्न निकै लामो समय लाग्यो । समयले लामो कालखण्ड पार गर्नुपरे तापनि नेपालको इतिहासमा २०१५ सालमा संसद्का लागि जनप्रतिनिधि छान्न पहिलोपटक संसदीय आमनिर्वाचन सम्पन्न भयो । नेपाली जनताले २०१५ साल फागुन ७ गते संसदीय व्यवस्थाअन्तर्गत आफूले रोजेका प्रतिनिधिलाई पहिलोपटक मतदान गर्ने अवसर पाए । त्यसैले यो दिन र कालखण्डलाई नेपालको प्रजातान्त्रिक इतिहासमा ऐतिहासिक मानिन्छ । जुन निर्वाचनको परिणामले नेपालमा औपचारिकरूपमा संसदीय व्यवस्थाको सुरुआत भयो । संसदीय व्यवस्थाका खिलाफमा लागिपरेकाहरूको प्रयास असफल सावित गराइदियो । यो ऐतिहासिक महत्वको दिनको सम्भना र समग्रमा लोकतन्त्रलाई सम्मान गर्न हाल आएर निर्वाचन आयोगले प्रत्येकवर्ष फागुन ७ गतेको दिनलाई निर्वाचन दिवसका रूपमा मुलुकभर मनाउने निर्णयसमेत गरेको छ ।

निकै लामो समय खर्चेर बामे सर्न सफल बनेको संसदीय प्रजातन्त्रले राम्रोसँग खुट्टा चाल्न नपाउँदै यसमाथि फेरि पनि ठूलो प्रहार भयो । २०१७ साल पुस १ गते अनेकौँ बहाना बनाएर संसदीय व्यवस्थाको खुट्टा भाँचियो र पञ्चायत नामक व्यवस्थाको बीजारोपण गरियो । यस व्यवस्थाले तीसवर्षसम्म नेपालमा आफ्नो प्रभुत्व जमाए पनि वि.सं. २०४६ सालमा नेपाली जनताले यसलाई अवसान गराइदिए । पञ्चायती व्यवस्थाको अवसानपछि नेपालमा प्रजातन्त्रको पुनरागमन भयो । २०४७ साल कार्तिक २३ गते नेपाल अधिराज्यको संविधान जारी भएपछि सोही संविधानमुताबिक नेपालमा २०४८ सालमा संसदीय व्यवस्थाअन्तर्गत पुनः दोस्रोपटक संसद्का लागि निर्वाचन भयो र जनआकाङ्क्षाअनुस्र राज्य व्यवस्था सञ्चालनका लागि जननिर्वाचित प्रतिनिधिहरू संसद्मा पुगे ।

यसको लगत्तै नेपालका राजनीतिक दलहरूको सहभागितामा पहिलोपटक स्थानीय निकाय अन्तर्गत पाँचवर्षे कार्यकालका लागि २०४९ साल जेठ १५ र १८ गरी दुईचरणमा गाउँ विकास समिति तथा नगरपालिकाहरू र २०४९ असार १३ गते जिल्ला विकास समितिमा रहने पदाधिकारीहरूको निर्वाचन सम्पन्न भई स्थानीय तहमा जनताले आफैँद्वारा निर्वाचित प्रतिनिधिहरूद्वारा शासनको अनुभूति गर्न पाए । यो जनताको लामो सङ्घर्षको प्रतिफल थियो । आवश्यकताको विषय थियो । त्यसैले पनि यसमा सबैको सन्तुष्टि रह्यो ।

स्थानीय निकाय निर्वाचन, २०५४

स्थानीय निकाय निर्वाचनकै कुरा गर्दा प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनापछि पाँचवर्षे कार्यकालका लागि स्थानीय निकायको पछिल्लोपटकको निर्वाचन २०५४ सालमा सम्पन्न भयो । निर्वाचन जति विवादरहित हुनुपर्थ्यो यो निर्वाचन त्यति विवादरहित हुन सकेन । यस निर्वाचनमा धाँधली गरेको भन्दै त्यतिखेर सत्तामा रहेकाहरूलाई चर्को स्वरमा आँला ठड्याउने काम पनि सरोकारवालाहरूबाट भयो । भविष्यमा हुने निर्वाचनमा सुधारका कुराहरू पनि आए । यसतर्फ केही अध्ययन गर्ने काम पनि भए । यतिखेरको आँलो ठड्याइको मुख्य प्रश्न निर्वाचन सुरक्षाको थियो । यथार्थ जे भए पनि यतिखेरको जनताको आँलो ठड्याइ गृह प्रशासनले निर्वाचन सुरक्षाका नाममा आफ्ना पक्षमा निर्वाचनको नतिजा ल्याउन भरभग्दुर प्रयास गरेको भन्नेमा थियो । तर एउटा कुरा के

विचारणीय छ भने यस किसिमका आक्षेप र असन्तुष्टि ठूलो वा सानोस्वमा कुनै पनि निर्वाचनमा आउने गर्दछ ।

नेपालमा पछिल्लोपटक २०५४ सालमा सम्पन्न स्थानीय निकाय निर्वाचनकै कुरा गर्ने हो भने त्यो पनि मूलतः दुईचरणमा नै भएको थियो । गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाहरूको निर्वाचन जेठ ४ र १३ गते सम्पन्न गरिएको थियो । विकास क्षेत्रका हिसाबले पश्चिमाञ्चल, मध्यपश्चिमाञ्चल र सुदूरपश्चिमाञ्चल पहिलोचरण र बाँकी रहेको पूर्वाञ्चल तथा मध्यमाञ्चलको निर्वाचन दोस्रोचरणमा परेको थियो । तत्कालीन अवस्थाको सुरक्षा चुनौतीलाई दृष्टिगत गरेर यस किसिमको चरण विभाजनको निर्णय निर्वाचन आयोगले गरेको थियो । जिल्ला विकास समितिको निर्वाचन पनि असार ६ र साउन ४ गरी दुईचरणमै विभाजन गरी गरिएको थियो । जिल्ला विकास समितिको निर्वाचनको चरण भने गाउँ विकास समिति तथा नगरपालिकाको जस्तो नभई मध्यपश्चिमाञ्चल बाहेक अरु चार विकास क्षेत्रमा पहिलोचरण अर्थात् २०५४ असार ६ र मध्यपश्चिमाञ्चलमा भने साउन ४ गते गर्ने गरी निर्धारण गरिएको र निर्वाचन पनि सोही मुताबिक सञ्चालन भयो । तर, यति हुँदाहुँदै पनि मध्यपश्चिमाञ्चलका केही नगण्य जिल्लाका केही नगण्य स्थानीय निकायमा निर्वाचन हुन सकेन । यतिखेर निर्वाचन हुन नसकी बाँकी रहेको स्थानीय निकाय निर्वाचन पनि सोही वर्षको पुसमा गएर सम्पन्न भयो ।

जेहोस्, प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनापछिको दोस्रो स्थानीय निकाय निर्वाचन अहिलेसम्मको स्थानीय निकाय निर्वाचनको इतिहासमा अन्तिम भएको छ । कानुनीस्वमा आवधिक निर्वाचनको प्रस्ट प्रावधान हुँदाहुँदै पनि २०५९ सालमा सम्पन्न हुनुपर्ने निर्वाचन अहिलेसम्म सम्पन्न हुन सकेको छैन । दलहरूबीच निर्वाचनको तालमेल मिल्न सकेको छैन । स्थानीय निकायमा जननिर्वाचित पदाधिकारीविहीनताको अवस्थालाई वैकल्पिक व्यवस्था गर्ने क्रममा सरकारले विभिन्न प्रयोग गर्‍यो । तर ती सबै प्रयोगले न त निर्वाचित पदाधिकारीबाट हुने रिक्तता वा अभावलाई पूरा गर्न सक्यो न त ती कानूनसम्मत बनेर निरन्तर नै हुन सके । अझ अनौठो कुरा त निर्वाचनद्वारा छानिएका प्रतिनिधिलाई जस्तो जनआस्था पनि यिनीहरूप्रति व्यक्तिन सकेन । फलस्वरूप निजामती कर्मचारीको नेतृत्वमा स्थानीय निकाय चलाउनुपर्ने बाध्यता सरकारले व्यहोर्नुप‍र्यो । जसको निरन्तरता अहिलेसम्म छ ।

निर्वाचनको आवश्यकता र जनताको सम्बन्ध

स्थानीय निकाय जनताले सरकारसँग सम्पर्क स्थापित गर्ने पहिलो खुट्टकिलो हो । गाउँ विकास समिति वा नगरपालिका वा तिनका वडा कार्यालयहरूले नचिनाइकन सरकारका कुनै पनि अङ्ग वा निकायले जनतालाई सोभै चिन्दैनन् । चिनिँदा यिनीहरूमार्फत् चिनिनुपर्छ । यसरी चिनाउने भनेका जनता स्वयम्ले निर्वाचित गरेका पदाधिकारी हुन् । आफ्ना गाउँघरका कुनै पनि किसिमका विकास निर्माणका लागि योजनाको छनोट, तिनको कार्यान्वयन तथा फरफारकका लागि पनि यिनै निकायको आवश्यकता पर्छ । कसैलाई नागरिकताको प्रमाणपत्रको आवश्यकता पर्‍यो, कसैलाई घरजग्गा बेचबिखन गर्नुपर्‍यो, व्यक्तिगत घटना दर्ता गर्नु गराउनुपर्‍यो, प्राकृतिक

प्रकोप र विपत्तिका समयमा केही गर्नु गराउनुपर्ने भन्ने वा अरु विविध यस्तै देख्दा मसिना तर महत्वपूर्ण काममा स्थानीय निकायको टड्कारो आवश्यकता महसुस जनताले गर्छन् । छोटकरीमा भन्ने हो भने देहायका कुराले गर्दा स्थानीय निकायसँग जनताको सम्बन्ध र यसको प्रभावकारितालाई पुष्टि गर्दछ :

- लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थामा स्थानीय निकाय जनताले आ-आफ्ना घरदैलामा फ्रन्ट लाइन सर्भिस पाउनुपर्ने प्रभावकारी निकाय भएकोले,
- व्यक्तिगत घटना दर्तालगायत जनताको दैनन्दिन समस्या र विकास निर्माणका काममा सरोकार राख्ने निकाय भएकोले,
- जनताले आवश्यकताअनुसारका आवाजको बीजारोपण गर्ने स्थानीय तहको वैधानिक राजनीतिक निकाय भएकोले,
- जनताका सबै काम जननिर्वाचित प्रतिनिधिहरूबाट सुचारु हुने भएकोले,
- विकास निर्माणका काममा राज्यको उपस्थितिबोध हुने भएकोले,
- विभिन्न राजनीतिक दलका कार्यकर्ताले स्थानीय तहमा वैधानिकरूपमा विकास निर्माणलगायतका विभिन्न क्रियाकलापमा संलग्न हुन पाउने अवसरको सिर्जना हुने भएकोले,
- राजनीतिक वातावरण धुमिल हुनबाट बच्दै राजनीतिक दलहरू र स्थानीय जनताहरूबीचको आपसी सद्भाव र मित्रतामा अभिवृद्धि हुने भरपर्दो अवसरको प्राप्ति हुने भएकोले,
- समग्रमा लोकतन्त्रको आधारस्तम्भ स्थानीय निकाय भएकाले जगैदेखि यसलाई मजबुत बनाउन सके मात्र लोकतन्त्र संस्थागत हुनसक्ने भएकोले ।

नेपालको संविधानमा भएका प्रावधान

स्थानीय निकाय भनेर हामीले अहिलेसम्म बुझिआएका गाउँ विकास समिति, नगरपालिका तथा जिल्ला विकास समितिलाई नेपालको संविधानले स्थानीय तह भनेर एकमुष्ट नामकरण गरेको छ । गाउँसभा, गाउँकार्यपालिका, नगरसभा, नगरकार्यपालिका, जिल्लासभा, जिल्ला समन्वय समिति जस्ता निकायको परिकल्पना संविधानले गरेको छ । गाउँ तथा नगरपालिकाको संरचना र काम कारवाही साविकको गाउँ विकास समिति तथा नगरपालिकासँग तुलना गर्दा करिब करिब उस्तै देखिए पनि जिल्ला सभा र जिल्ला समन्वय समिति हालको जिल्ला विकास समितिसँग त्यतिविधि मिल्ने देखिँदैन । तथापि, संरचनागत हिसाबले गाउँ, नगर र जिल्ला सबैमा छुट्टाछुट्टै तहको परिकल्पना गरिएको छ । निर्वाचनका हिसाबले गाउँ र नगरपालिकाको निर्वाचन निर्वाचन आयोगले गर्नुपर्नेछ भने जिल्ला समन्वय समितिको निर्वाचन उनीहरू आफैले गर्नेछन् ।

साविकको स्थानीय निकायका सम्बन्धमा २०७२ असोज ३ गते जारी भएको नेपालको संविधानमा के व्यवस्था छ भन्ने जान्न खोज्दा संविधानको धारा ३०३ को उपधारा (१) मा "यो संविधान प्रारम्भ हुँदाका बखत कायम रहेका स्थानीय निकायहरू यो संविधान बमोजिम स्थानीय तहको सङ्ख्या र क्षेत्र निर्धारण नभएसम्म कायम रहनेछन्" भन्ने उल्लेख गरेको पाउँछौं । त्यसै गरी

संविधानको सोही धाराको उपदफा (२) मा “उपधारा (१) बमोजिम कायम रहेका स्थानीय निकायका पदाधिकारीको निर्वाचन कानूनबमोजिम हुनेछ” भन्ने र उपधारा (३) मा “उपधारा (२) बमोजिम निर्वाचित स्थानीय निकायका पदाधिकारीहरू यो संविधानबमोजिम स्थानीय तहको निर्वाचन नभएसम्म कायम रहनेछन्” भन्ने उल्लेख छ । संविधानमा भएको यो व्यवस्थाले स्थानीय निकाय निर्वाचनको ढोका खुला राखेको छ । यस किसिमको कानुनी व्यवस्थालाई दृष्टिपात गर्दा सर्वसाधारण जनतालाई परिरहेको अप्टचारोलाई सैद्धान्तिकस्तरमा विधि निर्माताहरूले बुझेको अनुभूति हुन्छ । अबको आवश्यकता त्यसलाई छिटोभन्दा छिटो मूर्तस्वरूप दिनुमा मात्र बाँकी छ । कार्यान्वयनको तहमा सम्बोधनको पाटो मात्र बाँकी छ ।

स्थानीय निकायको आवश्यकता

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले गाउँ विकास समिति, नगरपालिका र जिल्ला विकास समितिहरूलाई स्थानीय निकाय भनेर परिभाषा गरेको छ । प्रजातन्त्रमा राज्यका बढीभन्दा बढी काम कारवाहीलाई विकेन्द्रित गर्दै लैजाने र स्थानीय तहमा सम्पन्न गर्नुपर्ने विकास निर्माणलगायतका काममा स्थानीय निकायका जननिर्वाचित प्रतिनिधिहरूको संलग्नतालाई सर्वाधिकस्तरमा स्वीकार गरिएको हुन्छ । विकेन्द्रित राज्य व्यवस्थालाई प्रजातान्त्रिकस्तरमा मजबुत बनाउनकै लागि स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ र स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ जारी भएका हुन् । स्थानीय निकायमा हुने काम कारवाहीलाई व्यवस्थित, मर्यादित र जनसेवामा समर्पित बनाउनका लागि यी कानूनले मद्दत गरेका छन् । यसले कामको पारदर्शिता, सूचनाको सुनिश्चितता र जनताले सेवा पाउने अधिकारलाई वैधानिक प्रत्याभूति गरेको छ । तर मुलुकको विडम्बना नै भन्नुपर्छ, यी कानूनले सशक्त भएर काम गर्ने सकेनन् । सशक्त भएर काम गर्ने अवसर नै पाएनन् वा त्यस्तो अवसर दिइएन । त्यसैले जेस्यमा यी आए त्यहीस्तरमा थन्किन यी बाध्य भए, स्थानीय स्वायत्त शासनको परिकल्पनाबमोजिमको भावनामा यी अनुवाद हुन सकेनन् ।

वि.सं. २०५९ को जेट/असारमा तेस्रोपटक सम्पन्न हुनुपर्ने स्थानीय निकायको निर्वाचन अहिलेसम्म सम्पन्न हुन सकेको छैन । मुलुकको राजनीतिक परिस्थितिअनुकूल नहुँदासम्म वा मुलुकका राजनीतिक दलहरूले नचाहँदासम्म निर्वाचन हुन सक्दोरहेनछ भन्ने कुराको पुष्टि यसले गरेको छ । आवधिक निर्वाचन प्रजातन्त्रको मेरुदण्ड हो भनिए पनि प्रचलित कानूनमा निर्वाचन मितिको सुनिश्चितता नभएसम्म त्यस्तो निर्वाचन सम्पन्न हुन सक्दोरहेनछ भन्ने कुराको पनि पुष्टि हो यो । निर्वाचन मितिको घोषणामा निर्वाचन आयोगले सरकारको मुख ताक्नुपर्ने परिस्थिति विद्यमान होउञ्जेल निर्वाचनको सुनिश्चितता हुन सक्दोरहेनछ भन्ने कुराको ज्वलन्त प्रमाण पनि हो यो । सरकारमा जुनसुकै राजनीतिक दल आए/गए पनि यो वा त्यो राजनीतिक दलको प्रभाव स्थानीय तहमा नहुन सक्छ भनेर निर्वाचनको धागोलाई अनन्तसम्म तन्काउँदै लैजाने हो भने प्रजातन्त्र कहिल्यै स्वस्थ हुन सक्तैन । मौलाउन सक्तैन । कहिल्यै अगाडि बढ्न सक्तैन । यसरी राजनीतिक दलहरूको जोड घटाउको खिँचातानीमै मुलुक अलमलिइरहने हो भने मुलुकको विकास दशक होइन शताब्दीसम्म पछि धकेलिन सक्छ । त्यसैले लोकतन्त्रको आधारस्तम्भका स्वरूपमा रहेको

स्थानीय निकायको निर्वाचन निर्वाधरूपमा सम्पन्न गरी त्यसमा रक्त सञ्चार गरिनुपर्छ, यसमा कदापि हेलचक्रयाउँ र ढिल्याउँ गरिनु हुन्न । यसका लागि सरोकारवाला सबैले के बुझ्नुपर्छ भने सुशासनका लागि लोकतन्त्र जति आवश्यक छ, त्यो भन्दा बढी लोकतन्त्र बचाउनका लागि निर्वाचनको आवश्यकता छ । त्यसमाथि पनि स्थानीय निकाय निर्वाचन त लोकतन्त्रको हातीपाइले जग नै हो । यसैको आड र भरोसामा तल्लोभन्दा तल्लो तहसम्म लोकतन्त्रको अस्तित्व जीवित रहन्छ ।

अप्टचारो सबैको उस्तै

'खुकुरीको मार अचानोलाई थाहा हुन्छ' भन्ने नेपाली उखान जननिर्वाचित पदाधिकारी नभएका स्थानीय निकायबाट सेवा लिइरहेका सर्वसाधारण जनतालाई सोध्नुपर्छ । सानोभन्दा सानो कामका लागि पनि तिनले कति दुःख कष्ट भोगिरहेका छन्, खेपिरहेका छन् भन्ने कुरा तिनै जनतालाई सोध्नुपर्छ जसले सेवा, सुविधा र कामका लागि स्थानीय निकाय धाएका छन् । उस्तै पर्दा दुई/तीनवटा गाउँ विकास समिति हेर्ने गरी सरकारले खटाएका गाउँ विकास समितिका सचिवबाट काम लिन तिनलाई कति अप्टचारो छ । जनतालाई मात्र नभएर गाउँ विकास समिति सञ्चालनको जिम्मा पाएका गाउँ विकास समितिका सचिवहरूलाई पनि कम अप्टचारो परिरहेको छैन । तिनको वेदना अफ छुट्टै छ । यथासमय सुविधा दिन नसकिएका जनताको करकर, स्रोतसाधनको अभाव र औपचारिक जिम्मेवारीमा नरहेका तर विभिन्न बहानामा भागबण्डा र अरु यस्तै विषयमा ख्याउँख्याउँ गरिरहने स्थानीय तहका राजनीतिक कार्यकर्ता, आन्तरिक र बाह्य उद्देश्य अलगअलग लिएर गैरसरकारी संघसंस्थाका नाममा उपस्थित व्यक्तिहरू र सरकार स्वयम्का तर्फबाट विभिन्न क्षेत्रमा जनतालाई सर्वसुलभ सेवा दिन थपिइरहने जिम्मेवारीले गाउँ विकास समितिका सचिवहरू, नगरपालिकाका कार्यकारी अधिकृतहरू र जिल्ला विकास समितिमा कार्यरत स्थानीय विकास अधिकारीहरू एकहिसाबले प्रताडित नै छन् भन्दा पनि हुन्छ ।

एउटा सामान्य नागरिकता प्रमाणपत्र प्राप्तिका लागि आवश्यक पर्ने सिफारिस लिन होस् वा घर जग्गा बेचबिखनको सिफारिस लिनका लागि होस्, एउटा नागरिकले कोसौंको दूरी पार गरेर गाउँ विकास समितिको सचिव भेट्न जिल्ला सदरमुकाम धाउनुपर्छ, भनेको समयमा सचिवहरू पनि उपलब्ध नहुन सक्छन् त्यसैले काम नहोउज्जेल गाँस, बास र अरु कामका लागि ऋण काढेर ल्याएको रकम खर्चेर महँगो सदरमुकाममा थन्किनुपर्छ । यो कसैको कपोलकल्पित कथा होइन, यथार्थ हो ।

हामीले भूकम्प, बाढी, पहिरो, आगलागी जस्ता घटना पटकपटक सुन्दै आएका छौं । कतिपयले भोग्दै आएका छौं । त्यसले उब्जाएको कष्ट कम पीडादायी छैन । यस्तो अवस्थामा नजिकबाट तत्काल आवश्यक सहयोग र सहानुभूति दर्शाउनेसम्मको स्वनिर्वाचित प्रतिनिधि ऊसँग छैन । भूकम्पले घर भत्किएको छ, अस्थायी टहरो वा यस्तै वैकल्पिक बासमा अल्झिएको छ, सरकार ऋण दिने कुरा गर्छ तर घर बनाउँदै गर्न भन्दैन । नक्सा हातमा लिएर भूकम्पपीडितहरू सरकारको इशारा पर्खिरहेका छन् तर यथार्थ बनाइ बाहिर आउँदैन । भाषणपिच्छेका मुखले

आश्वासन दिइरहेका देखिन्छन् तर औपचारिकता दिँदैनन् । स्थानीय निकायमा जनप्रतिनिधि नहुँदाको यो एउटा सानो उदाहरण मात्र हो । यसले सबै किसिमका समस्याको उजागर गर्न सक्तैन । यसलाई मात्र एउटा उदाहरणीय घटना बनाइएको हो । यस्तो अवस्थामा स्थानीय निकायमा जनताप्रति उत्तरदायी जनप्रतिनिधिहरू भइदिएका भए जनताका पक्षमा कहाँ के भन्नुपर्छ, कहाँ के गर्नुपर्छ तिनले गर्थे भन्ने एउटा आशाको त्यान्द्रोसम्म पाल्न सकिन्थ्यो । धेरैको एउटै आवाज हुँदा समस्याले निकास पाउन पनि सक्थ्यो तर त्यो अवस्था यतिखेर उपलब्ध छैन । अप्ठ्यारो पर्दा पन्छिने र सहजता हुँदा जस लिन खोज्नेको मात्र बाहुल्यता छ गाउँ, नगर र जिल्लाका अधिकांश बस्तीहरूमा । त्यसैले यसकिसिमको अप्ठ्यारो फुकाउनका लागि पनि स्थानीय निकायहरूमा छिटोभन्दा छिटो जननिर्वाचित प्रतिनिधिहरूको उपस्थिति हुनु आवश्यक छ । त्यसका लागि कुनै पनि मूल्यमा स्थानीय निकाय निर्वाचनको अपरिहार्यता व्यवहारमा स्वीकारिनुपर्छ ।

स्थानीय निर्वाचनमा दलीय प्रतिस्पर्धा, जनताको तितो बुझाइ

प्रजातन्त्रको पुनर्प्राप्तिपछि नेपालमा दुईवटा स्थानीय निर्वाचन भए । त्यसमा जनताको अत्यधिक सहभागिता रह्यो, त्यो पनि हर्षोल्लासपूर्ण वातावरणमा, सक्रिय सहभागितामा । अब त केही हुन्छ भन्ने आशा जनतामा पलाएको थियो त्यतिखेर । तर, त्यो आशा पनि परिस्थितिजन्य विभिन्न घटना परिघटनाले लाई लागेको स्कूसको मुनाफै आजपर्यन्त कक्रक्क परेकोपन्थै छ बढ्न नसकेर । त्यसको प्रारम्भिक औषधिमूलो भनेको आवधिक निर्वाचन हो तर त्यतिसम्मको उपचार पनि नियमितस्वमा हुन सकिरहेको अवस्था छैन ।

स्थानीय निकाय निर्वाचनका सन्दर्भमा कुरा गरिरहँदा जनताबाट सुन्नुमा आएका केही तिता यथार्थ पनि यहाँ उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ । माथि उल्लेख गरिएका प्रजातन्त्रको पुनर्प्राप्तिपछि नेपालमा दुईवटा स्थानीय निर्वाचन भए, त्यो पनि दलीय प्रतिस्पर्धाका आधारमा । यी दुई निर्वाचनमध्ये पहिलो निर्वाचनपछि नै एउटा अनौठो विषयले चर्चा पाएको थियो त्यतिखेर । त्यो के भने स्थानीय तह भनेको विकास निर्माणको जग हाल्ने आधार तह हो । यहाँ कतिपय अवस्थामा दलीय दर्शनको आस्था बोकेका व्यक्तिभन्दा पनि काम गर्न गराउन सजिलो हुने व्यक्तिको खोजी गरिन्छ । सानो मतान्तरले निर्वाचनको नतिजा निर्धारण गर्छ । विभिन्न नातागोता, इष्टमित्र, आपसी मेलमिलाप, सांस्कृतिक सान्निध्यता र अनेकौँ सामाजिक रहनसहन आदिमा रमाइरहेको बस्तीमा दलीय प्रतिस्पर्धामा निर्वाचन हुँदा आपसी मनमुटाव र वैरभावको बीजलाई कतै बिस्तारै अङ्कुरित त गरिरहेको छैन भन्ने प्रश्नले त्यतिखेर निकै ठाउँ पाएको थियो । यसो भनिरहँदा यहाँ निर्दलीय राजनीतिक व्यवस्थाको वकालत गर्न खोजिएको पक्कै होइन । त्यतिखेर चर्चामा आएका कुरालाई सदाशयतापूर्वक पस्किन खोजिएको मात्र हो । हामी सबैले यतिखेर महसुस गरेको कुरा के पनि हो भने काम गर्ने क्षेत्रमा राजनीतिक विषयले प्रवेश पाउनु हुन्न । राजनीतिक विषयका कारणले काममा अवरोध आउनु हुन्न । विभिन्न कार्य क्षेत्रमा आफ्नो हक, अधिकार र स्वतन्त्रताको प्राप्तिका नाममा अस्तित्वमा रहेका विभिन्न ट्रेड युनियनदेखि अरु यस्तै प्रकृतिका संघ सङ्गठनबाट प्राप्त भोगाइ र अनुभूतिले पनि यस विषयमा सोच्न बाध्य बनाएको छ । यी

कुराहरूलाई उदाहरणका रूपमा हेर्दा पनि सर्वसाधारण जनताले त्यतिखेर अनुभूत गरेका तिता यथार्थका विषयमा पनि एकपटक छलफल र बहस आवश्यक छ कि ?

पानी छाताले ओत्छ, डण्डीले ओत्दैन । डण्डी छातालाई अड्याउन र टिकाउन मात्र प्रयोग हुन्छ । यस्तै गरी स्थानीय निकायको निर्वाचनको कुरा गर्दा पनि संसद्‌लगायत माथिल्ला तहका निर्वाचित निकायमा राजनीतिक दलहरूको प्रत्यक्ष उपस्थिति र प्रतिस्पर्धा लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यताअनुस्र्म अनिवार्य गरी स्थानीय तहमा प्रत्यक्षरूपमा दलीय प्रतिस्पर्धा नगर्दा कसो होला ? कतिपय राजनीतिक नियुक्ति र कर्मचारी सरूवा जस्तो सामान्य विषयमा राजनीतिक बिल्ला लगाएर नियुक्ति र सरूवा गर्न बानी बसेका राजनीतिक दलहरूलाई यस किसिमको तर्क गला लाग्न सक्छ, तर पनि ठण्डा दिमागले सोच्नुपर्ने विषय भने हो यो । किनभने स्थानीय तह भनेको सेवा प्रवाह गरेर देखाउने ठाउँ हो, भाषणले भरिपूर्ण गराउने थलो होइन ।

प्रजातन्त्रको पुनर्प्राप्तिपछि सम्पन्न भएका स्थानीय निर्वाचनपछि जनताले कार्यक्षेत्रमा अनुभूत गरेको तितो यथार्थ हो यो । जनता आफ्ना गाउँघर र बस्तीमा कचिङ्ग भएको हेर्न चाहँदैनन् । आफ्ना गाउँघर र बस्तीमा विकासमा प्रतिस्पर्धा भएको हेर्न र देख्न चाहन्छन् जनता । यस अर्थमा उनीहरूले उठाएका विषय त्यति नाजायज पनि होइन कि भन्ने लाग्छ । तर, यसका सकारात्मक र नकारात्मक सबै पक्ष विचारेर आवश्यक छलफल, मन्थन र नीति निर्धारण गर्ने भनेको राजनीतिक दलहरूले नै हो । किनकि, मुलुक कसरी अघि बढाउने भन्ने जिम्मा उनीहरूकै काँधमा छ, जनताले त उनीहरूको होस्टेमा सदाशयतापूर्वक हँसे गर्ने मात्र हो । उनीहरूका सकारात्मक सोच र काम कारवाहीमा आवाज मिसाइदिने मात्र हो ।

निष्कर्ष

लोकतन्त्रको आधारस्तम्भ र जनसेवाको पहिलो खुट्किलाको रूपमा परिकल्पना गरी कानुनीरूपमा स्थापित गरिएका यी स्थानीय निकाय जनप्रतिनिधिविहीनताको अवरुधामा लामो समयसम्म गुञ्जिरहनु कसैका पनि हितमा हुने कुरा होइन । २०५९ जेठदेखि असार मसान्तसम्ममा सम्पन्न हुनुपर्ने यी निकायको निर्वाचन गर्ने वातावरण त्यतिखेर थिएन । निर्वाचन घोषणा भएकै अवस्थामा पनि तत्कालीन राजनीतिक द्वन्द्व र यसले पारेका प्रभावका कारण घोषित निर्वाचन निर्वाचन सुरक्षाका कारण सजिलै तुहिन सक्थ्यो । कसैले चाहेर निर्वाचन सम्पन्न हुन सक्ने सुरक्षित वातावरण पटकै थिएन त्यतिखेर । २०६३ मङ्सिर ५ गते सात राजनीतिक दल र तत्कालीन नेकपा माओवादीबीच शान्ति सम्झौता सम्पन्न भएपछि भने निर्वाचनका कुरा अगाडि बढ्न सक्थ्यो । उनीहरूले यसका लागि पनि केही समय खर्चेका भए निर्वाचन सम्भव हुनसक्थ्यो । तर, स्थानीय निकाय निर्वाचनभन्दा संविधानसभा गठन गरी सो सभाद्वारा नेपालको संविधान जारी गर्ने विषयले प्राथमिकता पायो जुन कुरा स्वाभाविकै पनि थियो । संविधानसभा निर्वाचन भइसकेपछि भने राजनीतिक दलहरूले हार्दिकरूपमा चाहेका भए यो निर्वाचन सम्भव थियो । तर निर्वाचनको विषय दलहरूको निर्वाचन घोषणापत्रमा उल्लेख भएर पनि कार्यान्वयनका तहमा आउन सकेन । यो स्थिति भनेको जनताप्रति राजनीतिक दलहरूको अविश्वास र शङ्काको अवस्था हो । होइन

भने बोलेका कुरा तिनले पुन्याउनुपर्थ्यो । जुन क्रियाकलाप जनताका पक्षमा हुन्थ्यो । जनचाहनाको परिपूर्तिका लागि हुन्थ्यो । सरकारलाई पनि स्थानीय तहमा लोककल्याणकारी राज्यले उपलब्ध गराउनुपर्ने सबै सेवासुविधा सहजस्वमा उपलब्ध गराउन सजिलो हुन्थ्यो । भन् यतिखेरको कुरा गर्ने हो भने स्थानीय निकायमा जननिर्वाचित प्रतिनिधिहरू भइदिएका भए भूकम्प जस्तो प्रलयकारी प्राकृतिक प्रकोपको व्यवस्थापनमा समेत भनै सजिलो अवस्था सिर्जना हुन्थ्यो सेवा लिने दिने दुवैलाई । यसैले लोकतन्त्रको आधारस्तम्भको रूपमा रहेको स्थानीय निकायको निर्वाचन जतिसक्दो चाँडो सम्पन्न गर्दा एकातिर लोकतन्त्रको सम्मान हुने र अर्कातिर स्थानीय तहमा सेवा प्रवाहका क्रममा सेवा लिने दिने सबैलाई पक्कै पनि सजिलो पर्छ । त्यति मात्र नभएर नेपालमा क्रियाशील राजनीतिक दलहरूको ख्याति र दीर्घतालाई पनि यसले पक्कै सहयोग पुन्याउँछ । यस कुरामा सायद कसैले पनि राय बभाउँदैनन्, बरु ताली बजाउँछन् ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको संविधान
२. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३
३. स्थानीय निकाय (निर्वाचन कार्यविधि) ऐन, २०४८
४. स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५
५. स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६
६. निर्वाचन आयोगबाट प्रकाशित निर्वाचनसम्बन्धी विभिन्न सामग्रीहरू
७. विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित निर्वाचनसम्बन्धी वैचारिक लेख तथा समाचारहरू ।

स्थानीय सरकार : विगत र वर्तमान व्यवस्था

देशबन्धु अधिकारी

१. विषय प्रवेश

'सरकार' राज्य सञ्चालनको वैधानिक संयन्त्र हो । शासन व्यवस्थामा नागरिकको निर्णायक सहभागिता रहोस् र राज्यबाट प्रदान गरिने सेवा, सुविधामा उनीहरूको सहज पहुँच पुगोस् भन्ने उद्देश्यले लोकतान्त्रिक शासन पद्धतिमा राज्यको संरचनालाई स्थानीय तहसम्म विस्तार गरी त्यसको सञ्चालन निर्वाचित प्रतिनिधिमाफत गर्ने व्यवस्था मिलाइएको हुन्छ । स्थानीय तहमा रहने यस्तो संरचनालाई स्थानीय सरकार (Local Government) भनिन्छ ।

राज्यको निर्माणसँगै त्यसको सञ्चालनका लागि सरकार गठन गर्ने चलन प्रारम्भ भएको हो । प्रारम्भताका राज्यको मुख्य काम आफ्नो भू-क्षेत्रको विस्तार र संरक्षण गर्ने, नागरिकबाट कर, दस्तुर उठाउने र प्रशासनिक, न्यायिक कार्यसम्पादन गर्ने हुन्थ्यो । भौगोलिक क्षेत्रफल, राज्यभित्रै पनि विभिन्न क्षेत्रमा आवतजावतको कठिनाइसमेतका कारण केन्द्रले मात्रै राज्यको सम्पूर्ण व्यवस्थापन र नियन्त्रण सम्भव हुँदैनथ्यो । फलतः स्थानीयस्तरमा राज्यको कार्यकारी एवम् न्यायिक कार्यको सम्पादन स्थानीय प्रतिनिधिमाफत गरिन्थ्यो । यस्ता प्रतिनिधिहरू राजाबाट नियुक्त हुन्थे वा जनताले निर्वाचित गर्थे । यस्तो अभ्यास पश्चिमी समाजमा इसापूर्व पाँचौ शताब्दिदेखि र पूर्वीय समाजमा वैदिक कालदेखि नै प्रचलनमा रहेको पाइन्छ ।

२. नेपालमा स्थानीय सरकारको अभ्यास

नेपालमा किराँतवंशी राजाहरूको पालादेखि मात्रै प्रशासनिक ढाँचाको निर्माण भएको पाइन्छ ।^१ किराँतकालमा राज्यको आर्थिक, प्रशासनिक, न्यायिक कार्यसम्पादनका लागि कुथेर, माप्चोक, लिङ्ग्वल र शुल्ली गरी चारवटा अधिकरण (निकाय) खडा गरिएको थियो । यी अधिकरणलाई लिच्छविकालमा समेत निरन्तरता दिइएको थियो । नेपालको स्वर्णकाल भनिने लिच्छविकालमा वाणिज्य व्यापार मगधको पाटलिपुत्रसम्म विस्तार भएको थियो । मुलुक समृद्ध थियो । व्यापारिक केन्द्रको रूपमा रहेका गाउँलाई 'द्रङ्ग' र जिल्लालाई 'विषय' भनिन्थ्यो । जिल्लाको प्रमुख प्रशासकको रूपमा विषयपतिहरू नियुक्त हुन्थे । स्थानीय तहको प्रशासनिक, न्यायिक कार्यको सम्पादन स्थानीय तहमा गठन हुने 'पाञ्चाली' बाट हुन्थ्यो । पाञ्चालीबाट छिनोफानो हुन नसकेका विवादमात्र राजाको इजलासमा पेश हुन्थे । यी विभिन्न तथ्यलाई विश्लेषण गर्दा किराँत र लिच्छविकालदेखि नै हाम्रो देशमा स्थानीय सरकार सञ्चालनको अभ्यास प्रचलनमा रहेको

उपसचिव, निर्वाचन आयोग

१ ज्ञानेश्वर भट्टराई, बृहत ज्ञान कोष, २०६९/७०

पुष्टि हुन्छ ।

प्राचीन नेपालको भू-क्षेत्र कहिले फैलिएको र कहिले खुम्चिएको पाइन्छ । दुर्गम भौगोलिक बनोटको कारण देशको सम्पूर्ण भू-भागको रेखदेख, सञ्चालन केन्द्रबाट मात्रै गर्न सम्भव थिएन । तसर्थ कतिपय स्थानमा केन्द्रलाई कर बुझाएर सामन्त (स्थानीय तहमा आर्थिक सामाजिक प्रभुत्व रहेका व्यक्ति) हरूले स्थानीय स्वायत्त शासनसमेत पाएका हुन्थे । केन्द्र कमजोर भएको बेला स्थानीय सामन्तहरू आफूलाई पूर्णतः स्वतन्त्र बनाउन विद्रोहसमेत गर्दथे ।^२ यस्तै विभिन्न कारणले मल्लकालको अन्त्यतिर आइपुग्दासम्म अहिलेको मध्य तथा सुदूर पश्चिम क्षेत्रमा २२ वटा, मध्य नेपालको गण्डकी क्षेत्रमा २४ वटा, पूर्वी नेपालमा मकवानपुर, चौदण्डी र विजयपुर गरी ३ र काठमाडौं उपत्यकामा ३ गरी विभिन्न ५२ वटा राज्य अस्तित्वमा थिए । विभिन्न निहुँमा आपसमा मनमुटाव, खिचलो र लडाइँसमेत भइरहने कारण सबै राज्य कुनै न कुनै राज्यका मित्र वा शत्रु थिए । राज्यहरू निकै कमजोर थिए ।

चौविसे राज्यमध्येको गोरखा राज्यका राजा पृथ्वीनारायण शाह चतुर र कुटनीतिक चेत भएका राजा थिए । व्यापारको निहुँमा भारत पसी त्यहाँको सरकार चलाइरहेको 'फिरङ्गि' (इष्ट इण्डिया कम्पनी सरकार) ले प्राकृतिक सम्पदाले भरिपूर्ण र शीतल जलवायु भएको पहाडी क्षेत्रमा आँखा लगाएको कुरा उनले राम्ररी बुझेका थिए । राज्य विस्तारको व्यग्र चाहना र साहस भएका पृथ्वीनारायण शाहले ठूलो दुःख र सुभ्रबुभ्रका साथ यी स-साना राज्यसँग लडेर एकीकरण गर्दै बलियो "नेपाल" राष्ट्रको स्थापना गरे ।

पृथ्वीनारायण शाहपछि राजा भएका प्रतापसिंह शाहको पालादेखि नै दरबार सत्ता र शक्तिको षड्यन्त्रमा फस्न थाले । नाबालक राजा र महत्वाकाङ्क्षी नायवहरूका कारण शासन व्यवस्थामा निरन्तर विभिन्न गुट, उपगुटहरू हावी हुँदै आए । कोतपर्व, भण्डारखालपर्व र अरु यस्तै विभिन्न पर्वमा सत्ता स्वार्थका कारण धेरै देशभक्त भाइभारदारहरू अकारण काटिए, मारिए । फलतः एकीकरणदेखि वि.सं. २००७ सालसम्मको करिब १८३ वर्षसम्म नेपाल षड्यन्त्र र खिचातानीको दाउपेचमा अडिएको स्वेच्छाचारी शासन प्रणालीमा जकडियो । स्थानीय शासनको सञ्चालन थरी, जिम्दार, जिम्मुवाल, तालुकदार आदिको जिम्मामा रह्यो । नागरिकहरू तिनका आज्ञा शिरोपर गर्दै खुरु-खुरु राज्यले लगाएका कर, दस्तुर बुझाउँदै 'भित्ताका पनि कान हुन्छन्' भन्ने भय पालेर 'जिब्रो थुतिने' डरले चुपचाप बसिरहे ।

निरङ्कुशताबाट मुक्तिका लागि नेपाली समाज जुमुराउन थालेपछि राणाशाहीविरुद्धको जनआक्रोस शान्त पार्ने प्रयासस्वस्त्र श्री ३ पद्मशमसेरले मुलुकको शासन व्यवस्थामा सुधार गर्न लागिएको छनक दिन मुलुकभर निर्वाचित नगरपालिका खडा गर्नेबारे वि.सं. २००४ साल जेठ ३ मा एक घोषणा गरेका थिए । उक्त घोषणामा उनले नगरपालिका खडा गर्न मतदानबाट प्रतिनिधि छान्ने कुरा उल्लेख गर्दै प्रतिनिधि छान्दा सोच विचारपूर्वक असल, अनुभवी र लायक प्रतिनिधि छानी

मुलुकको उत्थानमा सहयोगी हुन नागरिकहरूलाई आह्वानसमेत गरेका थिए।^३ यही घोषणाअनुरूप वि.सं.२००४ साल जेठ २९ गते काठमाडौं शहरका मतदाताले मतदानद्वारा आफ्नो प्रतिनिधि आफैं चुनी काठमाडौं नगरपालिका (म्युनिसिपलिटी) को गठन गरेका हुन्।^४ नेपालमा औपचारिक निर्वाचनको इतिहास नै यही स्थानीय निकायको निर्वाचनबाट सुरु भएको हो।

३. वैधानिक कानून, २००४ र स्थानीय निकायको गठन व्यवस्था

'विधानबमोजिम देशको शासन व्यवस्था सञ्चालन गर्न' भनी जारी भएको नेपाल सरकारको वैधानिक कानून, २००४ ले अन्य कुराका अतिरिक्त स्थानीयतहमा ग्राम पञ्चायत, नगरपञ्चायत र जिल्ला पञ्चायतको गठन हुने व्यवस्था गरेको थियो। वि.सं. २००५ सालको वैशाख १ गतेदेखि लागू भई सो वर्षको अन्त्यसम्ममा देशभर लागू हुने गरी २००४ साल माघ १३ गते जारी गरिएको यो विधानबमोजिम स्थानीय तहमा ग्राम, नगर र जिल्ला पञ्चायतहरूको निर्वाचन भई तिनका प्रतिनिधिसमेतको संलग्नतामा विधायिकाको तल्लो सदन 'राष्ट्रसभा' को गठन भएको थियो।

वि.सं. २००७ साल असोज ६ गते श्री ३ मोहन शमसेरद्वारा उद्घाटन गरिएको राष्ट्रसभा र भारदारीसभाका सदस्यहरू रहेको व्यवस्थापक सभा (केन्द्रीयसभा) को समारोहमा वैधानिक समितिका तर्फबाट सुवर्णशमसेरले अन्तरिम शासन विधानको व्यवस्थाबमोजिम भएका कार्यको प्रगति प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्दा काठमाडौं म्युनिसिपलिटिको गठन भएको, ग्राम पञ्चायत ऐन, नगरपञ्चायत ऐन, पञ्चायती अदालति ऐन र जिल्ला पञ्चायत ऐन तर्जुमा गरी लागू गरिएको, भक्तपुर, ललितपुरमा पनि नगर पञ्चायतहरूले नगर पञ्चायत ऐनबमोजिम काम सुरु गरेका, यसै सालमा हरेक जिल्ला, गढी, गोश्वारामा पञ्चायतहरू खडा गर्न निर्वाचन अफिसरहरू खटाइएका, उक्त अवधिसम्म देशभरमा जम्मा १५८ पञ्चायतहरू खडा भएका, कतै कतैका जनताले आफूहरूलाई पञ्चायत नचाहिएको बरु पुरानो रितिस्थिति नै कायम रहोस् भनेर माग गरेको समेतका विषयहरू उल्लेख गरेका छन्।^५ यसबाट पहिलोपटक २००४ सालदेखि २००७ सात साल असोजसम्मको

३ नगरपालिका निर्वाचन, सम्पादकीय, गोरखापत्र, २७ जेष्ठ २००४

४ यो निर्वाचन सम्पन्न भएको सम्बन्धमा दुईवटा मिति सार्वजनिक भएका छन्। नेपालको जनक्रान्ति, २००७ नामक पुस्तकका लेखक एवम् उक्त निर्वाचनमा निर्वाचित २१ जना वडा प्रतिनिधिमध्येका एकजना भूवनलाल प्रधानले आफ्नो पुस्तकमा २००३ सालको फागुनमा भएको घोषणाअनुसार सोही साल निर्वाचन भई निर्वाचित २१ जना र सरकारबाट मनोनित १० जना गरी ३१ सदस्य रहेको काठमाडौं म्युनिसिपालिटीको गठन भएको उल्लेख गरेका छन्। तर उक्त निर्वाचन भएताकाका विभिन्न मितिको गोरखापत्रमा प्रकाशित काठमाडौं म्युनिसिपालिटीको निर्वाचनसम्बन्धी समाचार, सम्पादकीय र सूचनामा भने यो निर्वाचन २००४ सालको जेठ २९ गते सम्पन्न भएको उल्लेख भएको छ। भूवनलाल प्रधानले आफ्नो पुस्तकमा निर्वाचित २१ जना सदस्यको नाम दिँदा 'यी मध्ये एकदुई वटा नाउँमा गल्ती भएको हुनसक्छ' भनी उल्लेख गर्नुभएको छ। निर्वाचन मितिका सम्बन्धमा सरकारी अखवारले उल्लेख गरेको मितिलाई नै आधिकारिक मान्नु उपयुक्त हुने भएकोले सोहीबमोजिम उल्लेख गरिएको छ।

५ गृष्म बहादुर देवकोटा, नेपालको राजनैतिक दर्पण, भाग १

अवधिमा देशका विभिन्न स्थानमा औपचारिकरूपमा स्थानीय निकायहरूको गठन भएको पाइन्छ ।

४. प्रजातन्त्रको स्थापना र स्थानीय निकाय

वि.सं. २००७ सालमा राणा शाहीको पतन भई प्रजातन्त्रको अभ्युदय भयो । नागरिकहरू राजनीतिकरूपमा स्वतन्त्र भए । शासन व्यवस्थामा प्रजातान्त्रिक शक्तिहरूको प्रवेश भयो । समाजमा यसको चौतर्फी प्रभाव पऱ्यो । तर दशकभर राजनीतिक अवस्था भने अत्यन्त तरल रह्यो । सरकार गठन र विघटनको घनचक्कर चलिरह्यो । राजा त्रिभुवनको घोषणाबमोजिम विधानसभाको निर्वाचन हुनुको सट्टा वि.सं. २०१५ साल फागुन ७ गते संसदको निर्वाचन सम्पन्न भयो । नेपाली काँग्रेसको नेतृत्वमा पहिलो जननिर्वाचित सरकार गठन भएपछि यो चक्करमा अल्पविराम लाग्यो ।

केन्द्रीय शासन सत्ता जतिसुकै तरल रहे पनि यही अवधिमा समेत स्थानीय तहमा नगरपालिकाहरूको गठनका लागि निर्वाचन भएको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा वि.सं. २००९ सालमा ललितपुर र भक्तपुर नगरपालिकाको र वि.सं. २०१० साल भदौमा काठमाडौं नगरपालिकाको निर्वाचन सम्पन्न भएको थियो । वि.सं. २०१० सालमा सम्पन्न भएको काठमाडौं नगरपालिकाको निर्वाचन निर्वाचन इतिहासमा एक कोशेढुङ्गा हो । यो निर्वाचनमा पहिलोपटक नेपालका महिला मतदाताहरूले आफ्नो मताधिकार प्राप्त गरेका थिए ।^६ नेपालको पहिलो महिला जनप्रतिनिधिको रूपमा साधनादेवी चुनिएकी थिइन् ।^७ यसैवर्ष वीरगञ्ज र विराटनगर नगरपालिकाको गठनका लागि पनि निर्वाचन सम्पन्न भएका थिए । यसपछि वि.सं. २०१४ सालमा समेत काठमाडौं, ललितपुर, भक्तपुर, वीरगञ्ज, विराटनगर, भद्रपुर, तानसेन नगरपालिकाहरूको निर्वाचन सम्पन्न भएको थियो ।

५. पञ्चायती व्यवस्थामा स्थानीय निकायको निर्वाचन

वि.सं. २०१५ सालमा गठित जननिर्वाचित सरकारलाई दुईवर्ष पनि टिक्न दिइएन । तत्कालीन राजा महेन्द्रले निर्वाचित सरकारलाई बलात् विघटन गरी 'माटो सुहाउँदो' एकदलीय पञ्चायती व्यवस्थाको सूत्रपात गरे । पञ्चायती व्यवस्थाको सूत्रपातपछि स्थानीय सरकार (निकाय) को रूपमा गाउँ पञ्चायत, नगर पञ्चायतको व्यवस्था गरियो । जिल्ला र अञ्चलस्तरमा सरकार सञ्चालनसम्बन्धी क्रियाकलापको नेतृत्व र समन्वयका लागि क्रमशः जिल्ला पञ्चायत र अञ्चल पञ्चायतको व्यवस्था भयो । यी निकायको गठन र कार्यसञ्चालनसम्बन्धी ऐन जारी गरिए । विभिन्न मितिमा निर्वाचन सम्पन्न गरियो । देशमा निर्वाचित स्थानीय निकायहरू गठन भए । यद्यपि यी निकायलाई पञ्चायती व्यवस्थाको आदर्शअनुस्यू निर्दलीयताको जग मजबुत पार्ने जराको रूपमा विकास गरियो वा गर्न खोजियो । लोकतन्त्रका शाश्वत विधि र मान्यतालाई अडिगकार गरिएन । तर स्थानीय तहमा नागरिकहरूले कुनै न कुनै माध्यमबाट आफ्ना प्रतिनिधि छनोट गर्ने अभ्यास गर्न पाए । आफ्ना पीरमर्का सुनाउने र स्थानीय विकास निर्माणका काममा अगुवाई गर्ने अगुवा

६ गोरखापत्र, २०१० भदौ २६

७ सुरेन्द्र के.सी., नेपालमा कम्युनिष्ट आन्दोलनको इतिहास, काठमाडौं, २०५६

भने पाए । यो अवधिमा भएका विभिन्न निर्वाचनमा मतदाता नामावलीको तयारी, मतदानको गोप्यता, कर्मचारीहरूको खटनपटन, निर्वाचन सुरक्षा व्यवस्था, प्रचारप्रसार, निर्वाचन सामग्रीको प्रयोग, निर्वाचन कार्यक्रमको सञ्चालन, निर्वाचन खर्चको नियमन, मतदान र मतगणना कार्यको व्यवस्थापन, निर्वाचनको निष्पक्षता जस्ता निर्वाचन व्यवस्थापनका विविध क्षेत्रमा क्रमिक सुधारहरू हुँदै आएको पाइन्छ ।

वि.सं. २०१८ सालदेखि वि.सं. २०३१ सालसम्म सबै गाउँ पञ्चायत वा नगर पञ्चायतको निर्वाचन एकै वर्षमा नभई फरक फरक वर्षमा हुन्थ्यो । फलतः प्रत्येक वर्ष कुनै न कुनै जिल्लामा निर्वाचन हुने अवस्था रहन्थ्यो । यसले गर्दा निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने काममा संलग्न रहनुपर्ने आयोग र सम्बद्ध निकायहरू सधैंजसो निर्वाचन गतिविधिमा संलग्न रहिरहन्थे ।

६. प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापछि स्थानीय सरकारको अभ्यास

वि.सं. २०४७ सालको राजनीतिक परिवर्तनले देशमा बहुदलीय प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना गर्‍यो । विकेन्द्रीकरणको माध्यमद्वारा गाउँ तथा नगर क्षेत्रका जनतालाई स्वायत्त शासन र स्थानीय विकासका कार्यक्रममा सहभागिता बढाउन स्थानीयस्तरमै नेतृत्वको विकास गरी बहुदलीय प्रजातन्त्र र विकास प्रक्रियालाई संस्थागत गर्नेसमेतको उद्देश्यले स्थानीय निकायको रूपमा गाउँ विकास समिति वा नगरपालिका र जिल्ला विकास समितिको गठन हुने व्यवस्था गरियो । यसका लागि वि.सं. २०४८ साल चैत्र २६ गते गाउँ विकास समिति ऐन, नगरपालिका ऐन, जिल्ला विकास समिति ऐन र स्थानीय निकाय (निर्वाचन कार्यविधि) ऐन जारी भए । यी ऐनले गरेको व्यवस्थाअनुस्र्ण वि.सं. २०४९ सालको जेठ १५ र १८ गते दुईचरणमा गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाको निर्वाचन सम्पन्न भयो । स्थानीय सरकारको रूपमा मुलुकभर ३९१५ गाउँ विकास समिति र ५८ नगरपालिकाहरू गठन भए ।

वि.सं. २०५४ सालको जेठ ४ र १३ गते दोस्रोपटक यी निकायको निर्वाचन सम्पन्न भयो । २०५४ सालमा सम्पन्न स्थानीय निकायको निर्वाचनमा प्रत्येक गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाका वडाबाट निर्वाचित हुने सदस्यमध्ये कम्तीमा एकजना महिला सदस्य निर्वाचित हुने व्यवस्था गरिएको थियो । यो व्यवस्थाका कारण मुलुकभर एकैपटक करीव ३६००० महिलाहरू स्थानीय जनप्रतिनिधिको रूपमा निर्वाचित भएका थिए । नेपालको निर्वाचन इतिहासमा यो एक ऐतिहासिक परिघटना हो । यही अवधिमा स्थानीय निकायलाई थप अधिकार सम्पन्न बनाई विकेन्द्रीकरणको माध्यमबाट समृद्धि प्राप्त गर्ने उद्देश्यले स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ जारी गरी कार्यान्वयनमा ल्याइयो । यसपटक गठित निकायहरू २०५९ सालको असार मसान्तसम्म मात्रै बहाल रहे । सशस्त्र माओवादी द्वन्द्वका कारण उत्पन्न सुरक्षा चुनौतीसमेतका कारण आवधिकरूपमा सम्पन्न गर्नुपर्ने निर्वाचन हुन सकेन । यी निकाय जनप्रतिनिधि विहीन भए । राजाको प्रत्यक्ष शासनकालका बखत वि.सं. २०६२ साल माघमा नगरपालिकाको निर्वाचन सम्पन्न गरियो । तर प्रमुख राजनीतिक दलहरूको सहभागिताबेगर सम्पन्न उक्त निर्वाचनमा मतदाताको सहभागिता समेत अत्यन्त न्यून रह्यो । वि.सं. २०६२/६३ को जनआन्दोलनपश्चात् गठित सरकारले उक्त निर्वाचनलाई वैधता

नदिई खारेज गरिदियो । यथार्थमा वि.सं. २०५९ साल श्रावणदेखि नै स्थानीय निकायहरू जनप्रतिनिधि विहीन रहँदै आएका छन् ।

७. नेपालको संविधान र स्थानीय सरकारसम्बन्धी व्यवस्था

वि.सं. २०७२ साल असोज ३ गते जारी नेपालको संविधानले संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रलाई संस्थागत गर्दै मुलुकलाई ७ वटा प्रदेशमा संगठित गरेको छ । संविधानको प्रस्तावनामा अन्य कुराका अतिरिक्त सामन्ती, निरंकुश, केन्द्रीकृत र एकात्मक राज्य व्यवस्थाले सिर्जना गरेका सबै प्रकारका विभेद र उत्पीडनको अन्त्य गर्दै ... संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाको माध्यमद्वारा दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको आकांक्षा पूरा गर्न यो संविधान जारी गरिएको उल्लेख छ ।

संविधानको मूल अभिष्ट नै सशक्त र अधिकार सम्पन्न स्थानीय सरकारको माध्यमबाट समृद्धि प्राप्त गर्नु रहेकोले पहिलोपटक संविधानमा नै राज्य संरचनाका तीनवटै तह (संघ, प्रदेश र स्थानीय तह) को गठन एवम् तिनको एकलौटी र साभा अधिकारहरूको व्यवस्था गरिएको छ । संविधानले आधारभूत तथा माध्यमिक तहको शिक्षा, सूचना तथा सञ्चार, आर्थिक विकास, सुरक्षा, कृषि तथा पशुपालन, सडक, विपद व्यवस्थापन, विभिन्न कल्याणकारी कार्य, भाषा संस्कृति र कला, स्थानीय विकाससमेत विभिन्न २२ वटा अधिकारहरू स्थानीय तहको एकलौटी अधिकारको रूपमा व्यवस्था गरेको छ । स्थानीय तहमा गाउँपालिका र नगरपालिका रहने एवम् तिनको समन्वयसमेतका लागि जिल्लास्तरमा जिल्ला समन्वय समिति रहने व्यवस्था छ ।

नेपालको संविधानले स्थानीय तहमा गाउँपालिका, नगरपालिका र जिल्लासभा रहने व्यवस्था गरेको छ । गाउँपालिका र नगरपालिकाको व्यवस्थापकीय कार्यसम्पादनका लागि क्रमशः गाउँसभा र नगरसभा एवम् कार्यपालिकीय कार्यसम्पादनका लागि गाउँकार्यपालिका र नगरकार्यपालिका रहने व्यवस्था गरिएको छ ।

संविधानले स्थानीय तहका तीन अङ्ग व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायिक समितिको गठन प्रक्रियामा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष निर्वाचन विधिको अवलम्बन गरेको छ । यसका साथै स्थानीय व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाको स्वस्म्यलाई समावेशी बनाउन महिला, दलित, अल्पसंख्यक समुदायको प्रतिनिधित्वको समेत सुनिश्चितता गरेको छ । संविधानले स्थानीय तहमा समेत राज्य सञ्चालनका प्रमुख तीन अङ्गको व्यवस्था गरी शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्तलाई आत्मसात् गर्नुका साथै सार्वभौम नागरिक मतको सर्वोच्चतालाई स्थानीय तहदेखि नै अङ्गिकार गर्दै स्थानीय मतदाताले बालिग मताधिकारका आधारमा स्थानीय व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाका पदाधिकारी एवम् सदस्य निर्वाचित गर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसका साथै स्थानीय तहको प्राथमिक संरचना वडा समितिमा कम्तीमा ४० प्रतिशत, गाउँकार्यपालिकामा कम्तीमा चारजना र नगरकार्यपालिकामा कम्तीमा पाँचजना महिलाको प्रतिनिधित्वलाई सुनिश्चित गरिएको छ भने दलित, अल्प संख्यक समुदायको प्रतिनिधित्वलाई समेत समेटेी स्थानीय तहलाई बढी समावेशी, समानुपातिक बनाइएको छ ।

८. स्थानीय व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाको गठन

संविधानले स्थानीय तहका तीनअङ्ग व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायिक समितिको गठन प्रक्रियामा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष निर्वाचन विधिको अवलम्बन गरेको छ । अर्थात् यी निकायमा बालिग मताधिकारको आधारमा निर्वाचित र स्थानीय व्यवस्थापिकाले मनोनित गरेका सदस्यहरू रहन्छन् । स्थानीय व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाको स्वरूपलाई समावेशी बनाउन महिला, दलित, अल्पसंख्यक समुदायको प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितताका लागि यो व्यवस्था गरिएको हो । बालिग मताधिकारका आधारमा स्थानीय तहको व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाको गठन हुने व्यवस्था गरी संविधानले स्थानीय तहदेखि नै सार्वभौम नागरिक मतको सर्वोच्चतालाई अङ्गीकार गरेको छ ।

(क) स्थानीय व्यवस्थापिकाको गठन

स्थानीय तहको सबैभन्दा तल्लो (प्राथमिक) तहमा गाउँपालिका र नगरपालिका क्षेत्रमा वडा समितिहरू रहन्छन् । साविकमा गाउँ विकास समितिमा ९ वटासम्म र नगरपालिकामा जनसङ्ख्याको आधारमा कम्तीमा ९ वटादेखि आवश्यक सङ्ख्यामा वडाहरू रहने व्यवस्था रहेकोमा संविधानले गाउँपालिका र नगरपालिका क्षेत्रमा रहने वडाको सङ्ख्या संघीय कानूनबमोजिम हुने व्यवस्था गरेको र सीमाङ्कनका लागि माथि उल्लेख गरेबमोजिमको आयोग गठन हुने व्यवस्थाले देशभरमा कति गाउँपालिका र नगरपालिका रहन्छन् र तिनमा रहने वडाको सङ्ख्या कति हुन्छ अहिले एकीन गर्न सकिने अवस्था छैन । संविधानले गाउँपालिका, नगरपालिका तथा विशेष संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्रको संख्या र सीमानाको निर्धारण गर्न संविधान जारी भएको ६ महिनाभित्र नेपाल सरकारले एकआयोग गठन गर्ने र उक्त आयोगको कार्यावधि एकवर्षको हुने व्यवस्था गरेको छ ।

गाउँसभा वा नगरसभाको गठनका लागि गाउँपालिका वा नगरपालिका क्षेत्रका प्रत्येक वडाका मतदाताले कम्तीमा दुईजना महिला सहित एकजना वडाध्यक्ष, चारजना वडासदस्य र कार्यपालिकाका प्रमुख पदाधिकारी (गाउँपालिका भए अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिका भए प्रमुख र उपप्रमुख) को निर्वाचन गर्छन् ।

स्थानीय कार्यपालिकामा दलित वा अल्पसंख्यक समुदायको प्रतिनिधित्वका लागि गाउँ कार्यपालिकाको हकमा गाउँसभाले निर्वाचित गरेका २ जना र नगर कार्यपालिकाको हकमा नगरसभाले निर्वाचित गरेका ३ जना सदस्यहरू गाउँसभा वा नगरसभाका समेत सदस्य हुन्छन् । यसप्रकार कुनै गाउँपालिका क्षेत्रमा ९ वटा वडा र कुनै नगरपालिका क्षेत्रमा ११ वटा वडा कायम रहेछन् भने गाउँसभाका सदस्यको संख्या ४९ जना र नगरसभाका सदस्यको संख्या ६० जना हुन्छ । संविधानले गाउँसभा र नगरसभाको कार्यकाल पाँचवर्षको हुने र कार्यकाल समाप्त भएको ६ महिनाभित्र अर्को गाउँसभा र नगरसभाको निर्वाचन सम्पन्न गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

स्थानीय व्यवस्थापिकामा महिला प्रतिनिधित्वलाई सुनिश्चित गर्न गाउँ वा नगर वडासमितिमा निर्वाचित हुने 'पाँचजना' मध्ये महिला सदस्य कम्तीमा 'दुईजना' हुनैपर्ने व्यवस्था छ । वडाअध्यक्ष र सदस्यको निर्वाचन एकैपटक हुने भएकोले वडा समितिमा दुईजना महिला सदस्यको

प्रतिनिधित्वलाई सुनिश्चित गर्न या त वडाध्यक्ष र एकजना वडा सदस्य महिला नै हुनुपर्ने कानुनी व्यवस्था गर्न आवश्यक हुन्छ या चारजना वडा सदस्यमध्ये कम्तीमा दुईजना वडा सदस्य महिला हुनुपर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ । हाम्रो देशको सामाजिक र राजनीतिक क्षेत्रमा महिला सहभागिताको अवस्थालाई हेर्दा मुलुकभरका स्थानीय निकायका सबै वडामा वडाध्यक्ष पदमा महिला उम्मेदवार पाउन मुस्किल हुने अवस्था विद्यमान छ । तसर्थ वडा सदस्य चारजनामध्ये दुईजना सदस्य महिला हुनुपर्ने गरी कानूनमा आवश्यक व्यवस्था गर्नु वाञ्छनीय हुने देखिन्छ ।

(ख) स्थानीय कार्यपालिकाको गठन

संविधानले स्थानीय तहको कार्यकारिणी अधिकार गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिकामा निहित रहने व्यवस्था गरी यी निकायलाई स्थानीय शासन व्यवस्थाको सामान्य निर्देशन, नियन्त्रण र सञ्चालनको अभिभारा दिएको छ । गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिकामा देहायबमोजिमका पदाधिकारी रहन्छन् :

- (१) गाउँ कार्यपालिका वा नगर कार्यपालिकाका अध्यक्ष वा प्रमुख एकजना
- (२) गाउँ कार्यपालिका वा नगर कार्यपालिकाका उपाध्यक्ष वा उपप्रमुख एकजना
- (३) गाउँ कार्यपालिका वा नगर कार्यपालिकाका प्रत्येक वडाबाट निर्वाचित वडाध्यक्ष एकजना
- (४) गाउँसभा वा नगरसभाका सदस्यले आफूमध्येबाट निर्वाचित गरेका क्रमशः चारजना वा पाँचजना महिला सदस्य,
- (५) गाउँसभा वा नगरसभाका सदस्यले दलित वा अल्पसंख्यक समुदायबाट निर्वाचित गरेका क्रमशः दुईजना वा तीनजना सदस्य ।

यसप्रकार कुनै गाउँपालिका क्षेत्रमा ९ वटा वडा र कुनै नगरपालिका क्षेत्रमा ११ वटा वडा कायम रहेछन् भने गाउँ कार्यपालिकाका सदस्यको संख्या १७ जना र नगर कार्यपालिकाका सदस्यको संख्या २१ जना हुन्छ । संविधानले स्थानीय कार्यपालिकाका पदाधिकारीहरूको पदावधि ५ वर्षको हुने, गाउँ कार्यपालिकाको अध्यक्ष र नगर कार्यपालिकाको प्रमुखको पदमा दुई कार्यकालका लागि निर्वाचित व्यक्ति गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिकाको निर्वाचनमा उम्मेदवार हुन नपाउने एवम् गाउँ कार्यपालिकाका अध्यक्ष वा उपाध्यक्ष र नगर कार्यपालिकाका प्रमुख वा उपप्रमुखको पदावधि एकवर्ष भन्दा बढी अवधि बाँकी छँदै पद रिक्त हुन आएमा उपनिर्वाचनद्वारा पूर्ति गरिने व्यवस्था गरेको छ ।

(ग) न्यायिक समिति

कानून बमोजिम आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रका विवाद निस्पण गर्न गाउँपालिकामा उपाध्यक्षको अध्यक्षतामा र नगरपालिकामा उपप्रमुखको अध्यक्षतामा तीन सदस्यीय न्यायिक समिति रहने व्यवस्था गरेको छ । न्यायिक समितिमा रहने अरु दुईजना सदस्यहरू गाउँसभा वा नगरसभाका सदस्यले आफूमध्येबाट निर्वाचित गर्छन् ।

(घ) जिल्ला सभा र जिल्ला समन्वय समितिको गठन

जिल्लाका गाउँपालिका र नगरपालिकाबीच समन्वय गर्न एवम् विकास तथा निर्माणसम्बन्धी कार्यमा सन्तुलन कायम गर्नुका साथै सोको अनुगमन गर्न र जिल्लामा रहने संघीय र प्रदेश सरकारी कार्यालय र गाउँपालिका तथा नगरपालिका बीच समन्वय कायम गर्न जिल्लाभरका गाउँ कार्यपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगर कार्यपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुख सदस्य रहेको जिल्लासभा गठन हुन्छ । जिल्लासभाका तर्फबाट गर्नुपर्ने सम्पूर्ण कार्यको सम्पादनका लागि जिल्लासभाले गाउँसभा वा नगरसभाका सदस्य मध्येबाट एकजना प्रमुख, एकजना उपप्रमुख, कम्तीमा तीनजना महिला र एकजना दलित वा अल्पसङ्ख्यकसहित नौ सदस्य रहेको जिल्ला समन्वय समितिको निर्वाचन गर्छ । जिल्ला समन्वय समितिमा निर्वाचित गाउँसभा वा नगरसभाको सदस्यको पद स्वतः रिक्त रहन्छ ।

९. निष्कर्ष

शासन प्रणालीमा नागरिक सहभागिताको वृद्धि र राज्यबाट उपलब्ध गराइने सेवासुविधामा आममानिसको सहज पहुँचका लागि स्थानीय सरकारको अभ्यास सुरु भएको हो । यस्तो अभ्यास पश्चिमी मुलुकहरूमा इसापूर्व पाँचौ शताब्दि र पूर्वीय समाजमा वैदिक कालदेखि नै प्रचलनमा रहेको देखिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा किराँत कालदेखि स्थानीय सरकारको अभ्यास रहँदै आएको पुष्टि भएको छ, यद्यपि निर्वाचनमार्फत जनप्रतिनिधिहरूको चयन गरी स्थानीय निकायको गठन भने २००४ सालदेखि मात्रै भएको हो ।

नेपाल सरकारको वैधानिक कानून, २००४ ले पहिलोपटक राज्यको संरचनामा स्थानीय तहलाई अङ्गीकार गरेको हो । त्यसपछि विभिन्न समयमा जारी संविधान र कानूनले विकेन्द्रित शासन पद्धतिलाई स्वीकार्दै कुनै न कुनै स्वस्ममा स्थानीय निकायको व्यवस्थालाई निरन्तरता दिए । यी निकायहरू शासन प्रणालीको विशेषता र शासकका चरित्रअनुसार कहिले उदार र कहिले निरङ्कुश ढङ्गले सञ्चालन हुँदै आए । यसै सिलसिलामा २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि स्थापित शासन व्यवस्थाको उदार चरित्रका कारण स्वभावतः बलिया र लोकतान्त्रिक विधिमा आधारित स्थानीय निकाय गठन भए । वि.सं. २०५५ सालमा जारी स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनले यस्ता निकायलाई अझ बलियो बनायो । तर माओवादी द्वन्द्वसमेतका कारण वि.सं. २०५९ सालमा सम्पन्न हुनुपर्ने स्थानीय निकायको आवधिक निर्वाचन हुन सकेन । २०६२ सालमा सम्पन्न भई छोटै समयमा खारेजीमा परेको नगरपालिका निर्वाचनलाई छोड्ने हो भने यी निकाय २०५९ सालदेखि नै जनप्रतिनिधि विहीन रहँदै आएका छन् ।

करिब सातदशकको निरन्तर संघर्ष र प्रतिक्षापछि हामीले नयाँ संविधान प्राप्त गरेका छौँ । संविधानले देशलाई विभिन्न सातप्रदेशमा संगठित गरी संघीय, लोकतान्त्रिक गणतन्त्रलाई संस्थागत गरेको छ । राज्यको संरचनालाई संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा संरचित गरी स्थानीय तहमा समेत व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकाको व्यवस्था गरी लोकतन्त्रलाई जगैदेखि सुदृढ

बनाई समृद्ध मुलुकको निर्माण गर्ने अभिष्ट राखेको छ ।

स्थानीय निकायहरू जनप्रतिनिधिविहीन बनेको करिब दुईदशक भयो । वि.सं. २०५४ सालमा १७ वर्ष पुगेका कारण मतदान गर्न नपाएको व्यक्ति अहिले ३५ वर्षको भएको छ । २०६८ सालको जनगणनाको तथ्याङ्कलाई आधार लिँदा त्यतिबेला १४ वर्षदेखि ३१ वर्षको उमेर समूहका व्यक्तिको जनसंख्या ८९ लाख १५ हजार ५८५ छ । उक्त उमेर समूहका मानिस अहिले १८ देखि ३५ वर्षको भएका छन् । यी सबै मतदाता हुन योग्य व्यक्ति हुन् । देशको आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक सबै क्षेत्रमा यो उमेर समूहका मानिसको बाहुल्यता छ । तर विडम्बना यो पुस्ताले अहिलेसम्म स्थानीय निकायको निर्वाचनमा सरिक भई आफ्ना प्रतिनिधि छनोट गर्न पाएकै छैन । लामो समयसम्म स्थानीय निकाय गठन नहुँदा मुलुकको आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक क्षेत्र प्रभावित भएको छ । लोकतन्त्रको जग कमजोर भएको छ । राजनीतिक क्रियाकलापमा युवाहरूको उदासिनता बढेको छ । विकास, निर्माणको गति सुस्त छ । आर्थिक विकृति बढेको छ । भूकम्प, बाढी, पैरो जस्ता विपद्को व्यवस्थापन गर्ने स्थानीय संयन्त्रको अभावमा हामी रूमल्लिई रहेका छौं ।

नयाँ संविधानबमोजिम स्थानीय तहको संरचना निर्माण भई नागरिकले आफ्ना जनप्रतिनिधि पाउन कम्तीमा अर्को दुईवर्ष कुर्नुपर्ने अवस्था छ । विगत लामो समयदेखि रहँदै आएको रिक्तता लम्बिन नहुने पक्षलाई आत्मसात् गरी नयाँ संविधानले यसबमोजिम स्थानीय तहको संख्या र क्षेत्र निर्धारण नभएसम्म साविकका कायम रहेका स्थानीय निकाय कायमै रहने र यी निकायका पदाधिकारीको निर्वाचन हुने, निर्वाचित पदाधिकारीहरू स्थानीय तहको अर्को निर्वाचन नभएसम्म कायम रहने व्यवस्था गरेको छ । यही व्यवस्थाअनुस्र्य आयोग अहिले स्थानीय निकाय निर्वाचनको तयारीमा संलग्न रहँदै आएको छ । अपेक्षा गरौं, हामीले संविधानको मर्मबमोजिम निर्वाचित जनप्रतिनिधिको नेतृत्वमा गठित सबल र जनउत्तरदायी स्थानीय निकाय पाउने छौं ।

स्रोत सामग्री

१. ज्ञानेश्वर भट्टराई, वृहत ज्ञानकोष, २०६९/७०
२. गृष्मबहादुर देवकोटा, नेपालको राजनीतिक दर्पण, भाग १
३. सुरेन्द्र के.सी., नेपालमा कम्युनिष्ट आन्दोलनको इतिहास, २०५६, काठमाडौं
४. नेपाल सरकारको वैधानिका कानून, २००४
५. नेपालको संविधान, २०१९
६. नेपालको संविधान
७. निर्वाचन आयोगद्वारा प्रकाशित निर्वाचन पत्रिका, निर्वाचन बुलेटिनलगायतका प्रकाशनहरू ।

नर्वेको स्थानीय निकाय निर्वाचन

लक्ष्मीदेवी होमागाईं

१. पृष्ठभूमि

नर्वे जसलाई विश्वमा मध्यरातमा सूर्य उदाउने देशको रूपमा चिनिन्छ यो युरोप महादेशको पश्चिममा पर्दछ । सार्वभौमसत्ता सम्पन्न एकात्मक राज्यको रूपमा रहेको नर्वेमा संवैधानिक राजतन्त्र रहेको छ । यसको क्षेत्रफल ३,८५,२५२ वर्ग कि.मी रहेको छ भने सन् २०१४ को जनगणनाअनुसार यसको जनसंख्या ५१,४७,७९२ रहेको छ । स्वीडेन, फिनल्याण्ड र रसियासँग पूर्वी सीमाना जोडिएको छ भने पश्चिममा नर्वेजियन सागर रहेका छन् । सन् १८१४ मे १७ मा संविधान जारी गरिँदा संवैधानिक राजतन्त्रको स्थापना गरिएको पाइन्छ । यहाँ करिब ११४० वर्षदेखि राजतन्त्र रहेको र हालसम्म ६० जना राजाले शासन सञ्चालन गरेको पाइन्छ ।

विश्वमा प्रजातान्त्रिक मुलुकको रूपमा चिनिएको नर्वेमा तीन तहको प्रशासनिक संरचना रहेको छ । केन्द्रमा व्यवस्थापिका रहेको छ भने स्थानीय तहमा काउन्टी र नगरपालिका रहेका छन् । त्यहाँका स्थानीय जनजातिका लागि कानुनले छुट्टै सामी व्यवस्थापिकाको व्यवस्था गरेको छ । सन् १८१४ मा नै यहाँका जनतालाई मताधिकार प्राप्त भएको थियो जबकी बेलायतमा सन् १८३२ मा, स्वीडेनमा सन् १८६६ मा र बेल्जियममा सन् १८४० मा मात्र मताधिकार प्राप्त भएको थियो ।

यहाँ कार्यकारी अधिकार राजालाई नभई प्रधानमन्त्रीलाई दिइएको छ । संसदीय व्यवस्था भएको र प्रतिनिधिमूलक प्रजातन्त्र रहेको मानिने यस देशमा विधायिकाको सामान्य बहुमतबाट कानुन बनाइन्छ र राजाबाट स्वीकृत भएपछि मात्र कार्यान्वयन गरिन्छ । १५९ जना सदस्यीय व्यवस्थापिका रहेको छ भने १९ वटा निर्वाचन क्षेत्र रहेका छन् । यसमध्ये १५० जना सदस्य प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रबाट बहुसदस्यीय निर्वाचन प्रणालीबमोजिम निर्वाचित हुन्छन् भने १९ जना सदस्य राजनीतिक दलले प्राप्त गरेको पपुलर मतबमोजिम प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रबाट चयन गरिन्छ । यहाँ संसदमा प्रतिनिधित्व गर्नका लागि ४% मत थ्रेसहोल्ड आवश्यक हुन्छ । नर्वेमा करिब ४०,१६,००० मतदाता रहेका छन् । नर्वेमा साना र ठूला राजनीतिक दलहरू रहेका छन् र सामान्यतया: साना राजनीतिक दलको सहभागितामा सरकार गठन हुने गरेको पाइन्छ ।

२. निर्वाचनसम्बन्धी अध्ययन र पर्यवेक्षणको सन्दर्भ

नर्वेमा सन् २०१५ सेप्टेम्बर १४ मा भएको स्थानीय निकाय अर्थात् काउन्टी तथा नगरपालिका (Norwegian Municipal and County Council Elections 2015) को निर्वाचनको पर्यवेक्षण तथा

उपसचिव, निर्वाचन आयोग

अध्ययन गर्न नेपालबाट निर्वाचन आयोगका प्रतिनिधिका अतिरिक्त विभिन्न राजनीतिक दलका प्रतिनिधि, पत्रकार, गैरसरकारी संस्थाका प्रतिनिधि र नेपालस्थित नर्वेजियन राजदूतावासका कर्मचारीसहित आठजनाको समूह नर्वेजियन राजदूतावासको व्यवस्थापनमा नर्वेको राजधानी ओस्लोमा गएको थियो । सेप्टेम्बर ९ मा नर्वेको राजधानी ओस्लोमा पुगेको उक्त समूहलाई सेप्टेम्बर १० देखि १४ सम्म निर्वाचनसम्बन्धी विभिन्न १२ वटा विषयमा विषय विज्ञबाट सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक जानकारी गराइएको थियो । यस कार्यक्रममा नेपालका प्रमुख राजनीतिक दलका भातृ संगठनका प्रतिनिधि तीनजना, निर्वाचन आयोगबाट दुईजना, संकल्प नामक एघारवटा महिला संगठनको सञ्जाल (गैरसरकारी संस्था) बाट एकजना, राष्ट्रिय समाचार समितिबाट एकजना तथा नर्वेजियन राजदूतावासबाट एकजना गरी जम्मा ८ जनाको टोलीमा ७ जना महिला रहेका थियौं । नेपाल केन्या, श्रीलङ्का र मोजाम्बिकबाट निर्वाचन आयुक्त, व्यवस्थापिकाका सदस्यहरू, निर्वाचन आयोगका कर्मचारी, भातृ संगठनका प्रतिनिधि गरी जम्मा उन्नाईसजनाको सहभागिता रहेको थियो ।

नर्वेमा व्यवस्थापिकाको निर्वाचनलाई राष्ट्रिय निर्वाचन र काउन्टी एवम् नगरपालिकाको निर्वाचनलाई स्थानीय निकायको निर्वाचनको रूपमा लिइन्छ । यी दुवै निर्वाचन प्रत्येक ४/४ वर्षमा हुने गर्दछन् । सामान्यतया: प्रत्येक ४ वर्षको सेप्टेम्बर महिनाको दोस्रो सोमबारको दिन निर्वाचन गरिन्छ । व्यवस्थापिका र स्थानीय निकाय (काउन्टी/नगरपालिका) को निर्वाचन दुईदुई वर्षको फरकमा हुने गर्दछ ।

सैद्धान्तिकरूपमा कानून तथा अन्य विषयहरूमा प्राप्त जानकारी तथा व्यावहारिकरूपमा भएको निर्वाचनको पर्यवेक्षण तथा अध्ययनबाट नर्वेको स्थानीय निकाय निर्वाचन व्यवस्थापन तथा सञ्चालनका सम्बन्धमा भएका जानकारीलाई देहायबमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ :

(क) निर्वाचन प्रणाली : स्थानीय निकाय निर्वाचनमा दुईप्रकारका निर्वाचन प्रणाली लागू गरिएको छ । पहिलो हुने निर्वाचित प्रणाली (First Past the Post System) र समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली (Proportional Representative System) । समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली हाम्रो देशमा संविधानसभा सदस्य निर्वाचन गर्दा अपनाएको प्रणालीसँग हुबहु मिल्ने प्रकारको रहेको छ । राजनीतिक दलले प्राप्त गरेको मतलाई Modified St. Lague Method प्रयोग गरी राजनीतिक दलको मतलाई सिटमा स्थानान्तरण गर्ने गरिन्छ । मतपत्र भने एउटा मात्र हुन्छ र मतदाताले प्राथमिकता क्रममा उम्मेदवारलाई मत दिने व्यवस्था रहेको छ ।

(ख) मताधिकार र मतदाता नामावली : विश्वव्यापी मान्यताबमोजिम नै नर्वेमा गोप्य मताधिकारको प्रयोग गरी स्वतन्त्र र निष्पक्ष निर्वाचनमार्फत व्यवस्थापिका, काउन्टी र नगरपालिकाको प्रतिनिधिको छनोट गरिन्छ । १८ वर्ष उमेर पूरा भएका नर्वेजियन नागरिकका अलावा Nordic Country र विगत तीनवर्षदेखि लगातार नर्वेमा बसोबास गरी सामाजिक सुरक्षा कार्ड (Social Security Card) प्राप्त गरेका विदेशी नागरिकसमेतले स्थानीय निकायको निर्वाचनमा मतदान गर्नपाउने व्यवस्था रहेको छ । स्थानीय निकायको निर्वाचनमा देहायको नागरिकलाई मताधिकार हुने प्रावधान रहेको

पाइन्छ :

- १८ वर्ष पूरा भएको नर्वेजियन नागरिक,
- Nordic Country र अन्य विदेशी नागरिकको हकमा निर्वाचन हुने वर्षको जुन महिना सम्ममा ३ वर्ष नर्वेमा बसेको पूरा भएको,
- निर्वाचन हुने दिनभन्दा १० वर्ष अगाडिदेखि नर्वेमा नबसेको तर सोही मुलुकको नागरिकले नाम समावेश गर्नका लागि स्थायी बसोबास भएको स्थानमा नामदर्ता गराएको,
- कुटनीतिक नियोग, कन्सुलर सेवा र देशबाहिर बसेका नर्वेका नागरिकहरू पुनः नर्वे फर्केमा आफ्नो नगरपालिकाको Population Registry मा आफ्नो नाम पुनः दर्ता गरेको ।

(ग) मतदाता नामावली सङ्कलन : मतदाता नामावली तयार गर्ने कार्य Population Registry Authority ले गर्दछ । यसलाई अद्यावधिक गर्ने काम Electoral Committee ले गर्ने गर्दछ । एक नगरपालिकाबाट अर्को नगरपालिकाभित्र सरेर गएमा एक नगरपालिकाबाट नाम हटाउने अर्को नगरपालिकामा दर्ता गर्ने कार्य सँगै गर्नुपर्छ । अर्को नगरपालिकामा थप नगरेसम्म पहिलो नाम दर्ता भएको नगरपालिकाबाट नाम हटाउँदैन । मतदाता नामावलीको प्रकाशन र निर्वाचनको व्यवस्थापन तथा सञ्चालन गर्ने कार्य स्थानीय विकास तथा आधुनिकीकरण मन्त्रालयलगायत स्थानीय तहसम्म रहेको विभिन्न निर्वाचन समितिहरूले गर्ने गरेको पाइन्छ । व्यवस्थापिकाको निर्वाचन गराउने काम National Electoral Committee को जिम्मेवारीभित्र पर्दछ । County Level को निर्वाचनको लागि १९ वटा County Electoral Committee र Municipality को निर्वाचनका लागि ४२८ Municipality Electoral Committee रहेका छन् । प्रत्येक मतदानकेन्द्र तहमा ३००० Polling Committee रहेका छन् ।

(घ) राजनीतिक दल दर्ता : राजनीतिक दलले राष्ट्रिय निर्वाचनमा भाग लिनका लागि National Electoral Committee र स्थानीय तहको निर्वाचनको लागि County /Polling Electoral Committee समक्ष दल दर्ता गराउनुपर्छ । दल दर्ता गर्नको लागि देहायबमोजिमको समर्थन आवश्यक हुन्छ :

- व्यवस्थापिकाको निर्वाचनका लागि ५००० जनाको हस्ताक्षरसहितको समर्थन,
- काउन्टी निर्वाचनका लागि ५०० जनाको हस्ताक्षरसहितको समर्थन र
- नगरपालिकाको निर्वाचनका लागि ५०० जनाको हस्ताक्षरसहितको समर्थन ।

(ङ) उम्मेदवार छनोट प्रक्रिया : पहिलोचरणमा निर्वाचनका लागि उम्मेदवार छनोट गर्न दलले आफ्ना समर्थकहरूलाई इमेल पठाउने गर्दछ । समर्थकले उपयुक्त उम्मेदवारको नाम प्रस्ताव गरी पठाउँछन् । सो जानकारी प्राप्त भएपछि दोस्रोचरणमा प्रस्तावित सबै उम्मेदवारहरूलाई बोलाएर अन्तरवार्ता लिइन्छ । त्यसपछि उम्मेदवारहरूको छनोट एवम् प्राथमिकता निर्धारण गरिन्छ । यसैको आधारमा राजनीतिक दलले उम्मेदवारहरूको प्राथमिकताअनुसारको नाम प्रस्ताव गरी निर्वाचन कमिटीसमक्ष पेश गर्दछ । निर्वाचन कमिटीले दलहरूबाट प्राथमिकता क्रम बमोजिमको सूची प्राप्त

भइसकेपछि मतपत्र छपाइका लागि Ministry of Local Government and Modernization मा पठाउने गर्दछ ।

(च) निर्वाचन प्रचारप्रसार : प्रजातान्त्रिक संस्कार विकसित भइसकेको राष्ट्र नर्वेलाई विश्वको अत्यन्त प्रजातात्रिक मुलुकमध्येको एकमुलुक मानिन्छ । निर्वाचन प्रचारप्रसारको क्रममा राजनीतिक दल वा स्वतन्त्र उम्मेदवारले घरघरमा गएर मत माग्नु सक्ने तथा Silence Rally निकाल्न सक्ने रहेछन् । शहरको व्यस्त सडक वा मुख्य स्थानमा प्रत्येक राजनीतिक दललाई प्रचारप्रसार गर्न सार्वजनिक स्थान उपलब्ध गराइने र सो स्थानबाट मात्र प्रचा प्रसार गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । राजनीतिक दलहरूले एक अर्कालाई सम्मान गर्ने संस्कृति विकास भएको र प्रचारप्रसार गर्दा कुनै किसिमको पोष्टर, पम्पलेट तथा ब्यानर टाँस्न नपाइने प्रावधान रहेको पाइयो ।

(छ) मतदाता शिक्षा : मतदातालाई सुसूचित गराउन सञ्चार माध्यमको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । सरकारी रेडियो तथा टेलिभिजन, पत्रपत्रिका आदिका माध्यमबाट मतदान सम्बन्धमा जानकारी दिने गरिएको पाइयो । सञ्चारमाध्यमले आफ्ना सीमाभित्र रही निष्पक्षस्पृहा सूचना तथा सन्देश प्रवाह गर्ने गरेको पाइयो । विशेष गरी युवा पिँढी नेपालमा जस्तै निर्वाचनप्रति त्यति आकर्षित हुननसकेको सन्दर्भमा सञ्चार माध्यमले युवा मतदाता तथा युवा उमेदवारलाई लक्षित गरेर कार्यक्रम निर्माण तथा प्रचारप्रसार गर्ने गरेको पाइयो । शिक्षाको ज्यादै राम्रो विकास भएको र उच्च शिक्षित नागरिक भएकोले मताधिकार किन, मतको मूल्य, मत सङ्केत गर्ने तरिका आदिका विषयमा धेरै जानकारी गराउनुपर्ने आवश्यकता देखिएन ।

(झ) मतपत्र : स्थानीय निकाय निर्वाचनका लागि निर्वाचनमा भाग लिने सबै दलको अलग-अलग मतपत्र छपाइने कानुनी व्यवस्था भएकोले राजनीतिक दलबाट प्राप्त सूचीअनुसार दलको आधिकारिक उम्मेदवारको प्राथमिकताक्रम अनुसार नै मतपत्रमा नाम छपाइ गरिएको हुन्छ । व्यवस्थापिका, काउन्टी र नगरपालिकाको निर्वाचनमा मतपत्रको रङ्ग सेतो, गुलाबी वा निलो हुने गर्दछ । प्रत्येक राजनीतिक दलले आफ्नो उम्मेदवारहरूको सूची निर्वाचन हुने वर्षको जुन ३० तारिखसम्ममा सम्बन्धित निर्वाचन समितिसमक्ष बुझाइसक्नुपर्दछ । त्यस सूचीलाई स्वीकृत गरी निर्वाचन समितिले स्थानीय शासन तथा आधुनिकीकरण मन्त्रालयमा मतपत्र छपाइका लागि पठाउँछ । यस्तो सूचीलाई आधार मानेर सम्बन्धित मन्त्रालयले सबै राजनीतिक दलको छुट्टाछुट्टै मतपत्र छाप्ने गर्दछ । मतपत्रमा राजनीतिक दलले प्राथमिकता तोकेबमोजिमको क्रममा उम्मेदवारको नाम छापिएको हुन्छ । स्थानीय निकायको निर्वाचनको लागि स्थानीय विद्यालय तथा सरकारी तथा सामुदायिक भवनमा मतदानकेन्द्र तोकिने गरेको छ ।

(ञ) मतदान गर्ने तरिका : मतदाताले मतपत्रमा आफूलाई मनपर्ने उम्मेदवारको नाम अगाडि रहेको कोठाभित्र क्रस चिन्ह लगाएर मत सङ्केत गर्नपाउने व्यवस्था रहेको छ । मतपत्रमा दलले प्राथमिकता दिई मुख्य उम्मेदवार भनी आधिकारिकस्पृहा घोषणा गरेका उम्मेदवारको नाम मतपत्रको पहिलो क्रम संख्याबमोजिम राखी उक्त नाम ठूलो अक्षर (Bold) मा छापिएको हुन्छ । मतदाताले Bold गरिएको उम्मेदवारबाहेक अन्य उम्मेदवारलाई मत दिन पाउँछन् । मतदाताले

देहायबमोजिम मतदान गर्न सक्ने प्रावधान रहेको छ :

(अ) Block Vote : मतपत्रको पहिलो क्रमसंख्या देखि केही उम्मेदवारको नाम Bold अक्षरमा लेखिएको हुन्छ । ती उम्मेदवारहरू दलका आधिकारिक र मुख्य उम्मेदवारहरू रहेका हुन्छन् । यदी कुनै मतदाताले कुनै उम्मेदवारको नाम अगाडि क्रस चिन्ह नलगाएमा उसले Bold अक्षरमा रहेका सबै उम्मेदवारलाई मत दिएको मानिनेछ । त्यसैगरी कुनै मतदाताले Bold अक्षरमा रहेका दलका आधिकारिक उम्मेदवारबाहेक सोही दलको अन्य उम्मेदवारलाई मतदान गर्न इच्छा भएमा निजले मन परेको उम्मेदवारलाई मत दिन सक्दछ । यस्तो उम्मेदवारले दलको आधिकारिक उम्मेदवारभन्दा बढी मत प्राप्त गरेमा निज निर्वाचित हुन सक्दछ ।

(आ) एक दलको मतपत्रमा अर्को दलको उम्मेदवारलाई मत दिन सक्ने : मतदाताले कुनै एक राजनीतिक दलको मतपत्र लिएर सो सूचीमा उल्लेखित उम्मेदवारहरू मन नपरेमा अर्को राजनीतिक दलको कुनै उम्मेदवारको नाम र दलको नाम लेखेर आफ्नो मत प्रकट गर्न मतपत्रमा छुट्टै स्थान पनि राखिएको हुन्छ । मतपत्र भित्र रहेको Boxमा मतदाताले आफूले इच्छाएको उम्मेदवारको नाम लेखेर मत व्यक्त गर्न सक्छ ।

(इ) Blank Vote : मतदाताले कुनै पनि उम्मेदवारलाई मत दिन नचाहेमा Blank मतपत्र छनोट गरी मत दिन सक्छ । यस्तो मतपत्र व्यवस्थापिका र नगरपालिकाको लागि सेतो रङ्गमा र काउन्टी (Council) का लागि नीलो रङ्गमा छापिएको हुन्छ । Blank मतपत्रको बाहिर अन्य मतपत्रसरह र भित्रपट्टि निम्न वाक्य लेखिएको हुन्छ : Blank BALLOT Paper To be used when returning a blank ballot paper ।

(उ) अग्रिम मतदान : Electoral Committee ले अग्रिम मतदान गर्ने समय र स्थानको जानकारी गराउँदछ । निर्वाचन हुने वर्षको जुलाई १ देखि अगस्ट ९ सम्म Advance Voting का लागि समय तोकिए तापनि Electoral Committee ले मतदानको दिन मत दिन नसक्ने मतदाताका लागि अग्रिम मतदान गर्ने व्यवस्था गर्दछ । सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्ने संस्था, स्वास्थ्य संस्थामा काम गर्नेलगायत नर्वेबाहिर रहेका नागरिकले समेत अग्रिम मतदान गर्न सक्छन् ।

(ऊ) घरमा मतदान : मतदानको दिन विशेष कारणवश मतदानकेन्द्रमा जान नसक्ने मतदाताले Electoral Committee लाई अग्रिम जानकारी गराएमा सम्बन्धित मतदाताको घरमा आएर निर्वाचनका कर्मचारीहरूले मतपत्र सङ्कलन गर्नेसमेत व्यवस्था रहेको छ ।

(ए) Overseas Voting : नर्वेबाहिर रहेका नर्वेजियन नागरिकले आफू बसेको देशमा रहेको नर्वेजियन राजदूतावास वा वाणिज्यदूतावासमा गई तोकिएको दिनमा मत दिनसक्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।

(ट) मतदानका लागि आमन्त्रण : निर्वाचन हुने वर्षको जुन ११ सम्म मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता भएका मतदाताको विवरणको आधारमा निमन्त्रणा पत्र छापिन्छ र उक्त निमन्त्रणापत्र Polling Committee ले मतदातालाई वितरण गर्ने गर्दछ । Advance Voting गर्ने मतदाताको लागि भने

यो निमन्त्रणा पत्र पठाउँदैन । मतदातालाई पठाइने निमन्त्रणापत्रमा निम्न कुरा उल्लेख भएका हुन्छन्:

- मतदाताको नाम, ठेगाना र जन्म मिति,
- Electoral Committee को नाम र ठेगाना
- मतदाता नामावलीमा नाम भएको पेज, नम्बर र मतदानकेन्द्रको ठेगाना
- मतदान हुने दिन र समय,
- मतदान गर्ने समय र स्थान,
- मतदाताले आफ्नो परिचय खुल्ने कागजात ल्याउनुपर्ने कुरा पनि सो निमन्त्रणापत्रमा उल्लेख भएको हुन्छ ।

(ठ) कर्मचारी व्यवस्थापन : निर्वाचनको दिन मतदानकेन्द्रमा परिचालन गरिने कर्मचारीहरूको व्यवस्था कर्मचारी माग गरी सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गरिने र सोही सूचनाबमोजिम निवेदन दिने कर्मचारीहरूले पेश गरेको अनुभव तथा क्षमताका आधारमा छनोट गरी मतदानकेन्द्रमा खटाइने गरिन्छ । अस्थायीरूपमा निर्वाचनको कामका लागि मात्र लिइने यी कर्मचारीहरूमा निर्वाचनमा काम गर्ने अवसर प्राप्त भएकोमा उच्च मनोबल तथा प्रतिवद्धता रहेको पाइयो । मतदानकेन्द्रमा राजनीतिक दलका वा उम्मेदवारको प्रतिनिधि रहनुपर्ने व्यवस्था रहेको देखिएन । मतदानकेन्द्रमा सरकारी वा स्थानीय निकायमा कार्यरत कर्मचारी नै मतदान अधिकृत तथा अन्य सहयोगी कर्मचारी हुनुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था रहेको पाइएन । निर्वाचनको अनुभव भएका जुनसुकै व्यक्ति मतदान अधिकृत हुनसक्ने व्यवस्था रहेको देखियो । मताधिकार प्राप्त विदेशी नागरिक पनि अनुभवको आधारमा मतदान अधिकृत वा अन्य कर्मचारीको रूपमा पठाउन सकिने व्यवस्था रहेको देखियो । यसप्रकार आवधिकरूपमा हुने नियमित निर्वाचनका लागि स्थायी संरचना तथा स्थायी कर्मचारी भएको पाइएन ।

(ड) मतदानको समय : स्थानीय निकाय निर्वाचनको अवधि सामान्यतया: २ दिनको रहेको पाइयो । नर्वेमा आइतबार विदाको दिन भएकोले आइतबार १ बजेदेखि र सोमबार विहान ९ बजेदेखि राती ९ बजेसम्म मत दिने समय निर्धारण गरिएको पाइयो । १२ घण्टाको समय भएकाले मतदाताले आफूलाई अनुकूल हुने जुनसुकै समयमा मत दिनसक्ने गरी लामो समय राखिएको पाइयो । उक्त दिन सार्वजनिक विदा नहुने भएकोले कामकाजी व्यक्तिको मताधिकारलाई सुनिश्चित गर्न राती ८ बजेसम्म मतदान गर्नसक्ने गरी मतदानकेन्द्रको व्यवस्थापन भएको देखिन्छ ।

(ढ) गोप्य मतदान कक्ष : मतदाताहरूलाई मतदान गर्नको लागि मतदानकेन्द्रमा मतदाताको संख्या हेरी एक पटकमा ५ जना भन्दा बढिले मतदान गर्न सक्ने गरी छुट्टा छुट्टै गोप्य मतदान कक्षको व्यवस्था गरिएको पाइयो । मतदान कक्षको न्याकमा सबै राजनीतिक दलका मतपत्रहरूलाई अलग अलग राखिएको र मतदाताले आफूले चाहेको राजनीतिक दलको मतपत्र लिएर आफ्नो मत दिनसक्ने व्यवस्था रहेको पाइयो ।

(ग) अशक्त मतदाताको लागि पहुँचयुक्त मतदान कक्ष : शारीरिकरूपमा अशक्त मतदाताको लागि अन्य मतदाताको भन्दा केही होचो मतदान कक्षको व्यवस्था गरिएको देखियो । व्हील चियरमा बसेर आउने मतदाताले मतदान गर्नसक्ने गरी मतदान कक्षको व्यवस्था गरिएको र दृष्टिविहीन मतदाताका लागि निर्वाचन कर्मचारी वा निजको साथमा आएको सहयोगीले (कर्मचारी मतदाताको नातेदार भएमा मतदान गर्न नपाइने) मतदान गर्न सहयोग गर्नसक्ने व्यवस्था रहेको र दृष्टिविहीन मतदाताका लागि ब्रेल लिपिमा दलको नाम उल्लेख गरिएको मतपत्र रहेका भए तापनि उम्मेदवारको नाम भने ब्रेल लिपिमा राखेको देखिएन ।

(त) मतगणना : उमेदवार एवम् राजनीतिक दलले प्राप्त गरेको मतको गणना दुईचरणमा गर्ने गरिन्छ । पहिलोचरणमा मतदानकेन्द्रमा र दोस्रोचरणमा मतपत्र र मतपेटिका सङ्कलन केन्द्रमा मतपत्र स्क्यान गरेर गरिन्छ । राती ९ बजे मतदानको समय समाप्त भएपछि मतदानकेन्द्रमा राजनीतिक दलको प्रतिनिधि उपस्थित भए वा नभए तापनि मतदानकेन्द्रमा खटिएका कर्मचारीले मतदान अधिकृतको निर्देशनबमोजिम मतगणना गर्ने गरिएको रहेछ । सर्वप्रथम कुल खसेको मतको गणना गरी खसेको मतको यकिन गरेपश्चात् दोस्रोचरणमा राजनीतिक दल र स्वतन्त्र उम्मेदवारको अलग-अलग मतगणना गरी सम्बन्धित निकायमा इन्टरनेटमार्फत जानकारी पठाइने गरिन्छ ।

(थ) दोस्रो वा अन्तिमचरणको मतगणना : मतदानकेन्द्रमा प्रारम्भिक पहिलोचरणमा मतगणना गरिसकेपछि गणना गरेका सबै मतपत्रहरूलाई सिलबन्दी गरी मतपत्र र मतपेटिका सङ्कलन केन्द्रमा (सामान्यतया: ओस्लोमा नगरपालिकाको भवन) लगिने र अन्तिमचरणको मतगणनाको लागि सबै मतपत्रहरू Scan गरी गणना गर्ने गरिन्छ । यसरी Scan गर्दा प्रारम्भिक गणनामा कुनै फरक पर्ने सम्भावना देखिँदैन ।

३. केही सुधारका उपाय तथा अनुकरणीय पक्षहरू

छिमेकी राष्ट्र भारतको बिहार राज्यको निर्वाचनबाट प्रभावित हाम्रो देशको निर्वाचनलाई नर्वेको निर्वाचनसँग तुलना गर्न मिल्दैन । विकसित देशको रूपमा रहेको नर्वे राजनीतिक संस्कार विकसित भएको मुलुक भएकोले निर्वाचन ज्यादै व्यवस्थित, निष्पक्ष, स्वतन्त्र र विश्वसनीयरूपमा सम्पन्न भएको देखियो । मतदानकेन्द्रको व्यवस्थापन तथा निर्वाचन सञ्चालन गर्ने तीन सदस्यीय निर्वाचन समितिमा कुनै पनि राजनीतिक दलको प्रतिनिधि नरहने र मतदान गराउने कर्मचारीहरू प्रति मतदाता, राजनीतिक दल, सरकार एवम् अन्य सरोकारवालाहरूको अत्यन्तै विश्वास रहेको र मतदानकेन्द्रमा खटिएका कर्मचारीको उच्च मनोबल एवम् प्रतिवद्धता रहेको देखियो । मतदानकेन्द्रमा राजनीतिक दलका प्रतिनिधि एवम् सुरक्षाकर्मीको उपस्थिति आवश्यक नभएको, बिहान ९ बजेदेखि राती ९ बजेसम्म मत दिन सकिने, मतपेटिका कर्मचारीहरूको जिम्मा रहने, मतपेटिका मतपत्रले भरिएमा कर्मचारी आफैँले मतपत्र अर्को बाकसमा राख्नसक्ने, मतदानको दिन सार्वजनिक बिदा नहुने, मतदान अधिकृतप्रति अन्य मतदान कर्मचारीले आदरपूर्वक व्यवहार गर्ने जस्ता राम्रा पक्षहरू रहेको पाइयो । तथापि, निम्न विषयहरूलाई सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ :

(क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि राखिएको मतदान कक्ष सहज पहुँचयुक्त नभएकोले सोको व्यवस्था हुनुपर्ने : अपाङ्गता भएका मतदाताको लागि अन्यभन्दा होचो मतदान कक्ष भए तापनि व्हील चियरमा बसेर न्याकमा भएका मतपत्रहरू फिक्न गाह्रो भएको पाइयो । त्यसैगरी दृष्टिविहीन मतदाताको लागि मतपत्रमा राजनीतिक दलको नाममात्र ब्रेललिपिमा भएकोले उनीहरूलाई मत दिन अन्य व्यक्तिको सहारा लिनुपर्ने हुँदा गोप्य भनिएको मतदान सार्थक देखिएन । तसर्थ उनीहरूको सहजताका र गोप्य मतदानको प्रत्याभूतिको लागि राजनीतिक दलका उम्मेदवारको नामसमेत ब्रेललिपिमा छपाई गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

(ख) जेष्ठ नागरिक, गर्भवती महिला तथा साना बच्चा हुने आमाहरूका लागि मतदानकेन्द्रमा विशेष व्यवस्था आवश्यक : मतदानकेन्द्रमा मत खसाल्नको लागि जेष्ठ नागरिक, गर्भवती महिला तथा साना बच्चा हुने आमाहरूका लागि मतदानकेन्द्रमा छुट्टै लाइनको व्यवस्था भएको देखिएन । उनीहरूलाई अन्य व्यक्तिसरह लाइनमा बस्नु नपर्ने गरी मतदानकेन्द्रमा व्यवस्था गरिनुपर्ने र जेष्ठ नागरिकको लागि मतपत्रमा छापिएको अक्षर सानो भएकोले केही ठूलो अक्षरमा जेष्ठ नागरिकले समेत पढ्न सक्ने गरी छपाई गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

(ग) गोपनीयता कायम रहने गरी मतपत्र राख्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने : सबै दलको मतपत्रहरू गोप्य मतदान कक्षको न्याकमा अलगअलग राखिएको स्थानबाट मतदाताले आफूले चाहेको राजनीतिक दलको मतपत्र फिकेर मतदान गर्नसक्ने भएकोले बढी मत पाउने राजनीतिक दलको मतपत्र न्याकबाट घट्टै जाने भएको र सोमा मतपत्र पटकपटक थप गर्दै जानुपर्ने भएकोले मतदानको गोपनीयता कायम राख्न सकिने देखिएन । मतदानकेन्द्रमा काम गर्ने कर्मचारीले कुन दलले बढी मत पाउँदैछ भन्ने कुरा पहिले नै सजिलै जानकारी पाउनसक्ने देखियो । गोपनीयता कायम गर्नका लागि कुनै अन्य वैकल्पिक उपायहरू अपनाउनुपर्ने जसबाट मतदाता एवम् मतदानकेन्द्रमा काम गर्ने कर्मचारीलाई खसेको मत सम्बन्धमा जानकारी नभई गोप्य मतदान सार्थक हुने देखिन्छ ।

(घ) मतदानकेन्द्रमा काम गर्ने कर्मचारीको कार्य समय ज्यादै लामो : मतदानको दिन बिहान ९ बजेदेखि राति ९ बजेसम्म मतदान गर्ने समय तोकिएकोले एउटै कर्मचारीको समूहले १२ घण्टा काम गर्नुपर्दा ज्यादै लामो समय भएको देखियो । मतदानको समय सकिएपछि कर्मचारीले प्रारम्भिक मतगणना मतदानकेन्द्रमा नै गर्नुपर्ने भएकोले मतदानकेन्द्रमा खटिने कर्मचारीहरूमा धेरै थकान हुने देखिन्छ । यसका लागि मतदानको समयलाई दुई सिफ्टमा विभाजन गरी सोहीअनुसार कर्मचारीहरू खटाउन उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

(ङ) सुरक्षा खतरालाई विचार गर्नुपर्ने : मतदानकेन्द्रमा सुरक्षाको लागि कुनै उचित प्रबन्ध गरेको देखिएन । मतदान गर्न आउने मतदाताहरूले आफ्ना भोलाहरू साथमा लिई मतदान गर्न आएको र त्यस्तो भोला चेक जाँच गर्ने व्यक्ति तथा मेशिन नभएकोले यस्तो अवस्थामा सुरक्षा कायम गर्न जोखिम रहेको देखियो । यसबाट हिसात्मक कार्य गर्न सहज हुने भएकोले मतदानकेन्द्र भन्दा बाहिर भोला राखेरमात्र मतदान गर्न अनुमति दिने व्यवस्था गर्न वा सुरक्षाको उचित प्रबन्ध गर्न

सके राम्रो हुने,

(च) निर्वाचन प्रचार प्रसार, यसको पारदर्शिता र जवाफदेहिता : निर्वाचन प्रचारप्रसार ज्यादै शान्त, भद्र र व्यवस्थित देखिएको थियो । राजनीतिक दलले आफ्ना समर्थक र व्यवसायीहरूबाट चन्दा लिने र सरकारबाट समेत अनुदान रकम प्राप्त गर्दछन् र सो रकम प्रचारप्रसारमा खर्च गर्छन् । यसरी उठेको रकमको लेखापरिक्षण गर्ने गरिएको छ । तथापि, ती राजनीतिक दल वा उम्मेदवारले निर्वाचन प्रचारप्रसारमा गर्ने खर्चको अधिकतम हद तोकिएको छैन । पारदर्शिता र जवाफदेहितालाई प्रवर्द्धन गर्नको लागि राजनीतिक दलले लेखापरीक्षण प्रतिवेदन राजस्व कार्यालय (Tax Office) समेत पेश गर्दा राम्रो हुने देखिन्छ । यसका साथै रकमको दुस्प्रयोग कम गर्न राजनीतिक दलले गर्ने खर्चको सीमा तोक्न उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

(छ) अंग्रेजी भाषामा समेत मतपत्र छापिनुपर्ने : नर्वेको स्थानीय निकाय निर्वाचनमा विदेशी नागरिकले समेत मतदान गर्नसक्ने भएकोले नर्वेजियन भाषाबाहेक अंग्रेजी भाषामा समेत मतपत्र छापिएमा अन्य नागरिकलाई मतदान गर्न सजिलो हुने देखिन्छ ।

(ज) महिलाको प्रतिनिधित्व बढाउनुपर्ने : उच्च साक्षरता, आर्थिक सशक्तिकरण, सचेतना र पहुँच हुँदाहुँदै पनि महिला उम्मेदवारको संख्या कम देखिएको र महिला मतदाताको संख्यासमेत कम देखिएकोले यी दुवै क्षेत्रमा महिलाहरूको सहभागिता बढाउनुपर्ने देखिन्छ ।

(झ) मत प्रतिशत कम देखिएकोले वृद्धि गर्नुपर्ने : नर्वे जस्तो विकसित देशमा समेत मतदाताको मतदान प्रतिशत ५९% मात्र देखिएकोले यसबारेमा अध्ययन गरी राजनीतिप्रति जनआस्था बढाई मत प्रतिशत बढाउन मतदाताहरूको मनोबल बढाउनुपर्ने देखिन्छ ।

४. निष्कर्ष

निर्वाचन व्यवस्थापन तथा सञ्चालनलाई मतदाता र राजनीतिक दलको संस्कार तथा चेतनाको रिथतिले प्रभाव पारेको हुन्छ । हाम्रो देशमा भन्दा करिब १५० वर्ष अघि नै नर्वेमा संविधान आएको हो । त्यसरी नै शिक्षा, स्वास्थ्य, भौतिक पूर्वाधार, सामाजिक तथा आर्थिक विकासले गर्दा नर्वे मानव विकास सूचकाङ्कको दृष्टिले उच्च तहमा रहेको छ । राजनीति परिपक्व भइसकेको नेपालको लागि विकसित मुलुकको निर्वाचनको अध्ययनबाट भविष्यमा नेपालमा हुने स्थानीय निकायको निर्वाचनमा त्यस्ता मुलुकका राम्रा पक्षहरूलाई अवलम्बन गर्न सकिन्छ ।

नयाँ संविधानअनुरूप निर्वाचनसम्बन्धी कानूनमा गरिनुपर्ने सुधारहरू

मणिराम ओझा

१. पृष्ठभूमि

संविधान निर्माणका विभिन्न प्रक्रियाहरूमध्ये संविधानसभाद्वारा संविधान निर्माण गर्ने कार्यलाई अत्यन्त जटिल प्रक्रिया मानिन्छ । यस प्रक्रियाद्वारा निर्माण गरिने संविधानमा जनताको व्यापक सहभागिता हुने, संविधान निर्माणका क्रममा संविधानका प्रत्येक अन्तरवस्तुमाथि प्रशस्त छलफल र अन्तरक्रियाहरू हुने, संविधान निर्माणको प्रारम्भिकचरणदेखि नै सरोकारवालाहरूले प्रत्येक एवम् परोक्षस्वबाट संलग्न हुने अवसर प्राप्त गर्ने, संविधान निर्माणको प्रत्येकचरणको कार्य अत्यन्त पारदर्शी ढङ्गले हुने हुँदा र सबैले अपनत्व (Ownership) ग्रहण गर्ने भएकोले यो प्रक्रियालाई संविधान निर्माणको सर्वश्रेष्ठ प्रक्रिया हो भन्ने गरिन्छ । आफ्नो संविधान आफैले बनाउने नेपाली जनताको दशकौँदेखिको चाहनाअनुस्य संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्था स्थापनाको उद्देश्यसहित संविधानसभामार्फत नेपालको संविधान सम्बन्ध २०७२ साल आश्विन ३ गते जारी भइसकेको छ ।

संविधानले प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीको स्थापना गर्ने, बहुजातीय बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषतालाई आत्मसात गर्दै बालिग मताधिकार एवम् आवधिक निर्वाचनको माध्यमद्वारा समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण^१ गर्ने सङ्कल्पसमेत गरेको छ । यस पृष्ठभूमिमा संविधानसभाबाट पारित भएको नयाँ संविधानअनुस्य संविधानले परिकल्पना गरेअनुस्यको नेपाली समाजको निर्माण गर्नका लागि विद्यमान निर्वाचन कानूनहरूमा गर्नुपर्ने सुधारहरूमध्ये केही मुख्य बुँदाका बारेमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२. आयोगको क्षेत्राधिकार विस्तार

स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचन गर्नको लागि निर्वाचन आयोगलाई पहिले जस्तै संवैधानिक निकायको रूपमा नयाँ संविधानले पनि जिम्मेवारी सुम्पिएको छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले निर्वाचन आयोगलाई संविधानसभा, जनमत सङ्ग्रह तथा स्थानीय निकायको निर्वाचनको

सहसचिव, कानून आयोग

१ नेपालको संविधानको प्रस्तावना

सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रणको जिम्मेवारी दिएको थियो^२ भने नयाँ संविधानले यस अतिरिक्त राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनको साथसाथै संघीय संसद र प्रदेशसभाका सदस्यको निर्वाचनसम्बन्धी कार्य सम्पन्न गर्ने अधिकार पनि प्रदान गरेको हुँदा आयोगको क्षेत्राधिकारमा विस्तार भएको देखिन्छ^३ । यसैगरी अन्तरिम संविधानले राजनीतिक दलको रूपमा निर्वाचनको लागि मान्यता प्राप्त गर्न आयोग समक्ष दलदर्ता गराउनुपर्ने व्यवस्था गरेकोमा नयाँ संविधानले समान राजनीतिक विचारधारा, दर्शन र कार्यक्रममा प्रतिवद्ध व्यक्तिहरूले राजनीतिक दल गठन गरी दलदर्ता गराउनुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था गरेको हुँदा आयोगको क्षेत्राधिकार संविधानले नै विस्तार गरिदिएको पाइन्छ । नयाँ संविधानले राजनीतिक दल गठन गरी सञ्चालन गर्नको लागि आयोगसमक्ष अनिवार्यरूपमा दलदर्ता गर्नुपर्ने र यसरी दर्ता भएको राजनीतिक दलले निर्वाचनको प्रयोजनको लागि मान्यता प्राप्त गर्न आयोगसमक्ष निर्वाचन अधि पुनः दलदर्ता गर्नुपर्ने देखिन्छ भने आयोगले पनि त्यस्तो राजनीतिक दलदर्ता गर्नुअघि त्यस्तो दलको विधान र नियमावली लोकतान्त्रिक भए नभएको, राजनीतिक दलको संघीय र प्रदेश तहका पदाधिकारीको निर्वाचन हुने व्यवस्था भए नभएको, दलको विभिन्न तहका कार्यकारिणी समितिमा नेपालको विविधतालाई प्रतिबिम्बित गर्ने गरी समावेशी प्रतिनिधित्वको व्यवस्था सुनिश्चित गरिए नगरिएको^४ समेत हेर्नुपर्ने हुँदा आयोगको क्षेत्राधिकारमा विस्तार भएको देखिन्छ ।

३. निर्वाचनसम्बन्धी कानुनमा सुधार

नेपालको संविधानबमोजिम निर्वाचन आयोगले राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, संघीय संसदका सदस्य, प्रदेशसभाका सदस्य, स्थानीय तहका सदस्यको निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण गर्नुका साथै राष्ट्रिय महत्वको विषयमा जनमत सङ्ग्रहसमेत गराउने कार्य, कर्तव्य र अधिकार राख्दछ । उल्लिखित निर्वाचनसम्बन्धी कार्यहरू सम्पन्न गर्नका लागि निर्वाचनसँग सम्बन्धित विद्यमान कानुनहरूमध्ये केहीमा परिमार्जन एवम् संशोधन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ भने कतिपय विषयका सम्बन्धमा नयाँ कानुन नै निर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ । अर्थात्, निर्वाचनसँग सम्बन्धित विद्यमान कानुनहरूको एकीकरण गरी निर्वाचन सम्बद्ध एकीकृत कानुनको तर्जुमा गर्नुपर्ने हुन्छ । मुलुक केन्द्रीकृत शासन प्रणालीबाट संघीय शासन प्रणालीमा प्रवेश गरी सकेको अवस्थामा नेपालको संविधानले दिशानिर्देश गरेअनुसार राज्यको संरचना निर्माणका लागि निर्वाचनसँग सम्बन्धित विद्यमान कानुनी व्यवस्थाहरूमा तदनुसारको परिवर्तन गर्न आवश्यक छ । यस सन्दर्भमा निर्वाचनसँग सम्बन्धित विद्यमान स्थानीय निकाय (निर्वाचन कार्यविधि) ऐन, २०४८, दल त्याग ऐन, २०५४, राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८, निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३, निर्वाचन (कसूर र सजाय) ऐन, २०६३, मतदाता नामावलीसम्बन्धी ऐन, २०६३ आदि ऐनहरूमा समसामयिक संशोधन, परिमार्जन एवम् एकीकरण गरी यी कानुनहरूलाई अद्यावधिक

२ नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, धारा १२९

३ नेपालको संविधानको धारा २६९ र धारा २७१

४ नेपालको संविधान धारा २६९ को उपधारा (४)

वा संविधानअनुकूल (Compatible with Constitution) बनाउनुपर्ने आवश्यकता छ भने अर्कोतर्फ राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, संघीय संसद सदस्य, प्रदेशसभा सदस्य तहका सदस्यको निर्वाचनसँग सम्बन्धित नयाँ कानून नै निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैगरी प्रचलित कानूनहरूमा संविधानले निर्दिष्ट गरेअनुसारका निर्वाचनसँग सम्बन्धित विषयहरू तदनुकूल व्यवस्थापन गर्नुपर्ने र नयाँ बन्ने निर्वाचन सम्बद्ध कानूनहरूमा संविधानद्वारा निर्देशित विषयहरू समावेश गर्नुपर्ने हुन्छ । तसर्थ, निर्वाचनसँग सम्बन्धित अब बन्ने, संशोधन गरिने, परिमार्जन गरिने वा एकीकृत गरिने कानूनहरूमा अन्य विषयका अतिरिक्त मुख्यरूपमा निम्न बमोजिमका सुधारहरू गर्नु आवश्यक देखिन्छ :

(क) बालिग मताधिकार (Adult Franchise)

लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थाको मूल खम्बा हो बालिग मताधिकार । बालिग मताधिकारको अभावमा लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थास्वी घर राजनीतिक भूकम्पको सानोभन्दा पनि सानो धक्काकै कारण धरासायी हुन सक्छ । मतदाताले सरकारमा आफ्नो सहभागिता यसै प्रक्रियामार्फत गर्ने हो । आफ्नो प्रतिनिधिद्वारा आफैमाथि शासन गर्ने विधि पनि यही नै हो । 'प्रजातन्त्र जनताको निम्ति, जनताद्वारा जनताको शासन' भन्ने उक्ति र मान्यतालाई साकार गर्ने उपाय र माध्यम पनि बालिग मताधिकार नै हो । नेपालको संविधान^५ ले अठार वर्ष उमेर पूरा भएको प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई कुनै एक निर्वाचन क्षेत्रमा मतदान गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ । तर यस्तो मतदानसम्बन्धी अधिकार संघीय कानूनबमोजिम प्रयोग गर्न पाउने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । मतदाता नामावलीसम्बन्धी विद्यमान कानुनी व्यवस्था^६ हेर्दा निर्वाचन आयोगले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकिएको मितिमा अठार वर्ष उमेर पूरा भएको व्यक्तिले मात्र आफ्नो मताधिकार प्रयोग गर्न पाउने देखिन्छ । यो कानुनी व्यवस्था नेपालको संविधानद्वारा प्रदत्त नागरिकको बालिग मताधिकारसम्बन्धी संवैधानिक अधिकारमाथिको सङ्कुचन हो । निर्वाचनको प्रयोजनको लागि मतदाता नामावली तयार गर्ने कार्यको जिम्मेवारी^७ संविधानले नै निर्वाचन आयोगलाई दिएको छ । मतदातासम्बन्धी विवरण अद्यावधिक गर्ने संवैधानिक दायित्वलाई आयोगले सदैव चुस्त दुरुस्त राख्न सक्नुपर्दछ । अधिल्लो दिन अठार वर्ष पूरा गरेको प्रत्येक नागरिकले भोलिपल्ट हुने मतदानमा आफ्नो अधिकार प्रयोग गर्न पाउनुपर्छ र संविधानको 'स्पीरिट' पनि यही नै हो । निर्वाचनको मिति कहिले घोषणा होला र संविधानद्वारा प्रदत्त नागरिकको बालिग मताधिकारमाथि सङ्कुचन लगाउन आफ्नो स्वविवेकीय अधिकार (Discretionary Power) प्रयोग गरूँला भनी कुरेर बस्न संवैधानिक दायित्व र जिम्मेवारी पाएको आयोगको लागि शोभनीय हुँदैन । त्यस्तै, अठार वर्ष उमेर पुगेको नागरिकको ठूलो संख्या मुलुकबाहिर रहेको तथ्य हाम्रो सामु छर्लङ्ग छ । विगतमा सम्पन्न निर्वाचनमा केही संख्याको मतको फरकले उम्मेदवारको हारजीतको फैसला भएको उदाहरण पनि हाम्रो सामु छ । यस्तो अवस्थामा आयोगको सानो स्वविवेकीय निर्णयले बहुमत मतदाताको वास्तविक चाहना मुखरित नगरेको वा गर्न नसकेको वा गर्न नसक्ने

५ नेपालको संविधानको धारा ८४ (५), १७६ (५) र २२२ (५)

६ मतदाता नामावलीसम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ५ (ख)

७ नेपालको संविधानको धारा २४६

पनि हुन सक्छ । तसर्थ आयोगले प्रत्येक महिना होइन, साता होइन, दिनको गणनाको हिसाबले मतदातासम्बन्धी विवरण (मुलुकभित्र र बाहिर दुबै) अद्यावधिक गरी मतदानभन्दा ठीक अघिल्लो दिन १८ वर्ष पूरा भएको नागरिकले भोलिपल्ट मतदानको अधिकार प्रयोग गर्नसक्ने गरी कानुनी सुधार गर्न आवश्यक छ ।

(ख) आवधिक निर्वाचन (Periodic Elections)

बालिग मताधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने मुख्य आधार हो, आवधिक निर्वाचन र यसको अभावमा लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको परिकल्पना गर्न सकिन्न । आवधिक निर्वाचनको माध्यमबाट जनताले राज्य सञ्चालनमा आफ्नो सहभागिता सुनिश्चित गर्ने हो । राज्य सञ्चालनमा सहभागी राजनीतिक दलहरू जनताप्रति कति उत्तरदायी र जिम्मेवार ढङ्गले प्रस्तुत भएका छन् ? राजनीतिक दल र तिनका क्रियाकलाप एवम् गतिविधिहरू कति प्रजातान्त्रिक र जनतामुखी छन् ? निर्वाचनको समयमा घोषणपत्रमार्फत व्यक्त गरेका प्रतिवद्धता र कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा राजनीतिक दलहरू कति जिम्मेवारी ढङ्गबाट प्रस्तुत भएका छन् ? दलका पदाधिकारीहरू एवम् कार्यकर्ताहरू मतदाताप्रति कति संयमित, अनुशासित र जिम्मेवाररूपमा सक्रिय छन् भन्ने पक्षको मुख्य कसी नै आवधिक निर्वाचन हो । आवधिक निर्वाचन लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको यस्तो महत्वपूर्ण एकमात्र परीक्षण प्रयोगशाला हो, जसमार्फत मतदाताले शासन व्यवस्था सञ्चालन गर्ने आफ्ना प्रतिनिधिहरूको चयन गर्दछन् । जनताको प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीको स्थापना बालिग मताधिकार र आवधिक निर्वाचनको माध्यमद्वारा गर्ने संवैधानिक व्यवस्थाको प्रत्याभूतिका बावजुद पनि नेपाली मतदाताले दुई दशकदेखि निर्वाचनमा सहभागी हुन नपाएको अवस्था छ । संविधानसभाको निर्वाचन आवधिक निर्वाचन नभई एक विशिष्ट निर्वाचन मात्र हो । आज भण्डै ३५ वर्ष उमेर पूरा गरेको नेपाली मतदाताले एकपटक पनि आवधिक निर्वाचनको मुख देख्न पाएको छैन । यस अर्थमा १८ वर्ष उमेर पुगेको मतदाताले प्रत्येक ५/५ वर्षमा एकपटक आफ्नो मताधिकार प्रयोग गर्न पाउने हिसाबले पनि उसले कम्तीमा पनि तीनपटक संविधान प्रदत्त मताधिकारबाट बञ्चित हुनुपरेको छ । प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था अङ्गीकार गरेको मुलुकमा बालिग मताधिकार र आवधिक निर्वाचनको यसरी मजाक उडाइएको दृष्टान्त अन्यत्र शायदै होला । जिम्मेवार राजनीतिक दल र तिनका कार्यकर्ता सदैव आवधिक निर्वाचनको हिमायती हुन्छ, हुनैपर्छ । दल र कार्यकर्ताको मतदाताले परख गर्ने विधि निर्वाचन नै भएकोले यसमा खरो उत्रन दल र कार्यकर्ताले हिचकिचाउनु हुँदैन । त्यसैले अब बन्ने निर्वाचनसम्बन्धी कानुनमा आवधिक निर्वाचनको समयको किटानी व्यवस्था हुन आवश्यक छ ।

(ग) निर्वाचन मिति (Date of Election)

आवधिक निर्वाचनको सुनिश्चितता अर्थात् निर्वाचन कहिले हुन्छ भन्ने विषय निर्वाचन मितिको समयले निर्धारण गर्दछ । निर्वाचनको मितिको घोषणा कसले गर्ने र कहिले गर्ने भन्ने सम्बन्धमा विश्वमा भिन्नभिन्न किसिमको अभ्यास भएको पाइन्छ । कतिपय देशमा निर्वाचनको मिति कानुन वा निर्वाचनसम्बन्धी अभ्यासद्वारा नै निश्चित गरिएको हुन्छ, कुनै निकाय वा पदाधिकारीको

घोषणा वा निर्णय नै आवश्यक पर्दैन । प्रत्येक पटकको आवधिक निर्वाचन निश्चित महिनाको निश्चित दिन वा बार (Day) मा नै सम्पन्न हुन्छ । जस्तो, अमेरिकी राष्ट्रपतिको निर्वाचन । कतिपय अभ्यास चाहिँ निर्वाचनको मिति सरकारद्वारा घोषणा गरिएको मितिमा र कतिपय देशको अभ्यास चाहिँ निर्वाचनको कार्य सम्पन्न गर्ने अख्तियारी पाएको निकाय वा निर्वाचन आयोगद्वारा गर्ने गरिएको पाइन्छ । करिब १५ वर्ष अघिदेखि मात्रै आवधिक निर्वाचनको अभ्यास गर्दै आएको गणतन्त्र इन्डोनेशियामा निर्वाचन आयोगले निर्वाचनको मितिको घोषणा गर्ने गरेको पाइन्छ ।^८ यद्यपि निर्वाचन आयोगद्वारा निर्वाचनको मिति निश्चित गर्ने मुलुकहरूमा पनि यसरी निर्वाचनको मिति तय गर्नुअघि आयोगले सरकारसँग आवश्यक परामर्श एवम् छलफल गर्ने गरेको पाइन्छ । किनकि निर्वाचनको कार्य अत्यन्त जटिल र मुलुकभर (मुलुकबाहिर पनि) सकेसम्म एकैदिन सम्पन्न गर्नुपर्ने हुँदा यसको लागि आवश्यक पर्ने जनशक्ति, आर्थिक स्रोत तथा सुरक्षालगायतका विषयहरूको व्यवस्थापनको सुनिश्चितता एवम् प्रत्याभूतिका लागि पनि अन्य कतिपय निकायसँग समन्वय गर्नुपर्ने हुनाले यस्तो छलफल एवम् परामर्शलाई स्वाभाविक मानिन्छ । बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा राजनीतिक दल(हरू)ले नै सरकार सञ्चालन गर्ने हुन् । हाम्रो जस्तो मुलुकमा शासन सञ्चालन गर्ने दल(हरू)ले सरकारमा रहेकै अवस्थामा निर्वाचन गर्दा निर्वाचनमा अनुकूल प्रभाव पार्न सक्ने वा सरकारमा रहँदाकै अवस्थामा निर्वाचन सम्पन्न गराउँदा अदृश्य हितहरू (Hidden Interests) को कारण आफ्नो पक्षमा निर्वाचनको सकारात्मक परिणाम ल्याउन सकिने गहिरो विश्वास अद्यपि पनि रहिरहेको छ । सरकारमा सहभागी दल(हरू)ले आफ्नो मात्र अनुकूल वा प्रतिकूल अवस्थाको आंकलन गरी निर्वाचनको मिति अघि वा पछि पार्ने गरी तय गर्न सक्ने हुँदा निर्वाचन आवधिकरूपमा समयमै सम्पन्न हुन नसक्ने वा ढिलो गरी हुनसक्नेतर्फ सतर्क रहनु आवश्यक छ ।

नेपालमा निर्वाचन मिति कसले तय गर्ने भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट संवैधानिक एवम् कानुनी व्यवस्था देखिँदैन । तर आजसम्मको अभ्यास हेर्दा निर्वाचनको मिति सरकारद्वारा निश्चित गर्ने गरिएको पाइन्छ । नेपालको संविधानले राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, प्रतिनिधिसभा, प्रदेशसभा, गाउँसभा, नगरसभा सदस्यको निर्वाचन र तत्सम्बन्धी अन्य विषय र जनमत सङ्ग्रह संघीय कानूनबमोजिम हुनेछ^९ भनी उल्लेख गरेको हुँदा अब बन्ने तत्तत् पदाधिकारी र विषयसँग सम्बन्धित निर्वाचन कानूनमा प्रत्येक पाँचवर्षको अवधिमा निर्वाचन सम्पन्न हुनेगरी निर्वाचन मितिको घोषणा गर्ने अधिकार निर्वाचन आयोगलाई दिने कानुनी व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

(घ) निर्वाचन खर्च (Political Finance)

राजनीतिक दल सञ्चालनको लागि निर्वाचन खर्च आजको दिनमा अत्यन्त चर्चा र चासोको विषय बनेको छ । यस अन्तर्गत राजनीतिक दलको आय र व्ययको हरहिसाब मात्र नभई त्यस्तो दलले

८ Election in words: An overview of the 2014 Legislative and Presidential Elections (Introduction Chapter) Komisi Pemilihan Umum, 2nd Edition, May 2015

९ नेपालको संविधानको धारा ६२ (७), ६९, ८४ (९), ८६(६), १७६(११), २२२(७) २२३(७) र २४६(२)

निर्वाचनमा सहभागी हुँदा दलको तर्फबाट गरेको निर्वाचन खर्चसमेत समावेश हुन्छ । राजनीतिक दलहरू लोकतान्त्रिक व्यवस्थाका खम्बा हुन् भन्ने कुरामा कुनै द्विविधा रहन्न । राजनीतिक दल आफू स्वयम्मा जति लोकतान्त्रिक, समावेशी र पारदर्शी छन्, मुलुकको राजनीतिक जीवन पनि त्यतिकै लोकतान्त्रिक, समावेशी र पारदर्शी हुन्छ । अहिले संसारभर राजनीतिक क्षेत्रमा अदृश्यरुमले, स्रोत नखुलेको, गैरकानुनी रकम (Illicit Money) को प्रयोग भएको भन्ने गरिन्छ । नेपालमा नै पनि बेलाबखत राजनीतिक दलहरूलाई मोटो रकम दिएर लाभको पद प्राप्त गरेको भन्ने सूचनाहरू सार्वजनिक नभएका होइनन् । राजनीतिक विचारधारा, दर्शन र कार्यक्रमप्रति जनसाधारणको समर्थन र सहयोग प्राप्त गर्नको लागि र सो प्रयोजनको लागि राजनीतिक दलले सञ्चालन गर्ने क्रियाकलापहरूको लागि आवश्यक पर्ने आर्थिक स्रोत राज्यकोषबाटै दलहरूलाई प्रदान गर्नुपर्छ भन्ने मूल्य र मान्यताको आधारमा यो अवधारणाको विकास भएको हो । कतिपय मुलकहरूमा राज्यकोषबाटै राजनीतिक दल सञ्चालन गर्ने प्रयोजनको लागि आर्थिक अनुदान प्रदान गरिने अभ्यास गरिसकिएको छ । यस क्रममा प्रजातन्त्रको जननी मानिने बेलायत तथा केही वर्ष अघिदेखि मात्र प्रजातन्त्रको अभ्यास गरिरहेको गणतन्त्र इण्डोनेशियालाई उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । कानूनबमोजिम राजनीतिक दल गठन भएका र निर्वाचनमा सहभागी हुने राजनीतिक दललाई एउटा निश्चित मापदण्ड (Criteria) को आधारमा त्यस्ता दलहरूको राजनीतिक जीवन नियमितरूपमा सञ्चालनार्थ र राजनीतिक गतिविधिहरू सञ्चालन गर्न आवश्यक पर्ने आर्थिक स्रोतको व्यवस्था राज्यकोषबाट प्राप्त हुने कानुनी व्यवस्था भएमा दलको आर्थिक अनुशासन कायम रहनुका साथै दलको आर्थिक क्रियाकलाप पारदर्शीसमेत हुन जान्छ र यसले राजनीतिक दलको छवि तथा विश्वसनीयता जनमानसमा बढेर जाने हुन्छ । निर्वाचन खर्च प्रदान गर्ने आधारहरू भने विभिन्न मुलुकले विभिन्न किसिमले निर्धारण गरेको अवस्था हुँदा यस बारेमा छुट्टै चर्चा गर्न सकिन्छ । त्यसैले अब बन्ने निर्वाचनसँग सम्बन्धित कानूनमा राजनीतिक दललाई राज्यकोषबाटै रकम विनियोजन गरिने व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

(ङ) समानुपातिक प्रतिनिधित्व (Proportional Representation)

नेपालको संविधानले संघीय संसद र^{१०} प्रदेशसभामा^{११} कुल सदस्य संख्याको एकतिहाइ सदस्य महिला निर्वाचित हुनैपर्ने अनिवार्य व्यवस्था गरेको छ । यस्तो संवैधानिक व्यवस्था संघीय संसद र प्रदेशसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रत्येक राजनीतिक दलभित्र पनि सोहीअनुसृत समानुपातिकरूपमा प्रतिनिधित्व हुनुपर्छ । संघीय संसदमा २७५ जना सदस्यमध्ये एकतिहाइ महिला सदस्य र त्यो पनि संघीय संसदमा प्रतिनिधित्व गर्ने दलहरूले आ-आफ्नो दलले प्राप्त गरेको सदस्य संख्याको आधारमा एकतिहाइ महिला सदस्यको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ । पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली (First Past the Post FPTP) अन्तर्गत निर्वाचनमा सहभागी उम्मेदवारहरूमध्ये निर्वाचित हुने ३ जना उम्मेदवारहरू सबै स्वतन्त्र उम्मेदवार र ती सबै पुरुष उम्मेदवार भएको खण्डमा यसरी निर्वाचित हुने सदस्यको एकतिहाइ महिला सदस्यको सुनिश्चितता कहाँबाट कसरी

१० नेपालको संविधानको धारा ८४ को उपधारा (८)

११ नेपालको संविधानको धारा १७६ को उपधारा (९)

गरिन्छ ? यसरी निर्वाचित हुने सदस्यको संख्या जति बढी हुन्छ, महिला सदस्यको प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितताको प्रश्न भन्नु जटिल बन्दै जाने देखिन्छ ।

निर्वाचनमा सहभागी दलहरूलाई FPTP अन्तर्गत प्राप्त गरेको सदस्य संख्याभन्दा समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली (Proportional Electoral System (PR) तर्फको सदस्य संख्या बढी प्राप्त गर्ने अवस्था भएमा एकतिहाइ महिला सदस्यको प्रतिनिधित्वको सुनिश्चिता सहजै गर्नसक्ने देखिन्छ । तर, कुनै अमुक राजनीतिक दलको FPTP अन्तर्गत उम्मेदवारी दिनेमध्ये उम्मेदवारहरू केबल १२ जना उम्मेदवार निर्वाचित भए र ती सबै पुरुष रहे भने त्यस्तो राजनीतिक दलले PR अन्तर्गत जम्मा ३ जना सदस्य बराबरको मत मात्रै प्राप्त गर्‍यो भने तीनैजना महिला सदस्य PR प्रणालीमार्फत निर्वाचित गराउँदा पनि त्यस्तो दलको संविधानद्वारा निर्दिष्ट गरिएअनुस्यको एकतिहाइ महिला अर्थात् ५ जना महिला सदस्यको सुनिश्चितताको प्रत्याभूति गर्ने कसरी ? अझ यस्तो परिस्थिति पनि सिर्जना हुनसक्ने देखिन्छ कि राजनीतिक दलहरूले PR अन्तर्गत प्राप्त गर्ने सदस्य संख्याले भाग गर्दा आउने भागफलपछिको शेष घाताङ्क वापतको सदस्यसम्म मात्र आफ्नो दलको समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रतिशतमा अडान राखेको खण्डमा प्रत्येक दलभित्र एकतिहाइ महिला सदस्यता सुनिश्चित नहुने मात्र होइन कि संघीय संसदमा महिला सदस्यको प्रतिनिधित्व नै संविधानले किटानी गरेजस्तो एकतिहाइ नै नहुन पनि सक्छ । यस्तो समस्या वा जटिलता केबल संघीय संसदमा मात्र नभएर प्रदेशसभामा पनि समानरूपमा आउनसक्ने देखिन्छ । तसर्थ, अब बन्ने प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन, राष्ट्रियसभा सदस्य निर्वाचन तथा प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचनसम्बन्धी कानूनमा यस्ता समस्याको समाधान गर्ने व्यवस्था गर्नेतर्फ ध्यान पुग्नु आवश्यक छ ।

(च) मतभार (Weightage of Vote)

कुनै पनि निर्वाचनमा मतभारको भूमिका अहम् हुन्छ । मतभारको प्रयोग निर्वाचक मण्डलमार्फत गरिने निर्वाचन पद्धतिसँग मात्र सिमित हुन्छ र मतभारकै आधारमा निर्वाचित हुने र पराजित हुने उम्मेदवारबीचको मतान्तरको परिणाम निश्चित गर्ने गरिन्छ । नेपालको संविधानले राष्ट्रपति^{१२} तथा उपराष्ट्रपति^{१३}को निर्वाचन र राष्ट्रियसभामा निर्वाचित हुने ५६ जना^{१४} सदस्य निर्वाचनको लागि निर्वाचक मण्डलको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । निर्वाचक मण्डलमार्फत निर्वाचन हुने पदहरूमा भारतीय एवम् अमेरिकी राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनलाई महत्वपूर्ण मानिन्छ ।

नेपालको संविधानअनुसार राष्ट्रपतिको निर्वाचन संघीय संसदका सदस्य र प्रदेशसभाका सदस्य मतदाता रहेको निर्वाचक मण्डलबाट हुने र संघीय संसदका सदस्य र प्रदेशसभाका सदस्यको मतभार संघीय कानूनबमोजिम फरक हुने भनी स्पष्ट उल्लेख गरेको हुँदा अब बन्ने राष्ट्रपतिको

१२ नेपालको संविधानको धारा ६२ को उपधारा (१)

१३ नेपालको संविधानको धारा ६९

१४ नेपालको संविधानको धारा ८६ को उपधारा (२)को खण्ड (क)

निर्वाचनसँग सम्बन्धित कानूनमा संघीय संसद सदस्य र प्रदेशसभा सदस्यले प्रदान गर्ने मतको भार कति हो भनि स्पष्ट गर्नुपर्ने देखिन्छ । अर्थात् संघीय संसद सदस्यको एकमत बराबर कति नेपाली मतदाताको प्रतिनिधित्व हुने हो र प्रदेशसभाका एकजना सदस्यको एउटा मत बराबर कति जना नेपाली मतदातालाई प्रतिनिधित्व गरेको मान्ने हो भन्ने स्पष्ट हुन आवश्यक छ ।

यस्तै राष्ट्रियसभाका ५९ जना सदस्यमध्ये ५६ जना सदस्यहरू प्रदेशसभाका सदस्य, गाउँपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुख रहेको निर्वाचक मण्डलबाट मतभार फरक हुनेगरी निर्वाचन गरिने व्यवस्था भएको पाइन्छ । नेपाल सात प्रदेशमा विभक्त भएको र प्रत्येक प्रदेशमा फरक फरक संख्यामा जनसंख्या रहेको, प्रदेशसभाको कुनै एक सदस्यले धेरै मतदाताको प्रतिनिधित्व गर्ने र त्यस्तै अर्को सदस्य उसको भन्दा कम मतदाताको प्रतिनिधित्व गर्ने, सयौंको संख्यामा नगरपालिकाहरू र हजारौंको संख्यामा गाउँपालिकाहरू रहेका, प्रत्येक नगरपालिका र गाउँपालिकामा बसोबास गर्ने जनसंख्यामा एकस्यता नरहेको, कतिपय नगरपालिकामाभन्दा कतिपय गाउँपालिकामा जनसंख्या एवम् मतदाता नै बढी हुनसक्ने अवस्था रहेको, राजधानीमा अवस्थित काठमाडौं महानगरपालिका र भौगोलिक विकटता एवम् जनसंख्याको दृष्टिले तुलनात्मक रूपमा कम जनसंख्या भएको अन्य कुनै नगरपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुखबीचको मतको भार यकिन गर्ने विषय अत्यन्त जटिल एवम् पेचिलो देखिन्छ । तथापि, संविधानको 'स्पीरिट' हेर्दा प्रदेशसभाका सदस्यको मतभार, गाउँपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिका प्रमुख र उपप्रमुखको मतभार संघीय कानूनबमोजिम फरक हुने भनी संविधानमा नै प्रष्ट व्यवस्था भइसकेको देखिँदा अब बन्ने राष्ट्रियसभा सदस्यको निर्वाचनसम्बन्धी कानूनले निर्वाचक मण्डलका प्रत्येक सदस्यको मतको भार स्पष्ट रूपमा यकिन एवम् किटानी गर्नुपर्ने हुन्छ ।

(छ) सीमा (Threshold)

'थ्रेसहोल्ड' यस्तो शब्द हो जो नेपाली राजनीतिक दलहरूको लागि अप्रिय लाग्दछ, खासगरी आफूलाई साना राजनीतिक दलको कोटीमा छु भन्नेहरूको लागि । राजनीतिक दल सदैब सानो वा ठूलो भन्ने हुँदैन । राजनीति भनेको विचार र दर्शनमुखी हुन्छ अनि त्यस्तो विचार र दर्शनलाई कार्यान्वयन गर्ने कार्यक्रम, राजनीतिक क्रियाकलाप र गतिविधिले त्यस्तो राजनीतिको व्यापकताको निर्धारण गर्दछ । राजनीतिक दलले लिएको उद्देश्य, नीति, विचार र दर्शन जनमुखी छ, जनताको इच्छा आकांक्षालाई प्रतिविम्बित गर्न उन्मुख छ भने त्यस्तो राजनीतिक दललाई जनताले रुचाउँछन् । जनताले राजनीतिक दलको परीक्षण गर्ने माध्यम भनेको निर्वाचन नै हो र राजनीतिक दलले राजनीति गर्ने पनि जनता कै लागि हो । आजको ठूलो राजनीतिक दल सधैँको लागि त्यस्तै रहिरहन सक्छ भन्ने हुँदैन भने आजको सानो भनिएको राजनीतिक दल भोलि गएर जनमतको आधारमा ठूलो हुन पनि सक्छ ।

'थ्रेसहोल्ड' एउटा यस्तो सीमा हो वा न्यूनतम मापदण्ड हो, जसको आधारमा राजनीतिक दलहरूको तत्कालको अवस्था र स्थितिको पहिचान गरिन्छ । निर्वाचनमा राजनीतिक दलले प्राप्त गरेको मत मात्रै पनि थ्रेसहोल्डको आधार होइन, हुन सक्दैन । संसारमा हाल प्रचलनमा रहेका

श्रेसहोडका मापदण्डहरूमध्ये राजनीतिक दलले निर्वाचनमा प्राप्त गर्ने मत पनि एक हो । यो मतको प्रतिशत १ प्रतिशत भन्दा पनि कम देखि १० प्रतिशतसम्म रहेको देखिन्छ भने कतिपय मुलुकमा राजनीतिक दलको व्यापकता वा विस्तारलाई समेत यसको आधार मान्ने गरिएको पाइन्छ । 'श्रेसहोल्ड' को व्यवस्था गर्नुको पछाडि रहेको मुख्य कारण भनेको राज्यद्वारा राजनीतिक दललाई प्रदान गरिने आर्थिक अनुदानलगायत निर्वाचन खर्च (Political Finance) निर्धारण गर्ने आधार र त्यस्तो दलको व्यापकताको एकीन नै हो । राजनीतिक दलहरूले आन्तरिक लोकतान्त्रिकरण, दलको गतिविधि एवम् क्रियाकलापमा पारदर्शिता, दलमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको व्यवस्था, दलको केन्द्रदेखि स्थानीयस्तरसम्म आवधिकरूपमा पदाधिकारीहरूको निर्वाचन, दलको आयव्यय तथा आर्थिक विवरणको अद्यावधिक अभिलेखीकरण तथा त्यसको सार्वजनिकीकरण जस्ता विषयहरूले राजनीतिक दललाई सदैव जनतासमक्ष खरो उत्रनमा सघाउ पुऱ्याउँछ । अदृष्य आयस्रोतको आधारमा वा गैरकानुनी रकम (Illicit Money) को माध्यमद्वारा राजनीतिक दलहरू परिचालित छन् वा त्यस्तो रकमले दलहरूमा प्रवेश पाएको छ (चन्दा वा सहयोगको रूपमा) भन्ने सूचनाहरू सार्वजनिक भएको अवस्थामा राजनीतिक दलहरूलाई एउटा निश्चित मापदण्डको आधारमा उनीहरूको दैनिक पार्टी सञ्चालन गर्ने गराउने प्रयोजनको लागि राज्यकोषबाट आर्थिक स्रोत प्रदान गर्ने कानुनी व्यवस्था गर्न पनि न्यूनतम सीमासहितको कुनै न कुनै स्वस्वको श्रेसहोल्डसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था अबको निर्वाचनसम्बन्धी कानुनमा गर्न आवश्यक छ । १८० भन्दा बढी राजनीतिक दलहरूको दर्ता व्यवस्थापन, लेखा परीक्षणसम्बन्धी विवरण लगायत प्रत्येक दिनजसो दलको भण्डा, चुनाव चिन्ह, पदाधिकारीहरू परिवर्तन, कार्यालय परिवर्तन जस्ता कार्यहरूमा आयोग अलमलिएर बस्न मिल्दैन, सक्दैन । दलहरू स्वयम् व्यवस्थित र मर्यादित बन्न सक्नुपर्छ । देश र जनताको लागि राजनीति गर्ने उद्देश्यका साथ गठन भएको दल स्वयम् अनुशासित हुन पर्नेमा भोलामा कार्यालय स्थापना गर्ने, त्यही भोला बोक्ने पनि बेपत्ता हुने, आयोगको सम्पर्कमा नरहने, पत्राचार वा सम्पर्कको लागि एउटा टेलिफोन वा फ्याक्स वा इमेल ठेगानाको व्यवस्थापन नगर्ने, कानुनद्वारा निर्धारित विवरणहरू निर्दिष्ट समयमा नबुझाउने जस्ता गैर जिम्मेवारपूर्णरूपमा रहेका राजनीतिक दलको आममतदाता समक्ष कुनै माने रहन्न । त्यस्ता दल हुनु र नहुनुले नेपाली जनताको राजनीतिक इच्छा र आकांक्षाप्रति कुनै फरक वा प्रभाव पर्ने पनि देखिन्न । तसर्थ, अब बन्ने निर्वाचनसम्बन्धी कानुनमा निश्चित प्रतिशत मत नल्याउने, मुलुकको केन्द्रस्तर, क्षेत्रीयस्तर, प्रदेशस्तर र जिल्लास्तरमा राजनीतिक दलको कार्यालय, पदाधिकारीहरूसहितको कार्यसमिति स्थापना गर्नेपनि व्यवस्था अनिवार्यरूपमा राख्नुपर्छ । त्यसैगरी नगरपालिका र गाउँपालिकाहरूमध्ये कम्तीमा निश्चित प्रतिशतमा आफ्नो राजनीतिक दलको कार्यालय र पदाधिकारीहरूसहितको कार्यसमितिको व्यवस्था गर्नुपर्ने अनि प्रत्येक कार्यसमिति गठन गर्नको लागि कार्यसमितिमा रहेका पदाधिकारीहरूको संख्याभन्दा निश्चित गुणा बढी संख्यामा साधारण कार्यकर्ता हुनुपर्ने व्यवस्था राख्नुपर्ने देखिन्छ । यस्तो व्यवस्थाले दलहरूबीच एकीकरण हुने सम्भावनाको ढोका खोलिने हुँदा पनि दलहरू एकापसमा संगठित र एकीकृत भई सुदृढ

एवम् सबल हुन सक्छन् ।

(ज) स्वायत्त, स्वतन्त्र र सक्षम आयोग

संविधानतः निर्वाचन आयोगको स्वायत्तता, स्वतन्त्रता तथा सक्षमताका सम्बन्धमा प्रश्न उठाउनुै मिल्दैन । तथापि, यर्थाथपरक ढङ्गले विश्लेषण गर्ने हो भने आयोग सक्षम रहेका सीमाहरूका सम्बन्धमा केही वास्तविक तथ्यहरू कोट्याउनु पर्छ । के निर्वाचन आयोगको पूर्णता निर्वाचनको संघारमा मात्रै गरे हुन्छ ? निर्वाचनको लागि आवश्यक पर्ने नीति निर्माण गर्न साधनस्रोत र समयको आवश्यकता नपर्ने हो ? आवधिक निर्वाचनका लागि आवश्यक पर्ने साधनस्रोत र क्षमता विकासका लागि आयोगले सदैब साभेदार संस्थाकै भर पर्नुपर्ने हो ? संवैधानिक अंगको रूपमा रहेको आयोगले आफ्नो लागि आवश्यक स्थायी जनशक्ति (Core) को व्यवस्थापन लोकसेवा आयोगको सिफारिस/परामर्शमा गर्न नसक्ने हो ? स्वतन्त्र, निस्पक्ष र विश्वसीय निर्वाचन गराउने अभिभारा पाएको आयोगले त्यस्तो कार्यमा आँच पुऱ्याउने कर्मचारी/राष्ट्रसेवकउपर कारवाही गर्न नसक्ने वा नपाउने हो ? सामूहिक र त्यो पनि सर्वसम्मत निर्णय गर्ने अभ्यास गरी आएको आयोगले निर्वाचनको निस्पक्षता र विश्वसनीयतामाथि आँच आउने कार्य गर्ने राष्ट्रसेवक उपर कानुनद्वारा निर्दिष्ट गरिएको कार्यविधिको पालना नै नगरी छानविन, जाँचबुझ वा अनुसन्धान नै नगरी हचुवाको भरमा कारवाही गर्छ वा गर्ला भनी अद्यापि पनि शंका गरिरहनुपर्ने प्रश्न हो ? अहिले नै करिब १८० को संख्यामा रहेका राजनीतिक दलहरूलाई आयोगले नीतिगत निर्णयको आधारमा अनुगमन गर्न सम्भव हुन्छ ? राजनीतिक दलको विधान र नियमावली लोकतान्त्रिक भए नभएको आयोगले परीक्षण गर्ने वस्तुनिष्ठ आधारहरू केके हुन् ? दलको प्रत्येक तहका कार्यकारिणी समितिमा नेपालको विविधता प्रतिविम्बित भए नभएको र समावेशी प्रतिनिधित्वको व्यवस्थाको परख गर्ने विधि, प्रक्रिया र मापदण्ड के हुन सक्छन् ? पटकपटकको लिखित ताकेताको बावजुद पनि कानुनबमोजिम पेश गर्नुपर्ने लेखा परीक्षण प्रतिवेदन पेश नगर्ने राजनीतिक दलको कानुनी हैसियत के हुने ? हजारौं लाखौं कार्यकर्ताको राजनीतिक विचारधारा र दर्शनको आस्थाको केन्द्र मानिएको राजनीतिक दलको कानुनबमोजिम पेश गर्नुपर्ने विवरण कुनै पदाधिकारीको गैरजिम्मेवारपूर्ण कार्यको परिणामस्वरूप पेश हुन नसकेको कारण हजारौं लाखौं कार्यकर्ताको भावना विपरीत त्यस्तो दलको कानुनी हैसियत धरापमा परेको अवस्थामा दललाई केही सय वा हजार रूपैयाँ जरिवाना गर्दैमा त्यस्तो पदाधिकारीले उन्मुक्ति पाउनु कति जायज र न्याय संगत मानिन्छ ? के त्यस्तो पदाधिकारीलाई निश्चित समयसम्मको लागि दलको जिम्मेवार पद वा निर्वाचनसम्बन्धी गतिविधिमा भाग लिन नपाउने गरी निषेध गर्न नसकिने हो ? मतदाता परिचयपत्रको तयारीलगायत निर्वाचनसँग सम्बन्धित क्रियाकलाप र गतिविधिहरू सञ्चालनको लागि आवश्यक पर्ने साधनस्रोतको परिचालनमा आयोगको अपेक्षित आकांक्षा माथि मुट्टी कस्तै पर्छ ? आयोगको प्रशासनिक एवम् आर्थिक स्वायत्तताप्रति सकारात्मक सोच राख्ने बेला घर्कोको छैन ? यी यस्ता प्रश्नहरू हुन जसको सम्बोधन निर्वाचन, निर्वाचन आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार तथा राजनीतिक दलको गठन, दर्ता, सञ्चालन र सुविधा तथा तत्सम्बन्धी अन्य विषयका सम्बन्धमा अब बन्ने कानुनले सम्बोधन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

राजनीतिक दल तथा निर्वाचनसम्बन्धी कानूनमा सुधारका लागि सुभावहरू

खेमराज ज्ञवाली

१. परिचय

सार्वभौमसत्ता र राजकीयसत्ता सम्पन्न जनताको आदेशको रूपमा राज्यको तर्फबाट जारी हुने जुनसुकै कानूनको निर्माण मूलतः व्यवस्थापिकाबाट हुन्छ । नीति निर्माताले जुन लक्ष्य र उद्देश्य प्राप्त गर्नका लागि नीति निर्माण गरेको हुन्छ, सोको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनेगरी विधायिकी बुद्धिमत्ता (Legislative Wisdom) को प्रयोग गरी कानून तर्जुमा गर्नु वा भइरहेको कानूनमा संशोधन गर्नु व्यवस्थापिकाको कार्य भएकोले सो कार्यमा सहयोग पुऱ्याउनु कानून तर्जुमाकारको गुण र कला हो । नीति निर्माता र कानून तर्जुमाकारको सोचमा अन्तर आएमा सर्वप्रथम सही कानून नै बन्न सक्दैन र बनिहालेमा पनि बनेको कानूनमा क्रमशः संशोधन र परिमार्जन हुँदै जान सक्दैन । राज्यले कानून निर्माण र संशोधन प्रक्रियालाई पारदर्शी, सहभागितामूलक र जवाफदेही बनाउनुपर्छ । समयसापेक्ष सोचाइ र व्यवहारमा आएका स्वाभाविक परिवर्तनलाई आत्मसात गर्दै जनताको हित र राष्ट्रको स्वार्थलाई केन्द्रमा राखी कानूनको निर्माण र संशोधन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

कानून तर्जुमाकारले कानून तर्जुमा वा संशोधन गर्दा सो कानून न्यायपूर्ण, तर्कसंगत, विवेकसम्मत र सद्विवेकमा आधारित हुनेगरी तर्जुमा गर्नुपर्छ । कानून आमजनताको हित र कल्याणका लागि निर्माण गरिने भएकोले कानून तर्जुमाकारले आफ्ना कमीकमजोरी र त्रुटिलाई नलुकाई निरन्तर सुधार गर्दै लैजानुपर्छ अन्यथा त्यसको नकारात्मक परिणाम राज्य, सरकार र अन्ततः नागरिकले भोग्नुपर्ने हुन्छ ।

विगतमा भन्दा वर्तमान समयमा कानून निर्माण र संशोधनको प्रक्रियामा परिवर्तन हुँदै आएको छ । कानून निर्माण र संशोधन गर्नुभन्दा पहिले वास्तविक समस्याको पहिचान गर्ने, विगतको अनुभव, वर्तमानको आवश्यकता र भविष्यको सोचाइसमेतलाई विचार गरी तत्सम्बन्धमा गहिरो चिन्तन, मनन, अध्ययन र विश्लेषणको आधारमा समानता, समता, खुलापन, पारदर्शिता र विभेदको अन्त हुने किसिमले सहभागितामूलक दृष्टिकोणका साथ जनतालाई केन्द्रबिन्दुमा राखी नागरिक समाज, सरोकारवालासमेतलाई सहभागी गराउँदै सहमतिको अभ्यासका आधारमा कानून कार्यान्वयनको

कानून, समाजशास्त्र र राजनीतिशास्त्रमा स्नातकोत्तर, २०५४ सालमा नेपाल दूर सञ्चार संस्थानको सहायक प्रशासकीय अधिकृत परीक्षामा सर्वप्रथम, २०५५ सालमा नेपाल न्याय सेवा न्याय समूहको शाखा अधिकृत परीक्षामा सर्वप्रथम र २०६४ सालमा नेपाल न्याय सेवा, सरकारी वकिल समूहको उपसचिव (रा.प.द्वि.) परीक्षामा सर्वप्रथम, २०७० सालमा नेपाल न्याय सेवा, सरकारी वकिल समूहको सहसचिव (रा.प.प्रथम) परीक्षामा द्वितीय, हाल सहन्यायाधिवक्ता, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, टंगाल, काठमाडौं ।

अवस्थासमेतलाई विचार गरी कानून निर्माण वा संशोधन गर्ने अभ्यास, परम्परा एवम् संस्कारलाई विकसित गर्दै लगिएको छ ।

कुनै पनि कानून आफैमा पूर्ण हुँदैन । जुनसुकै मुलुक वा समयमा प्रचलित कानूनमा निरन्तर सुधार, संशोधन र पूर्णताको गुञ्जाइस सधैं रहन्छ । संसार जसरी परिवर्तनशील छ त्यसैगरी कुनै पनि मुलुकको संविधान वा कानूनको सुधार, संशोधन, एकीकरण वा संहिताकरणको पनि परिवर्तन अवश्यम्भावी छ । विज्ञान र प्रविधिमा आएको अकल्पनीय परिवर्तनले पनि कानूनमा सुधारको खाँचो निरन्तर परिरहन्छ ।

कानूनमा संशोधन वा परिवर्तनको आवश्यकता विभिन्न कारणले हुन सक्छ । राज्यमा कानून र व्यवस्था कायम राख्न वा कानूनको शासन कायम गर्न वा विधायिकाको इच्छाको अभिव्यक्तिलाई कानूनमा स्मान्तरण गर्न वा राज्य र सरकारले अख्तियार गरेका नीतिलाई कानूनमा स्मान्तरण गरी कार्यान्वयन गर्न वा राज्यले अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व निर्वाह गर्न वा व्यक्ति वा नागरिकको हक अधिकारको संरक्षण गर्न वा कुनै विषयमा निर्णय लिँदा वा कारवाही गर्दा अपनाउने कार्यविधि तय गर्नका लागि संवैधानिक सीमा, कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्तको सीमा र आत्म नियन्त्रित सीमाभित्र रहेर मात्र मुलुकमा विद्यमान कानूनमा संशोधन वा परिवर्तन गर्नुपर्ने हुन्छ । यिनै कुराहरूलाई मध्यनजर गर्दै वर्तमान समयमा राजनीतिक दल तथा निर्वाचनसम्बन्धी विद्यमान कानूनमा सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

२. परिवर्तित सन्दर्भमा राजनीतिक दल तथा निर्वाचनसम्बन्धी कानूनमा सुधारको आवश्यकता

वि.सं. २००७ सालमा भएको राणा शासनविरुद्धको आन्दोलनदेखिको नेपाली जनताको चाहनाबमोजिम २०६२/०६३ सालमा भएको जनआन्दोलनको सफलतापश्चात् २०६४ र २०७० सालमा भएको संविधानसभाको निर्वाचनपश्चात् मुलुकमा हालसम्म व्यापकस्तरमा राजनीतिक परिवर्तनहरू भएका छन् । जसको फलस्वरूप संवैधानिक राजतन्त्रबाट गणतन्त्रतर्फ, एकात्मक व्यवस्थाबाट संघीयतातर्फ, राज्यको पुनर्संरचनातर्फ, समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माणतर्फ, लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतामा आधारित समाजवादप्रति प्रतिवद्ध रही समृद्ध राष्ट्र निर्माणतर्फ मुलुक अगाडि बढेको छ । नेपाली जनताको लामो समयदेखिको चाहनाबमोजिम संविधानसभाबाट नेपालको संविधान पारित भई २०७२ साल असोज ३ गतदेखि प्रारम्भ भएको छ । संविधान पारित भई लागू भएपछि विद्यमान राजनीतिक दल तथा निर्वाचनसम्बन्धी कानूनमा व्यापक सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता देखा परेको छ ।

नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेको संघीय व्यवस्थापिकाको निर्वाचन, प्रदेश व्यवस्थापिकाको निर्वाचन, स्थानीय व्यवस्थापिकाको निर्वाचन, जनमत सङ्ग्रहसम्बन्धी व्यवस्थाको सन्दर्भ र राजनीतिक दलसम्बन्धी व्यवस्थाको सन्दर्भले परिवर्तित सन्दर्भमा राजनीतिक दल तथा

निर्वाचनसम्बन्धी कानुनमा व्यापक सुधारको आवश्यकता छ ।^१ भइरहेका विद्यमान कानुनमा संशोधन गरेर मात्र पुग्ने अवस्था छैन । तसर्थ, सम्बन्धित निकाय र सरोकारवालाहरू यसतर्फ सचेत भई निरन्तर लागि परेको अवस्था छ ।

नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेको संघीय व्यवस्थापिकाको निर्वाचन गर्नुभन्दा पहिले नै सोसम्बन्धी संघीय कानुनहरूको तर्जुमा गर्नुपर्ने देखिन्छ । संविधानमा संघीय व्यवस्थापिकालाई प्रतिनिधिसभा र राष्ट्रियसभा नामका दुई सदनसहितको एक संघीय व्यवस्थापिका हुनेछ जसलाई संघीय संसद भनिनेछ^२ भनी उल्लेख गरिएको छ । त्यसका साथै प्रतिनिधिसभाका सदस्यको निर्वाचन र तत्सम्बन्धी अन्य विषय संघीय कानुनबमोजिम हुने^३ तथा राष्ट्रियसभाका सदस्यको निर्वाचनसम्बन्धी अन्य व्यवस्था संघीय कानुनबमोजिम हुने^४ व्यवस्था गरिएको छ ।

वर्तमान संविधानले परिकल्पना गरेको प्रदेश व्यवस्थापिकाको निर्वाचन गर्नुभन्दा पहिले नै सोसम्बन्धी संघीय कानुनको तर्जुमा गर्नुपर्ने अवस्था छ । संविधानमा प्रदेश व्यवस्थापिकालाई प्रदेशको व्यवस्थापिका एकसदतात्मक हुनेछ जसलाई प्रदेशसभा भनिनेछ^५ भनी उल्लेख भएको छ । त्यसका अतिरिक्त प्रदेशसभाको निर्वाचनसम्बन्धी अन्य व्यवस्था संघीय कानुनबमोजिम हुने^६ प्रावधान छ । त्यसैगरी संविधानले परिकल्पना गरेको स्थानीय व्यवस्थापिकासम्बन्धी व्यवस्था हेर्दा प्रत्येक गाउँपालिकामा एक गाउँसभा रहने,^७ प्रत्येक नगरपालिकामा एक नगरसभा रहने,^८ गाउँसभाको निर्वाचन र तत्सम्बन्धी अन्य व्यवस्था संघीय कानुनबमोजिम हुने^९ तथा नगरसभाको निर्वाचन र तत्सम्बन्धी अन्य व्यवस्था संघीय कानुनबमोजिम हुने^{१०} कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

संविधानमा उल्लिखित जनमत सङ्ग्रहसम्बन्धी व्यवस्थामा राष्ट्रिय महत्वको कुनै विषयमा जनमत सङ्ग्रहबाट निर्णय गर्न आवश्यक छ भनी संघीय संसदमा तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको दुईतिहाइ सदस्यको बहुमतबाट निर्णय भएमा त्यस्तो विषयमा जनमत सङ्ग्रहबाट निर्णय लिन सकिनेछ^{११} । जनमत सङ्ग्रह र तत्सम्बन्धी अन्य व्यवस्था संघीय कानुनबमोजिम

१ नेपालको संविधानको भाग ८, १४, १८, २९ र ३२ ।

२ नेपालको संविधानको धारा ८३ ।

३ नेपालको संविधानको धारा ८४ को उपधारा (९) ।

४ नेपालको संविधानको धारा ८६ को उपधारा (६) ।

५ नेपालको संविधानको धारा १७५ ।

६ नेपालको संविधानको धारा १७६ को उपधारा (११) ।

७ नेपालको संविधानको धारा २२२ को उपधारा (१) ।

८ नेपालको संविधानको धारा २२३ को उपधारा (१) ।

९ नेपालको संविधानको धारा २२२ को उपधारा (७) ।

१० नेपालको संविधानको धारा २२३ को उपधारा (७) ।

११ नेपालको संविधानको धारा २७५ को उपधारा (१) ।

हुनेछ^{१२} भन्ने उल्लेख भएको छ ।

समान राजनीतिक विचारधारा, दर्शन र कार्यक्रममा प्रतिबद्ध व्यक्तिहरूले कानुनको अधिनमा रही राजनीतिक दल गठन गरी सञ्चालन गर्न र दलको विचारधारा, दर्शन र कार्यक्रमप्रति जनसाधारणको समर्थन र सहयोग प्राप्त गर्नका लागि त्यसको प्रचारप्रसार गर्न, गराउन वा सो प्रयोजनको लागि अन्य आवश्यक काम गर्नसक्ने^{१३} र त्यसरी गठन भएका राजनीतिक दलले कानुनबमोजिमको कार्यविधि पूरा गरी निर्वाचन आयोगमा दलदर्ता गराउनुपर्ने^{१४} सो प्रयोजनको लागि निवेदन पेश गर्दा सम्बन्धित राजनीतिक दलको विधान र घोषणापत्रका अतिरिक्त संघीय कानुनबमोजिमका अन्य कागजात पेश गर्नुपर्ने^{१५} व्यवस्थाका साथै निर्वाचनको प्रयोजनका लागि निर्वाचन आयोगबाट मान्यता प्राप्त गर्न चाहने माथि उल्लेख भएबमोजिम दर्ता भएको प्रत्येक राजनीतिक दलले संघीय कानुनबमोजिमको कार्यविधि पूरा गरी निर्वाचन आयोगमा दर्ता गराउनुपर्ने^{१६} तथा राजनीतिक दलको गठन, दर्ता, सञ्चालन र सुविधा तथा तत्सम्बन्धी अन्य विषय संघीय कानुनबमोजिम हुने^{१७} संवैधानिक प्रावधान छ ।

माथि उल्लिखित संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिम संघीय व्यवस्थापिकाबाट संघीय कानुनको तर्जुमा गरी संवैधानिक एवम् उक्त कानुनी व्यवस्थाबमोजिम राजनीतिक दलहरूको गठन, दर्ता र सञ्चालन, जनमत सङ्ग्रहको निर्वाचन, प्रतिनिधिसभा एवम् राष्ट्रियसभाका सदस्यहरूको निर्वाचन, प्रदेशसभाका सदस्यको निर्वाचन, गाउँ तथा नगरसभाका सदस्यको निर्वाचन सम्पन्न गर्नुपर्ने हुन्छ ।

आधुनिक लोकतान्त्रिक गणतान्त्रिक शासन व्यवस्थाको मेरूदण्डको रूपमा आवधिक निर्वाचन रहने हुँदा मुलुकको संविधानले परिकल्पना गरेका विभिन्न तह र निकायका निर्वाचन समयमै सम्पन्न गरी जनताको सार्वभौम अधिकार, स्वायत्तता र स्वशासनको अधिकारलाई आत्मसात गर्ने पथमा अग्रसर हुन माथि उल्लेख भएबमोजिमका कानुनहरूको निर्माण गरी समयमै निर्वाचन सम्पन्न गर्ने कार्यमा निर्वाचन आयोग, कानुन मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय र सम्बद्ध निकायको प्रयास सार्थक हुने कुरामा दुईमत हुन सक्दैन । तसर्थ, लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतामा आधारित समृद्ध राष्ट्र निर्माण गर्न, प्रजातान्त्रिक विधि र प्रक्रियालाई अवलम्बन गर्न, बहुमतको शासन र अल्पमतको कदर गर्न, शान्ति सुव्यवस्था कायम गरी विकास निर्माणका कार्यलाई तिब्रताका साथ अगाडि बढाउन, मुलुकमा लामो समयदेखि कायम दण्डहीनताको अन्त्य गर्न, विधिको शासन कायम गर्न, मानव अधिकारको रक्षा गर्न र जनताको स्वामित्व ग्रहण गर्नसमेतका लागि राजनीतिक दल तथा

१२ नेपालको संविधानको धारा २७५ को उपधारा (२) ।

१३ नेपालको संविधानको धारा २६९ को उपधारा (१) ।

१४ नेपालको संविधानको धारा २६९ को उपधारा (२) ।

१५ नेपालको संविधानको धारा २६९ को उपधारा (३) ।

१६ नेपालको संविधानको धारा २७१ को उपधारा (१) ।

१७ नेपालको संविधानको धारा २७२ ।

निर्वाचनसम्बन्धी कानुनको आवश्यकता पर्दछ ।

प्रजातान्त्रिक समाजमा मुलुकको शासन व्यवस्थाका प्रमुख अंगहरूको निर्वाचनमा सार्वभौमसत्ता सम्पन्न जनताको व्यापक सहभागिताका माध्यमद्वारा गरिने भएकाले जनताको अधिकारको रक्षा तथा जनप्रतिनिधित्वको सुनिश्चित गर्न स्वतन्त्र, निष्पक्ष, स्वच्छ, पारदर्शी र धाँधलीरहित निर्वाचन प्रक्रिया सञ्चालन गर्न निर्वाचनसम्बन्धी कानुनको आवश्यकता पर्दछ । निर्वाचनसम्बन्धी कानुनले निर्वाचनको अवधिको साथै निर्वाचन प्रक्रियादेखि परिणामको घोषणासम्मका कार्यको विवेचना गर्ने हुँदा प्रजातान्त्रिक समाजमा यसको महत्व र आवश्यकता अझ बढी हुन्छ । देशको शासन व्यवस्था सञ्चालन गर्ने र जनउत्तरदायी जनप्रतिनिधिहरूको लोकतान्त्रिक विधिद्वारा छनोट गर्ने माध्यम निर्वाचन नै भएकाले आधुनिक प्रजातन्त्रमा यसको अपरिहार्य आवश्यकता रहेको कुरालाई औल्याउन सकिन्छ ।

देशमा प्रजातान्त्रिक प्रक्रिया र प्रजातान्त्रिक अभ्यासलाई नियमित र सुदृढ गर्न, नागरिकको राजनीतिक स्वतन्त्रता, दलगत राजनीतिक स्वतन्त्रताको विकासमा योगदान पुऱ्याउन, कानुनको शासन स्थापना गर्न सहयोग पुऱ्याउन, जनतामा राजनीतिक चेतनाको विकास गर्न, निर्वाचन प्रक्रियामा देखा परेका समस्या र चुनौतीको सामना गर्न एवम् निर्वाचनमा देखा परेका विसंगतिहरूमा क्रमिक सुधार गर्दै निर्वाचन कानुनलाई परिमार्जन, परिस्कृत र सुदृढ गर्दै थप लोकतान्त्रिक बनाउन, राज्यपुनर्संरचना र संघीयताको कार्यान्वयन गर्न, नागरिकको बालिग मताधिकारको सुनिश्चित गर्न, लोकतान्त्रिक मुलुकमा जनतामा निहित सार्वभौमसत्ताको संरक्षण गरी अधिकाधिक जनसहभागितामूलक प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको स्थापना र सुदृढीकरण गर्न राजनीति दल तथा निर्वाचनसम्बन्धी कानुनको अत्यधिक महत्वपूर्ण भूमिका हुने हुनाले यसको आवश्यकता रहेको छ ।

३. परिवर्तित सन्दर्भमा राजनीतिक दल तथा निर्वाचनसम्बन्धी कानुनमा सुधारका लागि सुझावहरू

मुलुकको शासकीयस्वरूप बहुलवादमा आधारित बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संसदीय शासन प्रणाली हुने^{१८} प्रत्याभूति नेपालको संविधानले गरेकोले नेपालमा प्रचलित समग्र राजनीतिक दल तथा निर्वाचनसम्बन्धी कानुनमा गरिनुपर्ने सुधारका लागि दिइएका सुझावहरू निम्नबमोजिम रहेका छन् :

- निर्वाचनसम्बन्धी एकीकृत कानुनको तर्जुमा गर्नुपर्ने,
- राजनीतिक दलसम्बन्धी एकीकृत कानुनको तर्जुमा गर्नुपर्ने,
- राजनीतिक दलदर्तासम्बन्धी प्रावधानलाई बढी व्यावहारिक बनाइनुपर्ने, निर्वाचनको निम्ति राजनीतिक दलदर्ता गर्ने प्रयोजनको लागि निर्वाचन आयोगमा निवेदन दिने राजनीतिक दलले बीस हजार रूपैयाँ धरौटी राख्नुपर्ने, त्यसरी राखेको धरौटी रकम समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गतको निर्वाचनमा मतदान गरिएको जम्मा सदर मतको तीन

१८ नेपालको संविधानको धारा ७४ ।

प्रतिशतभन्दा कम सदर मत प्राप्त गर्ने राजनीतिक दलको हकमा जफत हुने प्रावधान राखिनुपर्ने,

- राजनीति दलदर्ता गर्ने प्रयोजनको लागि कम्तीमा पाँच सयजना सो राजनीतिक दलका साधारण सदस्य हुनु पर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने, कम्तीमा पनि एकाउन्न जनाको केन्द्रीय कार्यकारिणी समिति भएको हुनुपर्ने र निजहरू सबैको हस्ताक्षर भएको निवेदन, निजहरूको नागरिकताको प्रमाणपत्रको प्रमाणित प्रतिलिपि र केन्द्रीय कार्यसमितिको निर्णय, विधान, नियमावली, घोषणापत्र एवम् दलको नीति र कार्यक्रमसहित निर्वाचन आयोगमा निवेदन दिने प्रावधान राखिनुपर्ने,
- दलले गर्न नहुने कामहरू थप हुनुपर्ने सो गरेमा सजायको व्यवस्था ऐनमा थपिनुपर्ने,
- निर्वाचन आयोगमा दर्ता भएका सबै राजनीतिक दलका केन्द्रीय कार्यसमितिका पदाधिकारीहरूको छनोट पूर्ण समावेशी र समानुपातिक आधारमा हुनुपर्ने,
- राजनीतिक दलको विधानमा राजनीतिक दलदर्ता भएपछि गठन हुने सबै तहका कार्यसमितिमा पूर्ण समावेशी र समानुपातिक हुनेगरी निश्चित प्रतिशत वा संख्यामा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, अपांगता भएका व्यक्ति, पिछडिएको क्षेत्रसमेतबाट प्रतिनिधित्वको व्यवस्था हुनुपर्ने कुरालाई खुलाउनुपर्ने अनिवार्य गरिनुपर्ने,
- राजनीतिक दलका केन्द्रीय कार्यसमितिका पदाधिकारीहरूमा छनोट हुनको लागि कुनै पनि फौजदारी अभियोग लागेको वा अदालतबाट सजाय पाएको व्यक्ति हुन नपाउने प्रावधान राखिनुपर्ने,
- निर्वाचन आयोगमा दर्ता भएका सबै राजनीतिक दलका केन्द्रीय कार्यसमितिका पदाधिकारीहरूको सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गर्ने प्रावधान राखिनुपर्ने,
- निर्वाचन आयोगमा दर्ता हुने सबै राजनीतिक दलको आर्थिक स्रोत जुटाउने कोष र सो कोषको रकम खर्च गर्ने व्यवस्था पारदर्शी हुने खालको प्रावधान राखिनुपर्ने,
- राजनीतिक दलहरूलाई अझ बढी जिम्मेवार, उत्तरदायी, पारदर्शी, लोकतान्त्रिक र जवाफदेही बनाइनुपर्ने,
- राजनीतिक दल विभाजित हुनपाउने व्यवस्थालाई हटाई संयुक्त हुन वा गाभिन पाउने व्यवस्था मात्र राखिनुपर्ने,
- दल विघटनपछि सो राजनीतिक दलको सम्पत्ति स्वतः नेपाल सरकारको हुने व्यवस्था पनि विधानमा उल्लेख भएको हुनुपर्ने,
- सार्वजनिक जवाफदेहीको पदमा रहेको व्यक्तिलाई राजनीतिक दलको सदस्य बनाउन नहुने र त्यस्तो व्यक्तिले पनि राजनीतिक दलको सदस्यता लिन नहुने व्यवस्थाका साथै सो विपरीत गर्ने राजनीतिक दल वा सार्वजनिक जवाफदेहीको पदमा रहेको व्यक्तिलाई सजायको व्यवस्था हुनुपर्ने,
- राजनीतिक दलको विधान, नियमावली र घोषणापत्रको ढाँचा तोकिनुपर्ने,
- दलको विधानमा खुलाउनुपर्ने विषयमा थप कुराहरू उल्लेख गरिनुपर्ने,
- निर्वाचन आयोगमा दर्ता हुन निवेदन दिने राजनीतिक दलको नियमावलीमा खुलाउनुपर्ने

कुराहरू ऐनमा नै उल्लेख हुनुपर्ने,

- राजनीतिक दलको केन्द्रीय समितिका पदाधिकारीको परिवर्तन भएको जानकारी सो भएको मितिले पन्ध्र दिनभित्र सम्बन्धित राजनीतिक दलले नगराएमा निर्वाचन आयोगमा कायम रहेको कार्यसमितिका पदाधिकारीको पहिलेको अभिलेखलाई मान्यता दिने व्यवस्था हुनुपर्ने,
- दर्ता भएका दललाई विभिन्न आधारमा कारवाही गर्नसक्ने र खारेजसमेत गर्नसक्ने अधिकार निर्वाचन आयोगलाई हुनुपर्ने,
- दर्ता नभए पनि निर्वाचनको प्रक्रिया र गतिविधिमा अवरोध पुऱ्याउने दल, समूह, व्यक्तिलाई निर्वाचन आयोगले कारवाही गर्नसक्ने व्यवस्था हुनुपर्ने,
- निर्वाचनको घोषणा भएदेखि निर्वाचन सम्पन्न नभएसम्मको निर्वाचन अवधिमा आममतदातामा प्रभाव पर्नेगरी बन्द, हडताल, चक्काजाम, बम बिस्फोट गर्ने गराउने वा निर्वाचन बहिष्कार गर्ने गराउने सम्बद्ध पक्षलाई सजायको व्यवस्था हुनुपर्ने,
- निर्वाचन आयोगमा दर्ता कायम भएका राजनीतिक दलसम्बन्धी संवैधानिक एवम् कानुनी विवादको निरूपण निर्वाचन आयोगले गर्नपाउने व्यवस्था राखिनुपर्ने,
- निर्वाचन आयोगले दिएको आदेश पालना नगर्ने, राजनीतिक दलले पालना गर्नुपर्ने कर्तव्य र दायित्व पालना नगरेको जस्तै : आयव्ययको विवरण कानुनले तोकेको समयभित्र पेश नगर्ने, निर्वाचन खर्चको विवरण तोकिएको अवधिभित्र पेश नगर्ने वा गलत विवरण तयार गरी पेशगर्ने, कानुनबमोजिम बुझाउनुपर्ने विवरणहरू नबुझाउने, खर्चको पारदर्शी विवरण नबुझाउने, आय-व्यय पारदर्शी नदेखाउने, निर्वाचन आचारसंहिताको बराबर गम्भीर उल्लंघन गर्ने गरेको पाइएमा कानुनबमोजिम सजाय हुने प्रावधान राख्ने, ऐनले तोकेको म्यादभित्र निर्वाचन खर्च नबुझाउने राजनीतिक दल वा उम्मेदवारलाई त्यसपछि हुने निर्वाचनमा ६ वर्षसम्म भाग लिने नपाउने प्रावधान राख्ने साथै निश्चित शर्तको अधिनमा राजनीतिक दलको दर्ता नै खारेज गर्नसकिने प्रावधान राखिनुपर्ने,
- निर्वाचन आयोगमा दर्ता भएको राजनीतिक दलको जिम्मेवार व्यक्ति आपराधिक क्रियाकलापमा संलग्न भएको पाइए राजनीतिक दल खारेज हुने व्यवस्था गरिनुपर्ने,
- राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त राजनीतिक दलको मान्यता प्राप्त गर्नका लागि संघीय तथा प्रदेश व्यवस्थापिकाको निर्वाचनमा मतदान गरिएको जम्मा सदर मतको कम्तीमा तीन प्रतिशत सदर मत प्राप्त गरेको हुनुपर्ने प्रावधान राखिनुपर्ने, निर्वाचनमा कम्तीमा तीन प्रतिशत मत प्राप्त नगर्ने र निर्वाचनमा भाग नलिने राजनीतिक दल स्वतः खारेज हुने व्यवस्था हुनुपर्ने,
- धरौटी जफत हुने राजनीतिक दलले समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीतर्फको कुनै पनि सिट प्राप्त गर्न नसक्ने प्रावधान राखिनुपर्ने,
- निर्वाचनमा समानुपातिक र समावेशी प्रतिनिधित्वलाई सुनिश्चित हुनेगरी महिलाको कम्तीमा तेत्तीस प्रतिशत र दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्रसमेतको निश्चित प्रतिशत उम्मेदवारीमा नभई निर्वाचित/मनोनित नै हुनुपर्ने प्रावधान राखिनुपर्ने,
- सबै तहका निर्वाचनमा भाग लिने उम्मेदवारहरूको न्यूनतम शैक्षिक योग्यता तोकिनुपर्ने,
- जुनसुकै निर्वाचनको लागि खडा हुने उम्मेदवारको उमेरको माथिल्लो हद तोकिनुपर्ने,

- जुनसुकै निर्वाचनमा खडा हुने उम्मेदवारको कुनै पनि पदको उम्मेदवारको अयोग्यतासम्बन्धी प्रावधानमा भ्रष्टाचार, जबर्जस्ती करणी, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार, सम्पत्ती शुद्धिकरण, राहदानी दुस्प्रयोग, चोरी, डाँका, ज्यान वा तीनवर्षभन्दा बढी कैद हुने मुद्दामा सजाय पाएको व्यक्ति तथा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको ऋण नियतवश नतिरी प्रचलित कानुनबमोजिम कालो सूचीमा रहेको व्यक्ति र सार्वजनिक जवाफदेहीको पदमा बहाल रहेको व्यक्तिसमेत राखिनुपर्ने,
- योग्यता नपुगेका वा अयोग्य भएका उम्मेदवारलाई उजुरी नपरे पनि जुनसुकै बखत अयोग्य घोषित गर्ने प्रावधान राखिनुपर्ने,
- निर्वाचन आयोगद्वारा जुनसुकै निर्वाचनमा लागू हुनेगरी जारी गरिएको निर्वाचन आचारसंहिता, २०७२ को कडाइका साथ पालना हुनुपर्ने, पालना नगर्नेलाई ऐनमै सजायको समेत व्यवस्था हुनुपर्ने,
- आचारसंहिताको गम्भीर उल्लंघनकर्ता पक्ष वा व्यक्तिको नाम अभिलेख गरी राख्ने र सोको नामावली विभिन्न सञ्चार माध्यमबाट सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने,
- निर्वाचनमा खटिने कर्मचारी र सुरक्षाकर्मीसम्बन्धी व्यवस्था र खटिएका कर्मचारीले जिम्मेवारी पूरा नगरेमा निर्वाचन अधिकृतले सोभै कारवाही गर्नसक्ने व्यवस्था हुनुपर्ने,
- निर्वाचन अनुगमनलाई थप प्रभावकारी बनाउने व्यवस्था हुनुपर्ने, निर्वाचनको समयमा मिडिया अनुगमन र सुरक्षा अनुगमन निर्वाचन आयोगले सोभै गर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने,
- निर्वाचन बदर हुने, सोमा कारवाही गर्नसक्ने र बदर भएमा पुनः निर्वाचन गराउनसक्ने आधारलाई स्पष्ट गरिनुपर्ने,
- निर्वाचन आयोगले नेपाल सरकारसँग सम्पर्क गर्दा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमार्फत गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाइनुपर्ने,
- आमसञ्चारका माध्यमले निर्वाचन प्रचारप्रसारको सिलसिलामा निर्वाचन आयोगले तोकेको मापदण्ड विपरीत र निर्वाचन आचारसंहिताको बराबर गम्भीर उल्लंघन गरेको पाइएमा कानुनबमोजिम सजाय हुने प्रावधानको व्यवस्था मिलाउनुको साथै निश्चित शर्तको अधिनमा आमसञ्चारका माध्यमको दर्ता नै खारेज गर्न सकिने प्रावधान राखिनुपर्ने,
- निर्वाचन अवधि नब्बे दिनभित्र सीमित गरिनुपर्ने,
- निर्वाचनमा सुरक्षाको भरपर्दो व्यवस्था मिलाउन जुनसुकै आवश्यक प्रबन्ध गर्नसक्ने अधिकार निर्वाचन आयोगलाई दिइनुपर्ने,
- न्याय सम्पादनको कार्यमा बाधा अवरोध नहुनेगरी नेपाल न्याय सेवाका तीनवटै समूहका राजपत्रांकित प्रथम र द्वितीय श्रेणीका अधिकृतहरूलाई निर्वाचन अधिकृत जिम्मेवारी तोक्ने व्यवस्था हुनुपर्ने,
- समानुपातिकतर्फको निर्वाचन प्रयोजनको लागि समेत नेपाल न्याय सेवाकै राजपत्रांकित विशिष्ट वा प्रथम श्रेणीको अधिकृतलाई जिम्मेवारी तोक्ने व्यवस्था हुनुपर्ने,
- स्थायी प्रकृतिको डिजिटल मतदाता परिचयपत्र सबै मतदातालाई समयमै वितरण गर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने,

- फोटोसहितको मतदाता नामावली अद्यावधिकको कार्य स्थानीय निकायलाई दिनुपर्ने,
- अनलाइन मतदाता नामावली दर्ता, अनलाइन मतदान र पूर्वमतदानको व्यवस्था हुनुपर्ने,
- देशवाहिर रहेका अनुपस्थित मतदाताहरूलाई नाम दर्ता र मतदानको व्यवस्था गरिनुपर्ने,
- मृत्यु भएका, अन्य मुलुकको नागरिकता प्राप्त गरेका, अन्य मुलुकमा बसोबास गरेका, अन्य कुनै कारणले देश छाडी गएका वा अन्य कुनै कारणले मतदाता नामावलीमा नाम रहन नसक्नेसमेतका आधारमा मतदाताको परिवारका जुनसुकै सदस्य वा अन्य कुनै सरोकारवालाले निजको नाम मतदाता नामावलीबाट हटाउनको लागि प्रमाणसहित निवेदन पेश गरेको खण्डमा अधिकार प्राप्त कर्मचारीले जाँचबुझ गरी हटाउनसक्ने व्यवस्था हुनुपर्ने,
- अन्य सुरक्षा निकायका सुरक्षाकर्मी सरह सशस्त्र प्रहरी बल नेपाल अन्तर्गत विभिन्न कार्यालयमा कार्यरत सुरक्षाकर्मीको अस्थायी मतदाता नामावली तयार गर्ने व्यवस्थाको स्पष्ट उल्लेख हुनुपर्ने,
- पर्यवेक्षक र आमसञ्चारकर्मीलाई खटिएको स्थानबाट मतदानको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने,
- मतदाता नामावली सङ्कलनका क्रममा तयार भएको विवरण नेपाल सरकारको अन्य प्रयोजनका लागि समेत प्रयोग गर्नसकिने व्यवस्था हुनुपर्ने,
- निर्वाचन प्रक्रियालाई सरल र कम भ्रष्टाचारको बन्दोबस्त गर्नको प्रतिशतलाई शून्यमा भाग्न विद्युतीय मतदानयन्त्रबाट मात्र मतदान गर्ने व्यवस्था मिलाइनुपर्ने,
- जुनसुकै प्रकारको निर्वाचनमा नन् अफ द एवम (NOTA) विकल्पसहितको मतपत्र व्यवस्थापन हुनुपर्ने,
- मतदाता नामावली सङ्कलनको प्रमुख आधार नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र भएकोले सो बाहेकका अन्य आधारमा मतदाता दर्ता हुनसक्ने ऐनमा भएको व्यवस्था र सम्मानित सर्वोच्च अदालतको फैसलाबमोजिम नै ऐनको व्यवस्थालाई मिलाइनुपर्ने, सो विपरितका ऐनका व्यवस्थालाई परिमार्जन गरिनुपर्ने,
- नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्ने आधार मतदाता नामावली हुने छैन भन्ने स्पष्ट व्यवस्था गरिनुपर्ने,
- मतदाता नामावलीमा दोहोरो नाम दर्ता गराउनेलाई सजायको व्यवस्था हुनुपर्ने,
- आफ्नो नाम ढाँटी अरुको नामबाट वा एकपटकभन्दा बढीपटक मतदान गर्ने कार्यविरुद्ध पर्याप्त सजायको व्यवस्था हुनुपर्ने,
- निर्वाचन शिक्षा र मतदाता शिक्षालाई अझ बढी व्यापक बनाइनुपर्ने,
- गोप्य मतदानलाई कुण्ठित हुन नदिने गरी विद्युतीय मतदान यन्त्रबाट मतगणना गर्दा दुई वा सोभन्दा बढी मतदानकेन्द्रको मत मिसाएर मतगणना गर्नुपर्ने वा सो हुनसक्ने विद्युतीय मतदान यन्त्रको प्रयोग गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने,
- मतदाता नामावलीसम्बन्धी ऐनमा फोटो र बायोमेट्रिक डाटासहितको मतदाता नामावली सङ्कलन, अद्यावधिक र अन्तिम नामावली प्रकाशनसमेतका व्यवस्थालाई समेटिनुपर्ने,
- मतदाता नामावली सङ्कलन र अद्यावधिक गर्दा सुरक्षा निकायले सहयोग गर्नुपर्ने कर्तव्य

हुने व्यवस्था थप गरिनुपर्ने,

- निर्वाचन (कसूर र सजाय) ऐनबमोजिम कसूर ठहरिने मुद्दाको अनुसन्धान अधिकारी सम्बन्धित जिल्लाको जिल्ला प्रहरी प्रमुखलाई तोकिने र त्यसको अभियोजन सम्बन्धित जिल्लाको सरकारी वकीलको निर्णयले गरिने तर मुद्दा दायरी तोकिएको अदालतमा गर्नुपर्ने हुँदा म्याद थपलगायतका विषयमा कठिनाई उत्पन्न हुनुको साथै समयमै अदालतको गठन हुन नसकेमा अन्य ऐनबमोजिम कारवाही प्रक्रिया अगाडि बढाउनुपर्ने वर्तमानको बाध्यताको सम्बोधन हुनेगरी व्यवस्था मिलाइनुपर्ने,
- निर्वाचन (कसूर र सजाय) ऐनबमोजिमको मुद्दा निरन्तर सुनुवाईको माध्यमबाट छिटो टुंग्याइने व्यवस्था मिलाइनुपर्ने,
- निर्वाचन (कसूर र सजाय) ऐनबमोजिमका मुद्दा निर्वाचन विशेष अदालतबाट मात्र हेर्ने नभई केही मुद्दा सम्बन्धित जिल्ला अदालतले हेर्नसक्ने हुनुपर्ने,
- निर्वाचन (कसूर र सजाय) ऐनमा उल्लिखित कसूरमा मुद्दा चलाई सजायसमेत गर्न गठन हुने जुनसुकै निर्वाचन विशेष अदालतमा कम्तीमा दुईजना न्यायाधीशको संयुक्त इजलासबाट निर्णय हुने व्यवस्था हुनुपर्ने,
- स्थानीय निकायको निर्वाचनमा हुने प्रमुख एवम् उपप्रमुखको पदमध्ये एकपदमा महिलाको छनोट हुनेगरी कानुनी व्यवस्था हुनुपर्ने,
- संघीय व्यवस्थापिकाको निर्वाचन, प्रदेश व्यवस्थापिकाको निर्वाचन र स्थानीय व्यवस्थापिकाको निर्वाचन प्रत्येक पाँचपाँच वर्षमा पूर्व निर्धारित मितिमा हुने वा निर्वाचन आयोगले घोषणा गरेको मितिमा हुने व्यवस्था हुनुपर्ने,
- स्थानीय व्यवस्थापिका अन्तर्गतको गाउँसभा र नगरसभाको निर्वाचन एकैचरण वा सोभन्दा बढी चरणमा निर्वाचन आयोगले तोकेको मितिमा हुने व्यवस्था हुनुपर्ने ।

४. निष्कर्ष

विज्ञान र सूचना प्रविधिमा आएको परिवर्तन र समाजको गतिशिलतासँगै मुलुकलाई विभिन्न प्रकारका कानुनको आवश्यकता पर्छ । कानुन बनेर मात्र हुँदैन सो कार्यान्वयन हुनुका साथै जनता र समाजलाई सम्बोधन हुने खालको हुनुपर्छ । राज्यले कानुन निर्माण र संशोधन प्रक्रियालाई पारदर्शी, सहभागितामूलक र जवाफदेही बनाउनुपर्छ । निर्वाचन प्रक्रियालाई सरल, छिटो-छरितो, पारदर्शी, आधुनिक र प्रविधिमैत्री बनाउन विश्वमा प्रचलित आधुनिक प्रविधि र विद्युतीय माध्यम समेतको प्रयोग गर्ने गरी निर्वाचनसम्बन्धी कानुनमा सुधार गर्दै जानुपर्ने देखिन्छ । समयसापेक्ष सोचाइ र व्यवहारमा आएका स्वाभाविक परिवर्तनलाई आत्मसात गर्दै जनताको हित र राष्ट्रको स्वार्थलाई केन्द्रमा राखी कानुनको संशोधन गरिदै लगनुपर्ने हुन्छ । कानुन तर्जुमाकारले कानुन तर्जुमा वा संशोधन गर्दा सो कानुन न्यायपूर्ण, तर्कसंगत, विवेकसम्मत र सद्विवेकमा आधारित हुनेगरी तर्जुमा गर्नुपर्छ । कानुन आमजनताको हित र कल्याणका लागि निर्माण र संशोधन गरिनुपर्छ ।

जुनसुकै प्रकारका कानुनको पनि सुधारका क्षेत्रहरू पहिल्याई सुभाव दिने कार्य त्यति सहज

छैन र भविष्यको कुरालाई कसैले पनि पूर्णरूपमा आंकलन गर्न सक्दैन । संविधान निर्माण भई कार्यान्वयनमा कठिनाई भएको, मुलुक संघीय प्रणालीमा जान लागेको, राज्यको पुनर्संरचनाको कार्य अगाडि बढिरहेको वर्तमान संक्रमणकालमा निर्वाचनसम्बन्धी कानूनमा रहेका सुधारका क्षेत्रहरू पहिल्याउने कार्य निकै कठिन र चुनौतीपूर्ण हुँदाहुँदै पनि केही सुधारका क्षेत्रहरू पहिल्याई सुभाव दिने प्रयास गरिएको छ । दिइएका सबै सुभावहरू भावी दिनमा नेपालको सन्दर्भमा नमिल्न सक्छन् तर पनि निर्वाचनसम्बन्धी कानूनमा चासो राख्ने जोसुकैको लागि मस्तिष्क मन्थनको लागि सहयोग पुगोस् भनी सामान्य प्रयास गरिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं ।
२. संविधानसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७०
३. संविधानसभा अदालत ऐन, २०६४
४. निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३
५. मतदाता नामावलीसम्बन्धी ऐन, २०६३
६. निर्वाचन (कसूर र सजाय) ऐन, २०६३
७. राजनीतिक दलदर्तासम्बन्धी ऐन, २०५८
८. दल त्याग ऐन, २०६४
९. स्थानीय निकाय (निर्वाचन कार्यविधि) ऐन, २०४८
१०. कानून तर्जुमासम्बन्धी अवधारणात्मक पक्षहरू, २०६४ पौष, नेपाल कानून आयोग कानून तर्जुमा दिग्दर्शन विकास आयोजना, सिंहदरवार, काठमाडौं ।
११. कानून तर्जुमा दिग्दर्शन, २०६६ भाद्र, नेपाल कानून आयोग, सिंहदरवार काठमाडौं ।
१२. निर्वाचन आयोगको पहिलो र दोस्रो रणनीतिक योजना, निर्वाचन आयोग नेपाल, कान्तिपथ, काठमाडौं ।
१३. निर्वाचन अर्धवार्षिक पत्रिकाका विभिन्न अंकहरू, निर्वाचन आयोग नेपाल, कान्तिपथ, काठमाडौं ।
१४. विभिन्न वेवसाइटहरू ।

नेपालको वर्तमान कानुनी संरचनामा राजनीतिक दलहरूको अधिकार तथा दायित्व

घनश्याम ओझा

विषय प्रवेश

प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको मूल्यमान्यता जगेर्ना गर्ने महत्वपूर्ण अवयवका रूपमा बालिग मताधिकारका आधारमा भएको स्वतन्त्र र निष्पक्ष आवधिक निर्वाचनलाई लिइन्छ । निर्वाचन जनताद्वारा शासन सञ्चालनमा सहभागिता जनाउने माध्यम हो । जनताले आफ्नो प्रतिनिधिका रूपमा सरकारमा सामेल हुन योग्य साभा व्यक्तिलाई निर्वाचित गरी पठाउँदछन् र तिनै प्रतिनिधिले जनताको आदेशअनुस्र राज्य व्यवस्था सञ्चालन गरी राष्ट्रको विकास जनताको सुख समृद्धिमा अभिवृद्धि र शान्ति सुरक्षा प्रत्याभूत गर्दछन् । यिनै प्रतिनिधिका माध्यमबाट राज्य व्यवस्थामा सरिक हुन एकैकिसिमका मूल्यमान्यता र दर्शनबाट परिचालित व्यक्तिहरूले जनताका आकांक्षा पूरा गर्न समूहबद्ध भई कार्य गर्न उद्देश्यले आफूहरूलाई राजनीतिक दल भनी कानुनीरूपमा उभ्याएका हुन्छन् । निर्वाचन प्रणालीमा यिनै राजनीतिक दलको सौहार्दपूर्ण सहभागिताले प्रजातान्त्रिक मूल्यमान्यताको जगेर्नामा महत्वपूर्ण योगदान पुग्ने गर्दछ । राजनीतिक दलहरू राजनीतिक परिचालनका अवयवका रूपमा रहेका हुन्छन् । जसको कार्य व्यवहार, पुन्याएको योगदान र आफ्नो अधिकारप्रति रहेको सजगता तथा त्यसले निभाएको उत्तरदायित्वको आधारमा नै लोकतान्त्रिक अभ्यासले पूर्णता प्राप्ति गर्दछ । विश्वव्यापीरूपमा हेर्ने हो भने विश्वका विकसित र ठूला प्रजातान्त्रिक मुलुकले प्राप्त गरेको उचाइ त्यस देशका राजनीतिक दल र तिनमा भएको निर्वाचन पद्धतिप्रतिको प्रतिबद्धता सहयोग र संस्कारकै उपज हो । यसैकारण ती मुलुक प्रजातान्त्रिक अभ्यासको शिखरमा रहेर आफ्नो राज्यलाई गौरान्वित गर्न सफल भएका देखिन्छन् । ती राज्य जनतालाई शासन सञ्चालनमा सहभागी गराउन सफल भएका छन् र जनताले आफू शासकीय कार्यमा संलग्न रहेको महसुस गरेका छन् । लोकतान्त्रिक संरचना निर्माण र सोप्रतिको विश्वास अभिवृद्धिमा राजनीतिक दलको यिनै संस्कारयुक्त उत्तरदायित्वले प्रमुख भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

अतः राजनीतिक दलले लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा के कस्ता अधिकारप्रति सचेतना अपनाउनुपर्दछ र के कस्ता जिम्मेवारी निर्वाह गर्नुपर्दछ, वर्तमान संविधान र कानुनमा के कस्ता व्यवस्था छन् भन्ने सन्दर्भ यहाँ उल्लेख गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

राजनीतिक दलको अर्थ

लोकतान्त्रिक प्रक्रियालाई मूलधारको रूपमा लिएको संवैधानिक व्यवस्था भएको मुलुकमा शासकीय संरचनामा जनताको संलग्नता सुनिश्चित गर्ने कार्य राजनीतिक दलमार्फत गरिन्छ भन्ने मान्यता रहेको हुन्छ । राजनीतिक दलको प्रतिस्पर्धामा जनताको संलग्नता र मान्यता रहेको हुन्छ र सोही आधारमा जनसमर्थन पाएको राजनीतिक दलले शासन सञ्चालन गर्दछ भन्ने मान्यता अध्यक्षात्मक शासन प्रणाली, संसदीय शासन प्रणाली वा मिश्रित शासन प्रणाली भएका सबै लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा स्वीकार गरिन्छ ।

लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीमा राजनीतिक दल भन्नाले सर्वसाधारण जनताको हक अधिकारको प्रत्याभूति गर्दै राष्ट्रको सर्वांगीण विकासमा योगदान पुऱ्याउने निश्चित दर्शन, कार्यक्रम, उद्देश्य र दृष्टिकोणबाट एकत्रित भएका आफ्नो विधान, नियमबमोजिम सञ्चालन हुन प्रतिवद्ध भएर कानूनबमोजिम राजनीतिक क्रियाकलाप गर्न पाउने गरी दर्ता भएका नागरिकहरूको राजनीतिक संगठनलाई बुझनुपर्ने हुन्छ । नेपाल कानूनलाई हेर्ने हो भने राजनीतिक दलको परिभाषा कानूनमा स्पष्ट नगरिए पनि नेपालको संविधानको भाग २९ धारा २६९ मा, "समान राजनीतिक विचारधारा, दर्शन र कार्यक्रममा प्रतिबद्ध व्यक्तिहरूले कानूनको अधिनमा रही राजनीतिक दल गठन गरी सञ्चालन गर्न जनसाधारणको समर्थन र सहयोग प्राप्त गर्नका लागि त्यसको प्रचारप्रसार गर्न गराउन वा सो प्रयोजनका लागि अन्य आवश्यक काम गर्न सक्नेछन्" भनी उल्लेख गरेको र ऐ उपधारा २ ले राजनीतिक दलले कानूनबमोजिमको कार्यविधि पूरा गरी निर्वाचन आयोगमा दलदर्ता गराउनुपर्नेछ" भन्ने व्यवस्था गरेको देखिँदा संविधानको व्यवस्थालाई विश्लेषण गरी हेर्ने हो भने समान विचारधारा, दर्शन र कार्यक्रममा प्रतिवद्ध नागरिकहरूले कानूनको अधिनमा रही राजनीतिक क्रियाकलाप गर्न दर्ता गराएको राजनीतिक संगठन नै राजनीतिक दल हो ।

शासन व्यवस्थामा दलीय अभ्यास

प्रतिस्पर्धात्मक लोकतान्त्रिक अभ्यासबिना लोकतन्त्र सफल नहुने, प्रतिस्पर्धा हुन राजनीतिक दल अपरिहार्य नै रहने भन्ने मान्यता एकैपटक कानुनी व्यवस्थाबाट उत्पन्न भएको भने होइन । यसको विकास शासन व्यवस्थामा जनताको सहभागिता हुनुपर्छ भन्ने मान्यतासँगसँगै क्रमिकरूपमा भएको हो । राजनीतिक दलको परिकल्पनाबिना लोकतन्त्र सुदृढ हुन सक्दैन भन्ने सिद्धान्तको विकास हुने क्रम अठारौँ शताब्दीबाट भए पनि त्यसबेला सो अपरिहार्य भने भएको थिएन । राजनीतिक दलका रूपमा नभई दवाब समूहका रूपमा अस्तित्वमा रहेका यी समूह शनैःशनैः शासन प्रद्धतिको महत्वपूर्ण र आवश्यक विषय बन्दै गए । दलहरूको विकास सम्बन्धमा अध्ययन गर्दा संवैधानिक वा कानुनी व्यवस्थाबाट यसको जन्म भएको देखिँदैन । यो त अभ्यास र प्रचलनबाट विकसित हुँदै एउटास्वस्म्य र ढाँचामा तयार भएको देखिन्छ । समयको अन्तरालमा दलहरूको क्रियाकलापलाई व्यवस्थित गर्ने प्रयोजनको लागि संविधान र कानूनद्वारा राजनीतिक दलका सम्बन्धमा विशेष व्यवस्था गर्न पुगेको देखिन्छ । स्वस्थ राजनीतिक अभ्यासप्रति प्रतिवद्ध र क्रियाशील राजनीतिक दलहरूले नै लोकतन्त्रलाई प्रवर्द्धन गर्न सक्छन् भन्ने मान्यताअनुसृत राजनीतिक दलहरू स्वयम्को

अस्तित्वको संरक्षण, उनीहरूका क्रियाकलाप राष्ट्रिय सार्वभौमसत्ता र लोकतन्त्रको आधारभूत सिद्धान्तको सम्मान र संरक्षण गर्न कटिबद्ध रहन र राजनीतिक दलहरूबाट राष्ट्रिय हित र जनहित विपरीत जालसाजीपूर्ण कार्यहरू नहुने भन्ने जस्ता उद्देश्यले राजनीतिक दलहरूलाई नियमित र व्यवस्थित गर्न कानुनी व्यवस्थाको आवश्यकता महसुस गरिएको देखिन्छ ।^१

नेपालमा कानुनबमोजिम दल खोल्न पाउने मान्यता २००७ सालको प्रजातन्त्र स्थापनापछि प्राप्त भएको भए पनि वि.सं. १९८८ मा 'प्रचण्ड गोर्खा' र १९९६ मा 'प्रजा परिषद्' नामक प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि दबाव दिन जनसचेतना जगाउन गठित दललाई नै सुस्वात मान्नुपर्ने हुन्छ । त्यसपछि क्रमशः प्रवासमा नेपाली राष्ट्रिय काँग्रेस, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी आदिको रूपमा राजनीतिक दलहरू गठन भएको देखिन्छ । नेपालमा २००७ सालदेखि २०६३ सालसम्मको लोकतान्त्रिक अभ्यासमा राजनीतिक दलहरूले प्रमुख भूमिका निभाउँदै आएको पाइन्छ । संवैधानिक र कानुनी व्यवस्थालाई हेर्ने हो भने निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाको संरक्षण गर्ने उद्देश्य रहेको नेपालको संविधान, २०१९ ले बाहेक सबै संविधान, नेपालको अन्तरिम संविधान, २००७, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र नेपालको संविधान सबैले दलीय मान्यतालाई आत्मसात गरेको देखिन्छ । अझ पछिल्लो नेपालको संविधानले कानुनबमोजिम दर्ता भएका दललाई आफ्नो उद्देश्य प्राप्तिको लागि जनतासमक्ष जानकारी गराउने उद्देश्यले प्रचारप्रसार गर्न रोक लगाउने गरी कानुन बनाउन नपाइने र त्यस्ता कानुन बनाए असंवैधानिक भई अमान्य हुने व्यवस्थासमेत गरेको देखिन्छ ।

यी संविधानहरू र यिनैको मान्यताको आधारमा बनेका कानुनबमोजिम नेपाली राजनीतिमा राजनीतिक दलहरू सक्रिय रहेका हुन् । हालको अवस्थासम्म आइपुग्दा राजनीतिक दलहरू पूर्ण लोकतान्त्रिक अभ्यासका लागि अपरिहार्य भएका हुँदा यिनका अधिकार, कर्तव्य र उतरदायित्व स्पष्ट गर्नुपर्ने देखि संविधान र कानुनले निश्चित दिशानिर्देश गरेको पाइन्छ ।

लोकतान्त्रिक संविधानमा राजनीतिक दलसम्बन्धी व्यवस्था

प्रतिस्पर्धात्मक लोकतान्त्रिक अभ्यासमा राजनीतिक दल अपरिहार्य हुन्छ भन्ने मान्यताको विकास हुनुपूर्वका संविधानमा यस विषयमा कुनै व्यवस्था नगरिए पनि विश्वका पछिल्ला संविधानहरूमा यस विषयमा उल्लेखनीय व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

(क) जर्मनीको संविधान^२

- जनताको राजनीतिक इच्छा अभिव्यक्त गर्नुपर्ने ।
- राजनीतिक दलहरूको आन्तरिक संगठनमा लोकतान्त्रिक सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गरेको हुनुपर्ने ।

१ काशीराज दाहाल, "राजनीतिक दलसम्बन्धी संवैधानिक मान्यता" निर्वाचन अर्धवार्षिक पत्रिका वर्ष २, अंक १, असोज २०६९, निर्वाचन आयोग, काठमाडौं, पृ.३४

२ संघीय गणतन्त्र जर्मनीको संविधान (The basic law of Germany's Constitution), धारा २१

- राजनीतिक दलहरूको वित्तीय कोषको स्रोत र लेखा सार्वजनिक गर्नुपर्ने ।
- लोकतन्त्रका आधारभूत सिद्धान्त कमजोर पार्ने उद्देश्यले स्थापित राजनीतिक दल वैधानिक नमानिने ।

(ख) फ्रान्सको संविधान^३

- राजनीतिक दलहरू जनमत अभिव्यक्त गर्ने माध्यम हुन् ।
- दलहरू स्वतन्त्रपूर्वक संगठित हुन र क्रियाकलाप गर्नसक्ने ।
- दलहरूले राष्ट्रिय सार्वभौमसत्ता र स्वतन्त्रताको सिद्धान्तलाई सम्मान गर्नुपर्ने ।
- Parliament (The French National Assembly) cannot make a law that may abridge the right of the political parties to carry on their activities freely.

(ग) गणतन्त्र ग्रीसको संविधान^४

- राजनीतिक दलहरूले लोकतान्त्रिक सरकारको अवधारणाअनुस्य आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्नुपर्ने ।

(घ) स्पेनको संविधान^५

- राजनीतिक दलहरूको आन्तरिक संगठन र क्रियाकलाप लोकतान्त्रिक हुनुपर्ने ।

(ङ) पोर्चुगलको संविधान^६

- राष्ट्रिय स्वतन्त्रता र राजनीतिक लोकतन्त्रको सम्मान गर्नु दलको कर्तव्य हुने ।
- दलका उद्देश्य जनताको चाहनालाई अभिव्यक्त गर्न संगठित हुने भन्ने हुनुपर्ने ।
- राष्ट्रिय सार्वभौमसत्ता र क्षेत्रीय अखण्डतामा असर पुऱ्याउने उद्देश्यले विभिन्न धर्म र सम्प्रदायको आधारमा गठित राजनीतिक दललाई मान्यता नदिने ।
- The political parties shall assist in bringing about the organisation and expression of the will of the people and shall respect the principles of national independence and political democracy.
- No party shall be established with a name or stated aims that indicate a regional connection or field of action.

(च) सेनेगलको संविधान^७

- दलहरूले जनताको इच्छालाई प्रतिबिम्बित गर्नुपर्ने ।
- राष्ट्रिय सार्वभौमसत्ता र लोकतान्त्रिक सिद्धान्तलाई सम्मान गर्नुपर्ने ।
- राजनीतिक दल धर्म, सम्प्रदाय जातजाति, भाषा र क्षेत्रीयताका आधारमा निर्माण गर्न नहुने ।

३ गणतन्त्र फ्रान्सको संविधान (The Constitution of the Fifth French Republic), धारा ४

४ गणतन्त्र ग्रीसको संविधान, धारा २९

५ स्पेन अधिराज्यको संविधान, धारा ६

६ पोर्चुगलको संविधान (Constitution of The Portuguese Republic), धारा १० र ५१

७ सेनेगलको संविधान, धारा ५१

(छ) लाइबेरियाको संविधान^८

- राजनीतिक दलहरू जनताको राजनीतिक विचारलाई स्वतन्त्ररूपमा अगाडी बढाउने उद्देश्यले स्थापना भएको हुनुपर्ने ।
- एकमात्र राजनीतिक दलले मान्यता पाउने कानून बनाउन नपाइने ।
- राष्ट्रको लोकतान्त्रिक पद्धतिलाई धमिल्याउने किसिमको कुनै राजनीतिक दलको लक्ष र क्रियाकलाप हुन नहुने ।
- आफ्नो राजनीतिक उद्देश्य प्राप्तिको लागि भौतिक बल र शक्तिका भरमा जबरजस्ती करकापमा पारी काम गर्नहुने, गरेमा राजनीतिक दलले आफ्नो सम्पति र आर्थिक विवरण देशभन्दा बाहिर राख्न नपाउने ।

(ज) सुरिनामको संविधान^९

- राजनीतिक संगठनले सार्वभौमसत्ता र लोकतन्त्रको सम्मान गर्नुपर्ने ।
- दलको आफ्नो आयव्ययको बार्षिक विवरण सार्वजनिकरूपमा प्रकाशन गर्नुपर्ने ।
- राजनीतिक दलको कार्यक्रम राज्यको हितलाई प्रवर्धन गर्ने उद्देश्य अनुस्यूको हुनुपर्ने ।

(झ) दक्षिण कोरियाको संविधान^{१०}

- राजनीतिक दलहरूको आफ्नो संगठन र क्रियाकलाप लोकतान्त्रिक हुनुपर्ने (Political parties must be democratic in their objectives, organization, and activities) ।
- जनताको इच्छा व्यक्त गर्न सक्ने हुनुपर्ने ।
- राजनीतिक दलको उद्देश्य र क्रियाकलाप लोकतन्त्रको आधारभूत मान्यता प्रतिकूल हुने भएमा त्यस्तो राजनीतिक संगठन विघटन गर्नसकिने (If the purposes or activities of a political party are contrary to the fundamental democratic order, the Government may bring action against it in the Constitutional Court for its dissolution, and, the political party is dissolved in accordance with the decision of the Constitutional Court) ।
- The establishment of political parties is free, and the plural party system is guaranteed.

(ञ) दक्षिण अफ्रिकाको संविधान^{११}

- Political parties खोल्ने र political party ले other activities गर्न पाउने ।
- राष्ट्रिय र प्रान्तीय legislature मा रहेका पार्टीले funding राज्यबाट पाउने ।

यस किसिमसँग राजनीतिक दललाई अधिकांश संविधानले लोकतन्त्रको अपरिहार्य आवश्यकताको रूपमा लिएको देखिन्छ । यद्यपि संविधान निर्माणको समयलाई हेर्दा पछिल्लो समयको लोकतान्त्रिक

८ लाइबेरियाको संविधान, धारा ७७, ७८, ७९, ८०,

९ सुरिनामको संविधान, धारा २३

१० दक्षिण कोरियाको संविधान, धारा ८ (१,२,३,४)

११ Constitution of the republic of South Africa, 1996, article 19, 236

संविधानको कोटीमा पर्ने भए पनि भारत, बंगलादेश (Article 118) पाकिस्तान (Article 218) को संविधानले निर्वाचन आयोगको विषयमा उल्लेख गरे पनि राजनीतिक दलको विषयमा संवैधानिक व्यवस्था गरिएको पाइँदैन ।

नेपाल कानूनमा राजनीतिक दल

जनताको शासनमा सहभागिता दर्शाउने अवयवका रूपमा स्वीकार गरिएको र देशको सर्वाङ्गिण विकास प्रमुख चासो भएका राजनीतिक दलका अधिकार र दायित्वलाई सीमाङ्कन गर्न नसकिने भए पनि नेपालको संविधान र कानूनमा विशेष महत्वका साथ यस विषयमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । राजनीतिक दलको सञ्चालन, व्यवस्थापन, नियमन तथा तिनको अधिकार र दायित्वको सन्दर्भमा बनेका नेपाल कानून हेर्ने हो भने नेपालको संविधान, निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३, राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८, निर्वाचन (कसूर र सजाय) ऐन २०६३, दल त्याग ऐन, २०५८, मतदाता नामावलीसम्बन्धी ऐन, २०६३, स्थानीय निकाय (निर्वाचन कार्यविधि) ऐन, २०४८, लगायत विभिन्न नियमावली आचारसंहिता, निर्देशिका तथा निर्वाचन आयोगबाट समय समयमा जारी आदेश निर्देशनमा उल्लेख भएको पाइन्छ । प्रस्तावनामा प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली हुने स्पष्ट गरेको र धारा १७ (२) ग ले प्रत्येक नागरिकलाई राजनीतिक दल खोल्न पाउने स्वतन्त्रतालाई मौलिक हकका रूपमा ग्यारेन्टी प्रदान गरी जारी भएको नेपालको संविधान तथा नेपाल कानूनमा भएका राजनीतिक दलसम्बन्धी व्यवस्थाहरूलाई दलका अधिकार र दायित्वका रूपमा विभक्त गरी स्पष्ट गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

नेपालको संवैधानिक र कानुनी व्यवस्थामा राजनीतिक दलका अधिकार

- समान विचारधारा दर्शन कार्यक्रमप्रति प्रतिवद्ध व्यक्तिहरूले संविधान र कानूनको अधिनमा रही निर्वाचन आयोगमा कानुनी रीत पुऱ्याई राजनीतिक दलदर्ता गर्न गराउन पाउने दलको अधिकार,^{१२}
- राजनीतिक दलका रूपमा संविधानबमोजिम गठन र दर्ता भएका राजनीतिक दल सञ्चालन गर्न पाउने, दलको दर्शन, विचारधारा र कार्यक्रमप्रति समर्थन र सहयोग पाउन प्रचारप्रसार गर्न पाउने,^{१३}
- कानुनीरूपमा दर्ता भएका दलले दलको उद्देश्य परिपूर्तिका लागि गर्न पाउने, प्रचारप्रसार बन्द गर्ने गरी कानून निर्माण गर्न नपाउने । त्यस्ता कानून निर्माण भए स्वतः संविधानप्रतिकूल भई अमान्य हुने संवैधानिक ग्यारेन्टी गरिएको,^{१४}
- राजनीतिक दलले निर्वाचित सभासद वा सदस्यले कानूनबमोजिम दल त्याग गरेको

१२ नेपालको संविधानको धारा २६९(१)

१३ नेपालको संविधानको धारा २७०(१)

१४ नेपालको संविधानको धारा २७०(१)

जानकारी सम्बन्धित सभामुखलाई गराउनसक्ने,^{१५}

- रीत पुगेको राजनीतिक दलदर्ता हुन पाउने अधिकार,^{१६}
- तोकिएको प्रक्रिया पुन्याई राजनीतिक दल विभाजन हुन पाउने अधिकार,^{१७}
- तोकिएको प्रक्रिया पुन्याई राजनीतिक दल संयुक्त हुने सक्ने अधिकार,^{१८}
- राष्ट्रपति, उप-राष्ट्रपतिदेखि वडा सदस्यसम्म तोकिएको शर्तको अधिनमा रही उम्मेदवारी दिनपाउने अधिकार,
- व्यक्तिसरह आफ्नो नामबाट उजुर नालिस गर्न पाउने अधिकार,^{१९}
- व्यक्तिसरह चल अचल सम्पति प्राप्त गर्ने, उपभोग गर्ने, बेचविखन गर्ने वा अन्य किसिमले व्यवस्था गर्नपाउने अधिकार,^{२०}
- दल एक अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला स्वशाशित र संगठित संस्था हुने अधिकार।^{२१}

नेपालको संवैधानिक र कानुनी व्यवस्थामा राजनीतिक दलको दायित्व तथा जिम्मेवारी

- नेपालको सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रियता र स्वाधिनतामा खलल पार्ने, राष्ट्रविरुद्ध जासुसी गर्ने राष्ट्रिय गोपनीयता भङ्ग गर्ने, नेपालको सुरक्षामा आँच आउने गरी कुनै विदेशी राज्य, संगठन वा प्रतिनिधिलाई सहयोग गर्ने वा राज्यद्रोह गर्ने वा संघीय इकाईबीचको सु-सम्बन्धमा खलल पार्ने वा जातीय साम्प्रदायिक विद्वेष फैलाउने वा विभिन्न जात, भाषा, धर्म र सम्प्रदायबीचको सु-सम्बन्धमा खलल पर्ने वा केबल जाति, भाषा, धर्म सम्प्रदाय वा लिंगको आधारमा राजनीतिक दलको सदस्यता दिने वा लिन बन्देज लगाउने, नागरिकका बीचमा विभेद गर्ने गरी राजनीतिक दल गठन गर्न, हिंसात्मक कार्य गर्न, दुरुत्सासन गराउने क्रममा सार्वजनिक नैतिकताको प्रतिकूल हुने कार्य गर्न हुँदैन,^{२२}
- प्रतिनिधिसभामा समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबमोजिम उम्मेदवारी दिँदा जनसंख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेशी, थारू, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्रसमेतबाट बन्दसूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व गराउनुपर्ने, उम्मेदवारी दिँदा भूगोल र प्रादेशिक सन्तुलनसमेतलाई ध्यान दिनुपर्ने,^{२३}

१५ नेपालको संविधानको धारा ८९, दल त्याग ऐन, दफा ३ र ४

१६ निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३ दफा २०(१)

१७ निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३ दफा २१

१८ निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३ दफा २२

१९ राजनितिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ को दफा ९(४)

२० राजनितिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ का दफा ९(३)

२१ राजनितिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ को दफा ९ (१)

२२ नेपालको संविधान, धारा १७ (२) प्रतिवन्धात्मक वाक्यांश ३, राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ दफा ५

२३ नेपालको संविधान, धारा ८४(२))

- समानुपातिकतर्फ उम्मेदवारी दिँदा अपांगता भएको व्यक्तिसमेतको प्रतिनिधित्व गराउनुपर्ने^{२४}
- एकव्यक्तिलाई एकभन्दा बढी क्षेत्रमा उम्मेदवार उठाउन नहुने,^{२५}
- संघीय संसदमा राजनीतिक दलले प्रतिनिधित्व गराउँदा कम्तीमा एकतिहाइ महिला निर्वाचित गराउनुपर्ने,^{२६}
- प्रतिनिधिसभाको सभामुख र उपसभामुख तथा राज्यसभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्ष एकजना महिला हुने गरी गर्नुपर्ने र सम्भव भएसम्म एकैदलको व्यक्ति दुवैपदमा निर्वाचित गराउनु हुँदैन,^{२७}
- राजनीतिक दलले समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबमोजिम प्रदेशसभाको निर्वाचनमा उम्मेदवारी दिँदा सम्बन्धित प्रदेशको भौगोलिक सन्तुलनलाई ध्यान दिँदै महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेशी, थारू, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र अल्पसंख्यक समुदायसमेतबाट बन्दसूचीका आधारमा दिनुपर्ने,^{२८}
- प्रदेशसभाका सभामुख र उपसभामुखमध्ये एकजना महिला र सम्भव भएसम्म फरकफरक दलका हुनेगरी उम्मेदवारी दिनुपर्ने,^{२९}
- राजनीतिक दलले कानूनबमोजिमको कार्यविधि पूरा गरी निर्वाचन आयोगमा दलदर्ता गराउनुपर्ने,^{३०}
- राजनीतिक दलले दलदर्ता गर्दा घोषणापत्र, दलको विधान नियमावलीलगायतका कागजात पेश गर्नुपर्ने,^{३१}
- राजनीतिक दलको विधान नियमावली लोकतान्त्रिक हुनुपर्ने,^{३२}
- राजनीतिक दलको संघीय र प्रदेश तहको पदाधिकारीले चुनाव प्रत्येक ५-५ वर्षका हुने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने,^{३३}
- दलको सबै तहको कार्यकारिणीमा समावेशी प्रतिनिधित्व गराउनुपर्ने,^{३४}
- निर्वाचन प्रयोजनका लागि राजनीतिक दलको निर्वाचन आयोगमा दलदर्ता गर्नुपर्ने,^{३५}
- निर्वाचन प्रयोजनका लागि दलदर्ता हुन वार्षिक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन तथा तोकिएका अन्य शर्त पूरा गरी आयोगले राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकेबमोजिमको अवधिभित्र

२४ नेपालको संविधान, धारा ८४(३), धारा १७६ (७)

२५ नेपालको संविधान, धारा ८४(३)

२६ नेपालको संविधान, धारा ८४(८)

२७ नेपालको संविधान, धारा ९१ र ९२

२८ नेपालको संविधान, धारा १७६(६)

२९ नेपालको संविधान, धारा १८२(२)

३० नेपालको संविधान, धारा २६९(२)

३१ नेपालको संविधान, धारा २६९(३)

३२ नेपालको संविधान, धारा २६९(४)(क)

३३ नेपालको संविधान, धारा २६९(४)(ख)

३४ नेपालको संविधान, धारा २६९(४)(ग)

३५ नेपालको संविधान, धारा २७१(१)

पेश गर्नुपर्ने,^{३६}

- नेपालको संविधान र प्रचलित कानूनविपरीत हुने कार्य गर्नहुने,^{३७}
- निर्वाचन आयोगले समय समयमा जारी गरेको आचारसंहिता पालना गर्नु राजनीतिक दलको कर्तव्य हुने,^{३८}
- अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्था र विदेशी सरकार, व्यक्ति तथा संघ संस्थाबाट अनुदान वा चन्दा लिनहुने,^{३९}
- सार्वजनिक शान्ति र व्यवस्थामा खलल पर्नेगरी हातहतियार विस्फोटक पदार्थ लिएर प्रदर्शन गर्नहुने,^{४०}
- गैरनेपाली नागरिकलाई दलको सदस्य बनाउन नहुने,^{४१}
- दलको विधानमा दलको नाम, केन्द्रीय कार्यालयको ठेगाना, दलको छाप चिन्ह, वा भण्डा, दलको उद्देश्य, दलको सदस्यता सम्बन्धी व्यवस्था, दलको प्रत्येक तहको कार्यसमिति गठनविधि, पदावधि दलको पदाधिकारी संख्या र निर्वाचन गर्ने विधि, दलको कोष, लेखापरीक्षण, दलको विधान संसोधनसम्बन्धी प्रक्रिया, दल विघटनसम्बन्धी व्यवस्था, दल विघटनपछिको सम्पत्ति दायित्व व्यवस्थापन आदि विषय व्यवस्थित गर्नुपर्ने,^{४२}
- नैतिक पतन हुने फौजदारी मुद्दामा दुई वर्ष कैदको सजाय ठहर भई सजाय भुक्तान भएको ६ वर्ष ननाघेको व्यक्तिलाई सदस्यता प्रदान नगर्ने दायित्व,^{४३}
- नेपाल सरकारको वा नेपाल सरकारको स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको स्वशासित संस्थाको वहालवाला कर्मचारीलाई सदस्य बनाउन हुँदैन,^{४४}
- दलदर्ता गराउँदा दलका कार्यकारिणी समितिका सबै पदाधिकारीको हस्ताक्षर गरेको २ प्रति विधानसाथ निवेदन दिनुपर्ने,^{४५}
- कानूनबमोजिम दर्ता भएका राजनीतिक दलले दलको नाम, विधान, नियम, छाप, चिन्ह वा भण्डामा संशोधन गरेमा १५ दिनभित्र निर्वाचन आयोगलाई जानकारी गराउने दायित्व^{४६}
- दलका पदाधिकारी परिवर्तन भएमा १५ दिनभित्र सोको जानकारी निर्वाचन आयोगमा

३६ नेपालको संविधान, धारा २७१(२), निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३ को दफा ९(क)

३७ राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ दफा ५(च), (ज)

३८ राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ दफा ५(ज), निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३, दफा ९(क)

३९ राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ दफा ५(छ)

४० राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ दफा ५(भ)

४१ राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ दफा ६(क)

४२ राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ दफा ४

४३ राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ दफा ६(ग)

४४ राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ दफा ६(घ)

४५ राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ दफा ७(१)

४६ राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ दफा १०(१)क

दिनुपर्ने दायित्व,^{४७}

- निर्वाचनको क्रममा राजनीतिक दलद्वारा जारी गरिएका घोषणापत्र वा कार्यक्रमको प्रमाणित प्रति त्यसरी प्रकाशित भएको ७ दिनभित्र निर्वाचन आयोगलाई जानकारी गराउनुपर्ने,^{४८}
- राजनीतिक दलले आफ्नो दलको लेखा प्रचलित कानुनको ढाँचामा राख्नुपर्ने,^{४९}
- दलले मलेपबाट मान्यता प्राप्त लेखा परीक्षकबाट लेखापरीक्षण गराउनुपर्ने,^{५०}
- दलहरूले आयव्ययको हिसाब किताबमा निर्वाचन खर्चहरू उल्लेख गर्नुपर्ने,^{५१}
- दलले आफ्नो आयव्ययको लेखापरीक्षण गराई आ.व. समाप्त भएको ६ महिनाभित्र विवरण आयोगमा पेश गर्नुपर्ने,^{५२}
- दलहरूले आफ्नो आयव्यय विवरणमा २५००० भन्दा बढी चन्दा लिँदा चन्दा दिने व्यक्ति संघ संस्था, नाम, ठेगाना, पेशासमेत उल्लेख गर्नुपर्ने,^{५३}
- दलको आयव्ययको विवरणको वार्षिक प्रतिवेदन आ.व. समाप्त भएको ६ महिनाभित्र सार्वजनिक गर्नुपर्छ,^{५४}
- निर्वाचनमा भाग लिने राजनीतिक दलले आयोगले तोकेको भन्दा बढी रकम भन्दा बढी रकम निर्वाचनमा खर्च गर्नहुने,^{५५}
- निर्वाचनमा भाग लिने राजनीतिक दलले आयोगले तोकेको ढाँचामा खर्चको विवरण राखी ३५ दिनभित्र सम्बन्धित निर्वाचन खर्चको विवरण आयोगसमक्ष पेश गर्नुपर्ने,^{५६}
- निर्वाचनमा प्रचार प्रसार गर्दा आयोगले तोकेको आकार प्रकारका पर्चा, पम्पलेट, पोष्टर, भित्तेलेखन, ब्यानर प्रयोग गर्नुपर्ने,^{५७}
- प्रचारप्रसारका लागि मुद्रण गरिएका पर्चा, पम्पलेट आदिमा मुद्रण गर्ने, प्रेस र राजनीतिक दलको नाम उल्लेख गर्नुपर्ने,^{५८}
- निर्वाचन आयोगले तोकेको भन्दा बढी यातायातका साधन निर्वाचन प्रचार प्रसारमा प्रयोग नगर्ने,^{५९}
- राजनीतिक दलले कुनै सदस्यले दल त्याग गरेको सूचना दिँदा सम्बन्धित दलको

४७ राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ दफा-१०(१) ख

४८ राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ दफा-१०(२)

४९ राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ दफा ११(१)

५० राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ दफा ११(२)

५१ राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ दफा (११)३

५२ राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ दफा (१२)१

५३ राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ दफा (१२)२

५४ राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ दफा (१२)३

५५ निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३ दफा ३०(३)

५६ निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३ दफा ३०(४)

५७ निर्वाचन (कसूर र सजाय) ऐन, २०६३, दफा (१३),१

५८ निर्वाचन (कसूर र सजाय) ऐन, २०६३, दफा (१३),३

५९ निर्वाचन (कसूर र सजाय) ऐन, २०६३, दफा (१६)

कार्यसमितिको कुल सदस्य संख्याको बहुमतबाट भएको हुनुपर्ने,^{६०}

- नाबालकलाई दलको सदस्य बनाउन नहुने,^{६१}
- कुनै सदस्यले दल त्याग गरेको सूचना दिनुपूर्व दलले सम्बन्धित सदस्यलाई सफाई पेश गर्न १५ दिनको म्याद दिनुपर्ने,^{६२}
- संविधान र प्रचलित कानूनबमोजिम निर्वाचन सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण गर्ने प्रयोजनका लागि निर्वाचन आयोगले जारी गरेको आदेश पालन गर्नु राजनीतिक दलको कर्तव्य हुने,^{६३}
- आयोगले आफ्नो कार्य सुचारु बनाउन तयार गरेको निर्देशिकाको पालना गर्नुपर्ने।^{६४}

निष्कर्ष

नवीनतम राजनीतिक विचारधाराले लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थालाई सबैभन्दा उत्कृष्ट शासन व्यवस्था मानेको तथा राजनीतिक दल यसका प्रमुख अवयव हुन् भन्ने स्वीकार गरेको छ । राजनीतिक दल जनताको सुख, समृद्धि र विकासको सूत्रधारका रूपमा रहेका हुन्छन् । कानुनी जामाभित्र रहेर लोकतन्त्रको आर्दशका रूपमा राजनीतिक दलले आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्दछन् । आमजनताका आवाजलाई मुखरित गरी लोकतान्त्रिक व्यवस्थालाई सफल बनाउने प्रमुख दायित्व राजनीतिक दलमा नै रहेकोमा शंका गर्न सकिँदैन । वास्तवमा यिनै राजनीतिक दलले आफ्नो घोषणपत्र, नीति र कार्यक्रममार्फत जनताका आवाजलाई बाहिर ल्याउँदछन् र निर्वाचनमार्फत अनुमोदन गराउँदछन् । जनताबाट अनुमोदित दलले वैधता प्राप्त गर्दछ र वैध सरकार गठन गर्दछ । यसका लागि स्वच्छ, निष्पक्ष, पारदर्शी र स्वतन्त्र निर्वाचन अपरिहार्य छ । स्वच्छ, निष्पक्ष, पारदर्शी र स्वतन्त्र निर्वाचन तब मात्र सम्भव छ जब राजनीतिक दल आफ्ना अधिकार, कर्तव्य र दायित्वप्रति सजग र नैतिकरूपमा जिम्मेवार हुन्छन् । राजनीतिक दललाई जिम्मेवार र पारदर्शी बनाउने लक्ष्य राखेर नेपालको संविधान र कानूनले राजनीतिक दलको आय व्ययको लेखा परीक्षण गराई आयोगमा पेश गर्नुपर्ने, संविधान र प्रचलित कानूनविपरीत कार्य गर्न नहुने जस्ता दायित्व सुम्पिएको देखिन्छ । संविधान र कानूनले अपेक्षा गरेअनुस्य राजनीतिक दल आफ्नो कानुनी राजनीतिक र सामाजिक दायित्वमा खरो साबित भएमा नै देशले एउटा दिगो गति लिने कुरामा दुईमत हुन सक्तैन ।

६० दल त्याग ऐन, २०५४ दफा ७(क)

६१ राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ दफा (६)(ख)

६२ दल त्याग ऐन २०५४, दफा ६

६३ निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३ दफा ४५(१,२)

६४ निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३ दफा (४६)

मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक कार्यक्रमका लागि चाल्नुपर्ने कदमहरू

चन्द्रबहादुर सिवाकोटी

१. विषय प्रवेश

हिजोआज विश्वराजनीतिमा अधिकतम प्रयोग हुने शब्दावली नै लोकतन्त्र हो । लोकतन्त्रको पूर्ण अभ्यासका लागि आवधिक निर्वाचन, दलीय राजनीतिक प्रतिस्पर्धा र मतदातालाई अति आवश्यक र आधारभूत तत्वको रूपमा लिइँदै आइएको छ । वैधानिकरूपमा शासन सञ्चालनको जिम्मेवारी प्राप्त गर्ने राजनीतिक दल वा जनप्रतिनिधिको छनोट गर्ने निर्वाचन प्रणाली र प्रक्रियामा सहभागी भई आफ्नो मताधिकारको प्रयोग गरी निश्चित दल वा प्रतिनिधिलाई राज्य सत्तासम्म पुऱ्याउन अति महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरिदिने नागरिकहरू नै वास्तविक मतदाता हुन् ।

हाग्नो सन्दर्भमा, मतदाता नामावलीसम्बन्धी ऐन २०६३ को दफा ५ बमोजिम नेपालको नागरिक भई आयोगले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकिदिएको मितिमा १८ वर्ष उमेर पूरा भएको र कुनै निर्वाचन क्षेत्र भित्रको कुनै गाविस/नपाको सम्बन्धित वडामा स्थायी बसोबास गरेको व्यक्ति मात्र मतदाता हुनसक्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ । उल्लेखित योग्यता भई तोकिएको समयवाधिभित्र नामावली दर्ता गराई आयोगद्वारा जारी अन्तिम मतदाता नामावलीमा फोटो र व्यक्तिगत विवरण समावेश भएका व्यक्तिहरूलाई नै मतदाता भन्न सकिन्छ र योग्यता प्राप्त मतदाताहरूको फोटो, आँटाछाप र व्यक्तिगत विवरण दर्ता गरी तयार पारिएको मतदाताहरूको सूचीलाई नै मतदाता नामावली भनिएको छ ।

स्वच्छ, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचन सञ्चालनका लागि मतदाता नामावलीलाई प्रमुख आधारशिलाको रूपमा लिन सकिन्छ । त्यसैले नै त्यस्तो आधारभूत र महत्वपूर्ण अभिलेखमा स्वच्छता, शुद्धता हुनाका साथै अद्यावधिक भइरहनुपर्दछ । यसलाई निर्वाचन आयोगले आफ्नो नियमित कामको रूपमा ग्रहण गरी विभिन्न उपाय र कार्यक्रममार्फत व्यवस्थित, समय सान्दर्भिक र अद्यावधिक गरी राख्नु जरूरी हुन्छ ।

२. मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक कार्यको संस्थागत व्यवस्था

निर्वाचन आयोगले योग्य मतदाताहरूको अधिकारलाई सुनिश्चित गरी मतदाता नामावलीमा नाम समावेश गर्न र गराउन निम्नबमोजिमका स्थायी संस्थागत व्यवस्था अपनाउदै आएको छ :

उपसचिव, निर्वाचन आयोग

- पाँच क्षेत्रीय निर्वाचन कार्यालय र सतरी जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूमा कार्यालय समयभित्र जहिलेसुकै आफ्नो नाम दर्ता गर्न, विवरणहरूमा रहेको त्रुटि सच्याउन र ठेगाना परिवर्तन गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।
- देशभरका ७५ वटै जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूबाट नागरिकहरूले नागरिकता प्राप्त गरेसँगै मतदाता नामावलीमा नाम समावेश गर्न सकिने गरी दर्तास्थलको व्यवस्था गरी जनशक्ति परिचालन गरिएको छ ।
- देशभरका तोकिएका २६ वटा इलाका प्रशासन कार्यालयहरूबाट नागरिकता प्राप्त गरेसँगै मतदाता नामावलीमा नाम समावेश गर्न सकिने गरी दर्तास्थलको व्यवस्था सहित जनशक्ति परिचालन गरिएको छ ।
- जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूबाट समय समयमा जिल्लाका विभिन्न स्थानका नागरिकहरूलाई लक्षित गरी सेवासुविधा उपलब्ध गराउन सञ्चालन गरिने एकीकृत घुम्ती शिविर कार्यक्रममा मतदाता दर्ताका लागि जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूबाट दर्ता कर्मचारी खटाई नाम दर्ता गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
- मतदाता हुन योग्य व्यक्तिले सप्रमाण नेपालको जुनसुकै जिल्लाको जिल्ला प्रशासन कार्यालय, तोकिएका इलाका प्रशासन कार्यालय वा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूमा उपस्थित भई (Out of District Registration) आफ्नो नाम मतदाता नामावलीमा दर्ता गराउन सकिने व्यवस्था रहेको छ ।
- मतदाताको सूचनाको पहुँच अभिवृद्धिका लागि सञ्चार माध्यमका साधनहरू (रेडियो, एफएम, टेलिभिजन आदि) मार्फत निर्वाचन सरोकार कार्यक्रमको सञ्चालन गर्ने गरिएको छ ।
- जिल्ला सदरमुकामसम्मको पहुँच न्यून रहेका गाविस/नपा वडाहरूमा बसोबास गर्ने नागरिकहरूको पहुँच अभिवृद्धि हुन गई नाम दर्ता गर्नका लागि मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक (विशेष) कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गरिएको छ ।

३. मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक (विशेष) कार्यक्रम

निर्वाचन आयोगद्वारा २०६६ चैत्रबाट २०६७ वैशाखसम्म परिक्षणकै समयमा देशका विभिन्न पाँचवटा जिल्लाका ७ वटा गाविसहरूबाट सुरु गरिएको फोटोसहितको मतदाता नामावलीलाई निरन्तर कार्यान्वयन गर्दै अभियानकै समयमा देशभरकै सबै गाविस/नपा वडामा विस्तारित कार्यक्रम एवम् निरन्तर दर्ता कार्यक्रममार्फत २०७० भाद्र मसान्तसम्ममा १ करोड २१ लाख ४७ हजार ८६५ जनाको अन्तिम मतदाता नामावली तयार पारी संविधानसभा सदस्य निर्वाचन, २०७० मा सफल प्रयोग भइसकेको छ । तत्पश्चात् निरन्तर दर्ता, घुम्ती दर्ता, अद्यावधिक कार्यक्रममार्फत पनि नामावलीमा थप दर्ता र अद्यावधिक गर्दै २०७२ पुस मसान्तसम्ममा १६ वर्ष उमेर पूरा भएका करिब १ करोड ३३ लाख १५ हजार ३१६ (१६ वर्ष उमेरमाथिको करिब ७५ प्रतिशत) नागरिकको नामावली विवरण सङ्कलन गरिसकिएको छ । यद्यपि १६ वर्षमाथिका करिब २५.५८ प्रतिशत जनसंख्याको नाम मतदाता नामावलीमा समेट्न बाँकी रहेको अनुमान गरिएको छ । आयोगले

चालु आर्थिक वर्षमा उपलब्ध बजेटको अधिकतम उपयोग हुने गरी मतदाता नामावली दर्ता एवम् विवरण अद्यावधिक गर्नका लागि प्राथमिकताका आधारमा जनताको पहुँच अभिवृद्धि हुने गरी देशका करिब ३०२४ गाविस/नपा वडाहरूमा दर्ता केन्द्र राखी जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूमार्फत मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक कार्य सञ्चालन गरिरहेको छ ।

मुलुकभरका ७५ जिल्ला निर्वाचन कार्यालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, तोकिएका इलाका प्रशासन कार्यालय र घुम्ती शिविरमार्फत मतदाता दर्ताको व्यवस्था मिलाए तापनि निर्वाचन आयोगले तयार गर्ने फोटोसहितको मतदाता नामावलीमा आफ्नो नाम समावेश गर्न देशका कुनाकाप्यासम्म छरिएर रहेका सबै योग्य नागरिकहरूलाई घरदैलोमा नै रहेका सबै गाविस/नपा वडाहरूमा दर्ता गराउन सकिने गरी सहज र पहुँचयुक्त स्थायी संयन्त्रको व्यवस्था गर्न भने सकिएको छैन । जसका कारण मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता हुन छुटेका, बसाइ सराई, विवाह दर्ता, मृत्यु भएका कारण र विवरणमा रहेका त्रुटि सच्याई मतदाता नामावलीमा हुनसक्ने अशुद्धतालाई न्यूनीकरण गर्न कठिनाई भइरहेको छ । यसैले पनि आयोगले समयसमयमा विशेष कार्यक्रमका रूपमा सञ्चालन गर्ने नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक कार्यक्रममा संलग्न रहने सहायक नाम दर्ता अधिकारी (गाविस/नपा वडा सचिव), दर्ता कर्मचारी, निर्वाचन शिक्षा कार्यकर्ता एवम् स्वयम् मतदाताले थप अभिरूची र उत्साहपूर्वक अग्रसरता लिनुपर्ने हुन्छ । जसका लागि समग्र आयोग र कार्यक्रममा परिचालित हुने सबै तहका निकाय एवम् पदाधिकारी जिम्मेवार र जवाफदेही बन्नु आवश्यक छ ।

नामावली दर्ताकै क्रममा दर्ता कर्मचारी र मतदाता पूर्ण जिम्मेवार भई दुरुस्त विवरण दिने र भर्ने काम भएमा सङ्कलित विवरणको शुद्धता बढाउन सकिने छ । संख्यात्मक वृद्धि सँगसँगै गुणात्मकरूपमा शुद्ध नामावली सङ्कलन आयोगको प्राथमिकता हो । जसले आयोगको गरिमा र विश्वसनीयतालाई अभिवृद्धि गर्नमा मद्दत पुग्नेछ ।

४. मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक कार्यक्रमको उद्देश्यहरू

- छुट भएका योग्यता पुगेका नयाँ मतदातालाई दर्ता गर्न उत्प्रेरित गरी दर्ता गराउने ।
- हालसम्मको फोटोसहितको मतदाता नामावलीमा नाम नामेसी, थर, ठेगाना वा खिचिएको फोटो वा अन्य कुनै विवरणमा त्रुटि भेटिएमा वा अस्पष्टता भएमा सो अस्पष्टता वा त्रुटिहरू सच्याई पूर्ण शुद्ध मतदाता नामावली तयार पार्ने ।
- बसाई सरेका व्यक्तिहरूको हकमा ठेगाना परिवर्तन गर्ने र मृत्यु भएका, विवाह भई अन्यत्र गएका मतदाताहरूको नाम मतदाता नामावलीबाट हटाउने ।
- आगामी स्थानीय निकायको निर्वाचनलाई मध्यनजर गरी त्रुटिरहित मतदाता नामावली तयार गरी स्तरोन्नतिसहितको मतदाता परिचयपत्र वितरणको लागि आधार तयार पार्ने ।

५. मतदाता नामावली सङ्कलन र अद्यावधिक कार्यक्रम सञ्चालनका चुनौतीहरू

निर्वाचन आयोगलाई मतदाता नामावली सङ्कलन एवम् अद्यावधिक गरी नागरिकको मताधिकार सुनिश्चित गर्ने सन्दर्भमा देहायका चुनौतीहरू रहका छन् :

(क) भौगोलिक विविधता : आयोगबाट निश्चित समय र स्थान (गाविस/नपा वडा) मा सञ्चालन गरिने मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक कार्यक्रममा देशभरका सबै गाविस/नपा वडाभित्रकै भौगोलिक दुरी, पहुँच र मौसमी अनुकूलता समान नहुँदा सबै योग्य नागरिकले आफ्नो नाम दर्ता गराउन र विवरणमा अद्यावधिक गराउन कठिनाई व्यहोर्नु परिरहेको छ ।

(ख) राजनीतिक उदासिनता : गत वर्ष भएको महाभूकम्प र त्यसका असर, बन्द हडताल एवम् अघोषित नाकाबन्दीबाट आमनागरिकहरूको दैनिक जीवन कष्टकर बनिरहेको अवस्थामा राजनीतिक नेतृत्व, प्रणाली, व्यवस्थाप्रति जनताको विश्वास गुम्दै जानु र स्थानीयस्तरमा राजनीतिक दल आवद्ध स्थानीय नेतृत्व एक हदसम्म पलायन नै भएको हो की भन्ने वर्तमान अवस्थामा जनता र राजनीतिक दलबीचको दुरी बढनुले पनि आयोगको यस अहम् कार्यमा नागरिकको उदासिनता बढ्दै गएको देखिन्छ ।

(ग) स्थानीय निकायको संरचनामा परिवर्तन : २०७० सालको संविधानसभा सदस्य निर्वाचनको समयपछि स्थानीय निकायको संरचनात्मक परिवर्तन गर्ने सरकारी कसरतले ५८ नगरपालिकाबाट बढ्दै १९१ हुँदै २१७ नगरपालिका कायम हुँदा आयोगले मतदाता नामावली सङ्कलन गर्न तोकिएका दर्ता केन्द्र (गाविस/नपा वडा) ४७२१ बाट बढ्दै ५४१५, ६११९ हुँदै हाल करिब ६२०० को हाराहारीमा पुग्न गएको छ । निश्चित समयभित्र गाविस/नगरपालिकाहरूको संरचना एवम् सिमाना परिवर्तन गर्दा कानुनतः आयोगको सहमति लिनुपर्ने भए तापनि सरकारद्वारा आयोगसँग कुनै परामर्श गर्न जरूरी देखिएभँ लागेन, ताकी आयोगले मतदाता नामावली सङ्कलन मात्र हैन स्थानीय निकाय निर्वाचनका लागि वडागत शुद्ध नामावली तयार गर्नुपर्ने जिम्मेवारीसमेत असहज बन्दै गएको छ ।

(घ) सूचनाको पहुँचमा कमी : निर्वाचन आयोगद्वारा मतदाताहरूको सहभागिता बढाउन सञ्चालन गरिएका निरन्तर दर्ता, एकीकृत घुम्ती शिविरमा नाम दर्ता, मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक (विशेष) कार्यक्रम, निर्वाचन सरोकार जस्ता प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रममार्फत आम योग्य मतदाताहरूलाई निर्वाचनसम्बन्धी क्रियाकलापहरूमा सहयात्री बनाउन प्रयास गरिरहँदासमेत झण्डै २५ प्रतिशत नागरिकहरू कुनै न कुनैस्वमा छुट्न जानुले पनि यस्ता गतिविधिहरूको जानकारी एवम् सूचना सबै तह तप्काका नागरिकसम्म पुग्न सकेको देखिँदैन ।

(ङ) न्यून बजेट र साँघुरो कार्यक्रम : निर्वाचन आयोगले यसअघि देशभरका सबै गाविस/नपा वडासम्म मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक कार्यक्रम सञ्चालन गरी आएको थियो । चालु आर्थिक वर्षमा आयोगलाई विनियोजित सीमित बजेट परिधिभित्र रही देशभरका सबै दर्ता केन्द्रहरू समेटेी बृहतस्वमा घरदैलोसम्म पुग्ने गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नसकिने अवस्था रहेन

र सीमित दर्ता केन्द्रहरूमा कार्यक्रम सञ्चालन हुँदा त्यसको दायरा र क्षेत्र साँघुरो भएको छ ।

(च) व्यावसायिक जनशक्तिको अभाव : निर्वाचनको समयमा केन्द्रदेखि जिल्लास्तरसम्म जनशक्तिको पर्याप्तता, तालिमको उपलब्धता, उत्प्रेरणाका लागि सुविधा र कर्मचारीहरूमा जवाफदेहिता हुने भए तापनि निर्वाचनको समयमा त्यसरी तयार पारिएका जनशक्तिहरू अवसरको खोजीमा अन्यत्र गइदिनाले सीपयुक्त, दक्ष, उत्प्रेरित लगनशील एवम् जवाफदेही जनशक्तिको कमी रहने गरेको छ । जसले गर्दा मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक कार्यक्रमलाई सञ्चालन गर्न कतिपय स्थानमा दर्ता कर्मचारीको अभाव देखिन जाँदा चाहे बमोजिमको नतिजा प्राप्त गर्न सकिने छैन ।

(छ) विदेशमा रहेका नागरिकको नाम दर्ता : रोजगार एवम् अध्ययनका सिलसिलामा लाखौं नेपाली नागरिकहरू विदेशमा बसोबास गरी आएका छन् । ती नागरिकहरूलाई लोकतान्त्रिक प्रक्रियामा सहभागी गराउने सन्दर्भमा देशभित्र र बाहिर पनि मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गरी मताधिकार सुनिश्चित गरिनुपर्ने आवाज सुनिँदै आएको छ । आयोगको तर्फबाट पनि यस विषयमा सम्भावनाका लागि अध्ययन भएका छन् । तथापि, कानुनी एवम् प्राविधिक जटिलताका कारण यस विषयलाई गम्भिरतापूर्वक कार्यान्वयनमा लैजान सकिएको छैन ।

६. आगामी दिनमा आयोगले चाल्नुपर्ने कदमहरू

मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक (विशेष) कार्यक्रमलगायत आयोगका अन्य गतिविधिहरूलाई प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन गर्ने सवालमा आगामी दिनमा आयोगले निम्नबमोजिमका सुधारत्मक कार्यहरू अवलम्बन हुन जरुरी देखिन्छ :

(क) ऐन, नियम, कार्यप्रक्रियामा सुधार : संविधानले व्यवस्था गरेबमोजिम निर्वाचन आयोग सम्बद्ध विद्यमान ऐन, नियमहरू परिमार्जन गर्दै विभिन्न अध्ययन र अभ्यासबाट देखिएका कमीकमजोरी र अव्यवहारिक पक्षहरूलाई हटाउँदै समयानुकूल ऐन, नियमहरूको तर्जुमा, संसोधन र परिमार्जन आवश्यक छ । त्यसैगरी आयोगले आफ्नो कार्यप्रक्रियाहरूलाई सरलीकृत, चुस्त, दुरुस्त र पारदर्शी बनाउन आवश्यक नयाँ कार्यविधि, मापदण्डहरूको निर्माण गर्न जरुरी देखिन्छ ।

(ख) संस्थागत सुधार : हाल केन्द्रमा निर्वाचन आयोग, सचिवालय मातहतका, ५ वटा क्षेत्रीय निर्वाचन कार्यालय, ७० वटा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयका अतिरिक्त, ७५ जिल्ला प्रशासन कार्यालय र तोकिएका इलाका प्रशासन कार्यालयहरूबाट समेत नामावली सङ्कलन कार्य भइरहेको छ । मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिकसम्बन्धी कार्यक्रमहरूलाई गाविस/नपा वडासम्म सञ्चालन गर्न बेलाबेलामा गाविस/नपा वडा सचिव, निर्वाचन शिक्षा कार्यकर्ता (सामाजिक परिचालक) हरू परिचालन गरिए तापनि कानुनी एवम् संस्थागतस्तरमै स्थानीय निकायको जिम्मेवारी र भूमिका स्पष्ट गरी बसाइँ सराई, विवाह दर्ता, मृत्यु दर्ता र विवरणमा रहेका त्रुटि सच्याई स्थानीय निकायबाट हुने Vital Registration का आधारमा अद्यावधिक कार्यमा सहयोग गर्नसक्ने गरी संस्थागत जिम्मेवारी तोकिनुपर्छ । साथै संविधानबमोजिम प्रदेश कार्यालयको व्यवस्थासहित

निश्चित अधिकार र जिम्मेवारी प्रदान हुन जरूरी देखिन्छ ।

(ग) तथ्याङ्क विश्लेषणको प्रयोग : निर्वाचन प्रयोजनका लागि निर्धारित निर्वाचन क्षेत्रगत जनसंख्याको आँकलन, वृद्धिदर, बसाई सराई, सीमान्तकृत समुदायको पहिचान, लैङ्गिक, मतदाता दर्ता र छुट भएका योग्य व्यक्तिहरूको अनुमानित तथ्याङ्क र त्यसको विश्लेषणको प्रयोग गरी प्राथमिकतापूर्वक कार्यक्रम तयार पारी सबै योग्य नागरिकहरूलाई नामावली दर्ता प्रक्रियामा सहभागी गराउन पहल हुन आवश्यक देखिन्छ । तथ्याङ्क विश्लेषणको आधारबिना आवश्यकता र प्रगतिको मापन गर्न नसकिने हुँदा आयोगले तथ्याङ्कको प्रयोगलाई उच्च प्राथमिकता दिन आवश्यक देखिन्छ ।

(घ) प्रविधिको प्रयोगमा नवीनता : समग्रमा निर्वाचन आयोग प्रविधिमैत्री रहँदै आएको छ । विगत समयदेखि निर्वाचन आयोगले आफ्ना कार्यक्रमहरूमा प्रविधिको अधिकतम प्रयोग गरी मतदाताहरूको फोटो, आँटाछाप र विवरणलाई व्यवस्थिततवरमा राख्न कोशिस गरेको छ । यद्यपि, आगामी दिनमा मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक कार्यलाई अझ भरपर्दो र विश्वसनीय बनाउन नवीनतम प्रविधिको प्रयोग गरी नागरिकहरूको नागरिकता प्रमाणपत्रको फोटो क्याप्चर गरी विवरण साथ संलग्न गर्न एवम् जिल्ला र केन्द्रबीचको अभिलेख अद्यावधिक प्रक्रियालाई इन्टरनेटको प्रयोग गरी छिटोछरितोस्वमा Data Sharing मार्फत चुस्त सेवा सञ्चालनमा ध्यान दिनु उचित हुनेछ ।

(ङ) बजेट कार्यक्रम तर्जुमा तथा खर्च सम्बन्धी मापदण्डमा सुधार : निर्वाचन आयोगले केन्द्रीयस्तरबाटै निर्णय गराई आफ्ना कार्यक्रमहरू समान र एकस्यतापूर्वक देशका सबै गाविस/नपा वडाहरूमा सञ्चालन गर्दै आएको छ । भौगोलिक अवस्था, महिला, आदिवासी जनजाति, मधेसी, सीमान्तकृत अल्पसंख्यक समुदायको समावेशिता, शिक्षा, सञ्चार, यातायात, जनसंख्या, निर्वाचन क्षेत्र, दर्ता केन्द्र र राजनीतिक चेतनास्तरलाई मध्यनजर राखी जिल्लास्तरबाटै प्राथमिकता पहिचानसहितको बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्नु गराउनु उपयुक्त देखिन्छ । समय सान्दर्भिक हुने गरी जनशक्ति परिचालन, सञ्चार र प्रविधिको प्रयोग तालिम शिक्षा एवम् प्रशासकीय व्यवस्थापनका लागि आवश्यक खर्चसम्बन्धी मापदण्डमा सुधारसहित आवश्यक बजेटको व्यवस्थासहित कार्यान्वयनमा लैजान उचित ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने देखिन्छ ।

(च) केन्द्र र स्थानीय निकाय बीच सहकार्य : आजसम्म आयोगले मतदाता नामावली सङ्कलन र अद्यावधिकको काममा एकल जिम्मेवारी र नेतृत्व लिँदै आएको छ । संविधानबमोजिम आयोगको यस जिम्मेवारीलाई आगामी दिनमा प्रदेश र स्थानीय निकायको समेत भूमिका र सहयोग अभिवृद्धि हुने गरी सम्बद्ध प्रदेश र स्थानीय निकायहरूसँग सहकार्यको अवधारणा अगाडि बढाउन आवश्यक छ ।

(छ) सरोकारवालाहरूको जवाफदेहिता र उत्तरदायित्व : निर्वाचन आयोगका कामकारवाहीहरूमा प्रत्यक्ष र परोक्षस्वमा सम्बन्ध रहने राजनीतिक दल एवम् जनप्रतिनिधि, सञ्चार, नागरिक, सरकारी एवम् गैरसरकारी संघसंस्था एवम् युवालगायतको उच्च सहभागिता आवश्यक छ ।

निर्वाचनसम्बन्धी कार्यक्रम केबल राजनीतिक दल/प्रतिनिधि वा मतदाताका लागि मात्र होइन । यसले समाजका सबै वर्ग र क्षेत्रमा महत्व राख्ने र असर गर्ने हुँदा निर्वाचनसँग जोडिएर आउने मतदाता नामावली सङ्कलन र अद्यावधिक कार्यक्रममा समाजका सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूलाई जिम्मेवारी र उत्तरदायी बनाउन अभिमुखीकरण गराउनु आवश्यक छ ।

(ज) व्यावसायिक जनशक्तिको विकास : निर्वाचन आयोग र अन्तर्गत कार्यरत एवम् मतदाता नामावली सङ्कलन र अद्यावधिक कार्यक्रम सम्बद्ध क्रियाकलापहरूमा संलग्न रहने जनशक्तिलाई कार्यक्रमसँग सम्बन्धित विषयहरूको ज्ञान, सीप र प्रविधिका साथै लगनशीलता, तत्परता र निष्कृतालगायतका विषयमा उत्तरदायी बन्न प्रेरित गर्नुपर्छ । मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक कार्यक्रमका उद्देश्य, कार्यक्रम र आयोगले राखेको अपेक्षाहरूलाई सम्प्रेषण गर्नसक्ने गरी अभिमुखीकरण गर्दै संलग्न जनशक्तिलाई जवाफदेही र व्यावसायिक बनाउन आवश्यक तालिमको व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।

(झ) भौगोलिक पुनर्मूल्याङ्कन : मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक कार्यलाई सहज, सुलभ र प्रभावकारीरूपमा सञ्चालन गर्न नेपाल सरकारको पछिल्लो निर्णयहरूमार्फत कायम रहेका गाविस/नपा वडालाई जिल्लाभित्र उपलब्ध सञ्चार, यातायात, सुरक्षालगायत विकास सुविधाका आधारमा भौगोलिक पुनर्मूल्याङ्कन गरी आयोगको खर्चसम्बन्धी मापदण्डमा समेत परिमार्जन गर्दै कार्यक्रमलाई यथार्थपरक बनाउन जरूरी देखिन्छ ।

(ञ) समावेशी र दिगो कार्यमा जोड : आयोगले सञ्चालन गर्ने मतदाता नामावली सङ्कलन र अद्यावधिक कार्यक्रममा देशका सबै भौगोलिक क्षेत्र महिला, आदिवासी जनजाति, मधेसी, मुस्लिम सीमान्तकृत अल्पसंख्यक समुदाय र पिछडिएका वर्ग समुदायको समेत सहज पहुँच र सहभागिता हुनेगरी सञ्चालन हुन जरूरी छ । साथै, यस्ता कार्यक्रम सञ्चालनमा मितव्ययीता अपनाउँदै देशभरका सबै गाविस/नपा वडासम्म कम्तीमा वर्षको २ दिन कार्यक्रम सञ्चालन गर्न बजेट कार्यक्रमसहित सबै निकाय र सरोकारवालाहरूको सहयोग, सहभागिता र सद्भाव अभिवृद्धि प्राप्त गर्न ध्यान जानु जरूरी देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको संविधान
२. मतदाता नामावलीसम्बन्धी ऐन, २०६३ र नियमावली, २०६८
३. फोटोसहितको मतदाता नामावलीसम्बन्धी निर्देशिका, २०६७
४. निर्वाचन आयोगको अर्धवार्षिक पत्रिका 'निर्वाचन', 'निर्वाचन बुलेटिन' र वार्षिक प्रतिवेदनहरू
५. मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक कार्यक्रम, २०७२
६. निर्वाचन आयोगको कार्यक्रम तर्जुमा मार्गदर्शन, २०७२
७. गाविस र नपा वडास्तरमा मतदाता दर्ता कार्यसम्बन्धी मापदण्ड, २०६९ ।

स्वच्छ, स्वतन्त्र र विश्वसनीय निर्वाचन : नेपालका संविधानहरूको तुलनात्मक अध्ययन

डा. चन्द्र कान्त ज्ञवाली

सारांश

निर्वाचन स्वच्छ, स्वतन्त्र र विश्वसनीय हुनुपर्दछ । डर, त्रास, भय, मतदानकेन्द्र कब्जा लोकतन्त्रका विपरीत कुरा हुन् । आवधिक निर्वाचन र बालिग मताधिकारका माध्यमबाट मतदानको अधिकार, निर्वाचित हुने अधिकार, सरकार र राज्य सञ्चालनमा सहभागी हुने अधिकार, राज्यको सार्वजनिक सेवामा भाग लिन पाउने पहुँचयुक्त अधिकार निर्वाचन प्रणालीमार्फत पूरा हुन्छ । त्यसैले स्वतन्त्र, निष्पक्ष निर्वाचन गर्नु नै जनताको उच्च सम्मान हो र महत्त्व पनि यसैमा रहेको हुन्छ । तसर्थ, सार्वभौम जनताले आफ्नो शासन आफैँ गर्ने भएकाले लोकतन्त्रमा निर्वाचन र निर्वाचन प्रणालीको महत्त्व अधिक रहेको हुन्छ । आफूमाथि शासन गर्ने प्रतिनिधि आफैँले रोक्ने प्रक्रिया नै निर्वाचन प्रक्रियामार्फत हुने गर्दछ । यसको सुनिश्चितता संविधान, ऐन कानून र मान्य सिद्धान्तले तय गर्दछ ।

स्वच्छ, स्वतन्त्र र विश्वसनीय निर्वाचनका सम्बन्धमा नेपालमा विगतका संवैधानिक तथा कानुनी प्रावधानहरूको तुलनात्मक अध्ययन निम्नबमोजिम गरिएको छ ।

१. वैधानिक कानून, २००४

निर्वाचनसम्बन्धी संवैधानिक इतिहास धेरै लामो नभए तापनि २००४ सालमा राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ बाट जारी भएको वैधानिक कानून, २००४ लाई पहिलो संविधान मानिन्छ तथापि, यो लागू भएन । उक्त विधानमा तल्लो सदन जसलाई राष्ट्रसभा भनिन्थ्यो, यसमा ४२ जना सदस्य निर्वाचित हुने र २८ जना श्री ३ बाट मनोनित गर्ने प्रावधान रहेको पाइन्छ । त्यसैगरी माथिल्लो सदन जसलाई भारदारीसभा भनिन्थ्यो, त्यसमा २० देखि ३० जना सदस्यहरू रहने व्यवस्था गरिएको थियो । व्यवस्थापक सम्मेलनका निर्वाचित सदस्यहरूसमेतबाट मन्त्री मण्डलमा प्रतिनिधित्व गराउने प्रावधान रहेको थियो । त्यसैगरी ६ देखि १५ निर्वाचित सदस्य रहेको ग्राम पञ्चायत जसको प्रधानपञ्च निर्वाचित हुने, नगर पञ्चायतमा १० देखि २० सदस्यहरू निर्वाचित हुने र जिल्ला पञ्चायतको प्रधानपञ्चसमेत हुने प्रावधान रहेको पाइन्छ ।

उक्त विधानमा चुनावको छुट्टै विधि तय नगरिएको भए तापनि चुनाव गर्ने विधिमा कुनै बाधा अड्कन परेमा श्री ३ को आदेशअनुस्र्मको कारवाही गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ । तथापि, नियम बनाउँदा योग्य ठहरिएका उमेर पुगेका जनताको भोटद्वारा चुनिने प्रावधानको सम्बन्धमा भने ध्यान

पि.एच.डि. (संवैधानिक कानून)

दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

२. नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७

श्री ५ महाराजाधिराजबाट सम्वत् २००७ साल फागुन ७ गतेको घोषणाद्वारा अबदेखि हाम्रा प्रजाको शासन उनीहरूले रोजेको विधानपरिषद्ले बनाएको प्रजातन्त्रात्मक विधानअनुसार हुनुपर्दछ भन्ने इच्छा र दृढ सङ्कल्प प्रकट गरिबक्सको^१ देखिन्छ । नेपालका निमित्त एक विधान बनाउने विधानपरिषद्को निर्वाचन गर्नालाई सकेसम्म चाँडै उचित परिस्थिति सिर्जना गर्नु अन्तरिम सरकारको ध्येय हुनेछ ।^२ निर्वाचनका निमित्त मताधिकारीहरूको नामावली तयार गर्ने कामको रेखदेख, नियन्त्रण र निर्देशन गर्ने, निर्वाचन गराउनु, निर्वाचन सम्बन्धी शंका र मुद्दा हेर्न, एक आयोग खडा गरिनेछ, जसलाई निर्वाचन आयोग भनिएको थियो^३ ।

संविधानको रूपमा जारी भएको पहिलो तर दोस्रो लिखित संविधानको रूपमा नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७ लाई लिइन्छ । राणा शासनपछि राजा त्रिभुवनबाट जारी भएको र राजामा व्यापक अधिकार भएको पहिलो प्रजातान्त्रिक संविधानको रूपमा मान्यता पाएको उक्त अन्तरिम शासन विधानले पहिलोपटक निर्वाचन आयोगको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यसमा हरेक प्रादेशिक निर्वाचन क्षेत्रको लागि एउटै निर्वाचन नामावली रहने र त्यसमा जुनसुकै धर्म, जात, जाति लिङ्ग आदिको भेदभाव नगरी उम्मेदवार हुनपाउने व्यवस्था, भोट दिने अधिकार, बालिग मताधिकारलाई मान्यता दिएको, मतदाताको उमेर २१ वर्ष मानिएको साथै विधानको प्रावधान लागू गर्न ऐन बनाउने व्यवस्थासमेत रहेको^४ पाइन्छ ।

३. नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५

यो संविधान बेलायती सल्लाहकार एवम् तुर्जमाकार सर आईभर जेनिङको सहयोगमा तयार पारिएको थियो । यस संविधानमा श्री ५ बाट मौसुफको स्वविवेकमा प्रधानमन्त्री नियुक्त गरिने व्यवस्था गरिएको थियो । तर त्यो व्यक्ति मौसुफको रायमा प्रतिनिधिसभामा तत्कालै अथवा अर्को आमनिर्वाचन भएपछि बहुमत प्राप्त गर्नसक्ने हुनुपर्नेसमेतको व्यवस्था गरेको थियो । प्रधानमन्त्री प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरूमध्येबाट नियुक्त हुनेछन । तर श्री ५ को स्वविवेकमा प्रतिनिधिसभामा बहुमत प्राप्त गर्नसक्ने व्यक्ति छैन भन्ने लागेमा मौसुफबाट सो सभाको सदस्य नभएका व्यक्तिलाई पनि प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको थियो । महासभाको पनि सदस्य रहेनछ भने त्यस्तो व्यक्तिले चार महिनाभित्र महासभा वा प्रतिनिधिसभा २०१५ सालको नेपाल अधिराज्यको संविधानमा गोप्य मतदाताबाट प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रबाट एकजना सदस्य निर्वाचित हुनेगरी १०९ वटा निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण गरिएका थिए, जसमा भौगोलिक क्षेत्र, जनसंख्या,

१ प्रस्तावना, नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७

२ उही, धारा ४०

३ उही, धारा ४१

४ उही धारा ४२, ४३, ४४

प्राकृतिक बनावट, प्रशासनिक हिसावले सुगमतासमेतलाई ध्यान दिएको पाइन्छ । त्यसैगरी २१ वर्ष उमेर पुगेका बालिग मताधिकारको आधारमा निर्वाचन हुने व्यवस्था, निर्वाचन आयोगको व्यवस्था, र निर्वाचन प्रक्रियाहरू कानूनमा व्यवस्था गरेबमोजिम हुने भन्ने रहेको पाइन्छ । निर्वाचनसम्बन्धी विवाद प्रधान न्यायाधीशबाट नियुक्त निर्वाचन विशेष अदालतबाट हुने व्यवस्था गरिएको थियो ।

तालिका नं १

पहिलो संसदीय निर्वाचन, २०१५ को निर्वाचन परिणाम

सि.नं.	राजनीतिक दल	प्राप्त सिट	प्राप्त मत प्रतिशत
१.	नेपाली काँग्रेस	७४	३७.२२
२.	गोर्खा परिषद्	१९	७.०३
३.	संयुक्त प्रजातान्त्रिक	५	९.९
४.	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी	४	७.२
५.	नेपाल प्रजा परिषद्	३	६.२९
६.	स्वतन्त्र	४	१८.२
७.	अन्य	०	८.७५

स्रोत : निर्वाचन आयोग

यसरी उल्लिखिततरवारट जनतावाट निर्वाचित दलीय व्यवस्था र बहुमत प्राप्त दलको प्रधानमन्त्री वी.पी.कोइरालालाई तत्कालीन राजा महेन्द्रले बर्खास्त गरी जेल पठाई निर्वाचित संसदलाई हिटलरले जर्मनीमा विघटन गरेजस्तै विघटन गरी पञ्चायती व्यवस्था जर्बजस्त लादने काम भयो । यसैको जगमा ३० वर्षसम्म नेपालको संविधान, २०१९ बमोजिम निरकुंश राजतन्त्रले शासन गर्ने मौका पायो ।

४. नेपालको संविधान, २०१९

२०१९ को संविधानमा ११२ जना राष्ट्रिय पञ्चायतमा सदस्यहरू पहिलो हुनेले जित्ने निर्वाचन पद्धतिबाट निर्वाचित हुनेसहित श्री ५ बाट मनोनित एकचौथाई सदस्य रहने व्यवस्था थियो, जसमा जिल्लालाई एकनिर्वाचन क्षेत्र मानी तोकिएको आधारमा २१ वर्ष उमेर पुगेका बालिग मतदाताले छानेका सदस्यहरू पाँचवर्षका लागि निर्वाचित हुने प्रावधान थियो । प्रस्तुत संविधानले निर्वाचनसम्बन्धी कार्य गर्न निर्वाचन आयोगको व्यवस्था गरेको र सो आयोगले संविधान र कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम गर्ने तथा निर्वाचन आयोगको सिफारिसमा निर्वाचन विशेष अदालतको गठन गर्ने व्यवस्थालाई समेटेको पाइन्छ ।

५. नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७

जनआन्दोलन, २०४६ पछि २०४७ सालमा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ लागू भएपछि नै पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य भई बहुदलीय शासन प्रणालीको पुनर्स्थापना भएकोले सार्वभौमसत्तासम्बन्धी अधिकार जनतामा निहित रहन गएको थियो ।

यस संविधानमा श्री ५ बाट प्रतिनिधिसभामा बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेतालाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्न र निजकै अध्यक्षतामा मन्त्रिपरिषद्को गठन^४ गर्नसक्ने व्यवस्था थियो । मन्त्रिपरिषद्मा प्रधानमन्त्रीका अतिरिक्त आवश्यकताअनुसार उपप्रधानमन्त्री र अन्य मन्त्रीहरू रहनेछन् भनिएको थियो । श्री ५ बाट प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा संसदका सदस्यहरूमध्येबाट आवश्यकताअनुसार उपप्रधानमन्त्री र अन्य मन्त्रीहरू नियुक्त गरिबक्सनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । उक्त संविधानको धारा ४२ बमोजिम संयुक्त सरकार र अल्पमतको सरकारसमेत गठन गर्ने व्यवस्थाले बहुमतको सरकार, संयुक्त सरकार र अल्पमतको सरकारसमेत १२ वर्षमा १९ पटक सरकार गठन भएको पाइन्छ । उक्त संविधानले संसदमा श्री ५, राष्ट्रियसभा र प्रतिनिधिसभा नामका दुई सदनसहितको एक व्यवस्थापिकाको गठन^५ गरेको थियो । तिनको निर्वाचन पनि फरकफरक तरिकाले गर्ने प्रावधानको गरेको थियो । त्यसैगरी प्रतिनिधिसभा तल्लो सदनमा सम्पूर्ण राष्ट्रलाई २०५ निर्वाचन क्षेत्रमा विभाजन गरी १८ वर्ष उमेर पुगेका बालिग मतदाताको मताधिकारको आधारमा पहिलो हुने निर्वाचित हुने बहुमतीय प्रणालीबाट अर्थात् बढी मत प्रणालीबाट निर्वाचित हुने पद्धति अवलम्बन गरी प्रतिनिधि सभाको गठन^६ गरेको थियो ।

राष्ट्रियसभा अर्थात् माथिल्लो सदनको सम्बन्धमा भने मिश्रित निर्वाचन प्रणालीअनुसार (तल्लो सदनबाट एकल संक्रमणीय मतको आधारमा ३५ जना सदस्यको निर्वाचन गर्ने, पाँच विकास क्षेत्रबाट तीन तीनजना सदस्यका दरले १५ जना सदस्यको निर्वाचन स्थानीय (गाउँ, नगर र जिल्ला) पदाधिकारीको निर्वाचक मण्डलबाट गरिएको र १० जना सदस्यहरू श्री ५ बाट मनोनित) गर्ने व्यवस्था गरी राष्ट्रियसभाको गठन^७ गरिएको थियो । स्वच्छ र निष्पक्ष निर्वाचन गराउनको लागि निर्वाचन आयोगको व्यवस्था र निर्वाचनसम्बन्धी उजुरी कानूनले तोकेको अदालतबाट हुने प्रावधानलाई समेटिएको थियो ।

प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापछि २०४८ सालमा २०४७ सालको संविधानबमोजिम आमनिर्वाचन सम्पन्न भयो । नेपाली काँग्रेसले संसदमा बहुमत प्राप्त गर्‍यो भने नेकपा एमाले बलियो प्रतिपक्ष हुन पुग्यो । नेपाली काँग्रेसले सरकार चलाए पनि सोही पार्टीभित्रबाट नै गिरिजा प्रसाद कोइरालाको चर्को विरोधपछि अन्ततः संसद विघटन हुँदै नेपाली काँग्रेस नै विभाजनको संघारमा पुग्यो । बलियो प्रतिपक्षको भूमिकामा रहनुपर्ने एमाले पनि प्रतिपक्षभन्दा पनि सरकारमा जान आतुर

५ धारा ३६, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७

६ धारा ४४, उही

७ धारा ४५, उही

८ धारा ४६, उही

देखियो र अल्पमतको सरकार एमालेको नेतृत्वमा गठन हुनपुग्यो । आखिर संसदमा नीति तथा कार्यक्रम पारित हुन नसक्ने देखेपछि तत्कालीन प्रधानमन्त्री मनमोहन अधिकारीले संसद नै विघटन गर्नुभयो । आखिर अदालतवाट पुनर्स्थापना हुन पुग्यो । २०५४ सालको आमनिर्वाचनमा नेकपा एमाले पहिलो, नेपाली काँग्रेस दोस्रो र अन्य ससाना दलहरू संसदमा देखिन पुगे । अन्य दलहरूको खासै भूमिका नभएपछि दुईदलको अभ्यास देखिन गएको पाइन्छ । २०५६ सालको संसदीय निर्वाचनमा नेपाली काँग्रेस पहिलो दल र नेकपा एमाले दोस्रो ठूलो दलको रूपमा देखा पर्‍यो । नेपाली काँग्रेसले आफ्नो वर्चस्व संसदमा कायम राख्न नसक्दा सूर्यबहादुर थापा, लोकेन्द्रबहादुर चन्द जस्ता पञ्चायत समर्थक मानिसहरूसमेतले सरकारको नेतृत्व समाल्ने मौका पाए । सांसद खरिद बिक्री, पुरुष सभासदद्वारा सुत्केरी औषधि खरिद प्रकरण, पजेरो संस्कृति आदिले राम्रैसँग मौलाउने मौका पायो । आखिर शेरबहादुर देउवाले निर्वाचित संसदलाई विघटन गरी सङ्कटकालमा पनि निर्वाचन हुन्छ भन्ने सर्वोच्चको फैसलाले गर्दा निर्वाचन हुन सकेन । राजा ज्ञानेन्द्रले यसै मौकालाई आफ्नो पोल्टामा पाउँदै निरकुंश राजतन्त्र २०५९ देखि २०६३ सम्म जर्जस्त चलाउने धृष्टता गरे । अन्ततः जनताको नासो जनतालाई सुम्पदै हाल दरबार छाडेको हुँ घरवार छाडेको होइन् भन्ने हैसियतमा बोल्दै हिँडेकोसम्म पाइएको छ ।

६. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३

ऐतिहासिक जनआन्दोलन दुईबाट देशमा चलिरहेको जनयुद्धलाई समाप्त गरी शान्ति प्रक्रियाको सुर्ख्वातको क्रममा तर्जुमा गरिएको संविधान नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ हो ।

निर्वाचन आयोगको गठन भएपछि संविधानसभा निर्वाचनसम्बन्धी काम अघि बढाउने जिम्मेवारी आयोगलाई प्राप्त भयो । आयोग गठनको यस अवस्थामा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रारम्भिक मसौदा तयार भइसकेको भए तापनि त्यसले अन्तिमरूप पाउन सकेको थिएन । तथापि, संविधानसभाको निर्वाचनको प्रयोजनको लागि २०६३ मङ्सिर मसान्तसम्म अठार वर्ष उमेर पूरा भएको प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम मतदानको अधिकार दिने राजनीतिक सहमति बनिसकेको हुँदा आयोगले प्रथमतः तत्कालीन प्रतिनिधिसभाबाट मतदाता नामावलीसम्बन्धी ऐन जारी गराउनेतर्फ कदम अघि बढायो । निर्वाचनको पहिलो आधारभूत विषय निर्वाचनमा मताधिकार राख्ने व्यक्तिहरूको नाम सङ्कलन गर्ने कार्य भएकाले २०६३ पुसमा मतदाता नामावलीसम्बन्धी ऐन जारी भएपछि आयोगले मतदाताको नाम सङ्कलन गर्ने कार्य सुरु गरेको थियो । २०६३ माघ १ गते नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ जारी भएपछि संविधानको भाग ७ मा संविधानसभासम्बन्धी व्यवस्था गरियो । संविधानले प्रष्टरूपमा पहिलो हुने निर्वाचित हुने र समानुपातिक गरी दुई किसिमको निर्वाचन प्रणालीलाई अङ्गिकार गरेकाले सोहीबमोजिम संविधानसभा सदस्यको निर्वाचन सम्पन्न गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था भयो । हुन त यो संविधान अर्को संविधान नबनेसम्मको लागि अर्थात् निश्चित अवधिको लागि तर्जुमा गरिएको हो । राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने लक्ष्य लिई समावेशीता र लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यतामा प्रतिबद्ध हुँदै सार्वभौमसत्ता सम्पन्न संविधान बनाउन संविधानसभाको निर्वाचन गर्ने जिम्मेवारी भएको र

निर्वाचन सफलतापूर्वक सम्पन्नसमेत भई नयाँ संविधान जारी भएको र संघीयताको कार्यान्वयनको अवस्थामा हामी छौं । संविधानसभा सदस्य निर्वाचनका लागि निम्न प्रणाली अबलम्बन गरियो :

- पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली र
- समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली ।

यस बाहेक निश्चित संख्यामा मनोनयनद्वारा सदस्यको नियुक्ती पनि गरियो । यस संविधानमा जनसंख्यालाई मुख्य आधार बनाइएको र समावेशी सिद्धान्तलाई ध्यान दिई निर्वाचन प्रणालीसम्बन्धी प्रावधान अपनाइएको छ भने मतदाताको उमेर १८ वर्षलाई कायम गरिएको छ । संविधानसभाको सदस्यको योग्यतासम्बन्धी विवादको निरोपण गर्ने अधिकार संविधानसभा अदालतलाई दिइएको थियो । निर्वाचनसम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य गर्ने अधिकार निर्वाचन आयोगलाई प्रदान गरिएको थियो । अन्तरिम संविधान, २०६३ मा संविधानसभाको निर्वाचनको लागि मिश्रित निर्वाचन प्रणालीलाई अङ्गीकार गरेको सन्दर्भमा पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली अन्तर्गत २४० स्थान, समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत ३३५ स्थान तथा २६ जनाको मनोनयन सरकारबाट हुने व्यवस्थाले कुल ६०१ सदस्यीय संविधानसभा गठन भएको थियो ।

नेपालमा समानुपातिक निर्वाचन पद्धतिलाई सम्बोधन गरेको खासै उल्लेखनीय इतिहास नै छैन । २०१५, २०१९ र २०४७ को संविधानले बालिग मताधिकारको आधारमा पहिलो हुनेले जित्ने निर्वाचन पद्धति अपनाएको देखिन्छ । केवल राष्ट्रियसभा सदस्य भने एकल संक्रमणीय मत पद्धतिको समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीलाई नेपालले भण्डै १२ वर्षसम्म अभ्यास गरेको देखिन्छ । सुस्मा यो संविधानको धारा ६३ (३) मा संविधानसभामा कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम मिश्रित निर्वाचन प्रणालीका आधारमा निर्वाचित ४०९ जना र १६ मनोनित गरी ४२५ जना सदस्यहरू रहने गरी व्यवस्था गरिएको थियो । त्यसलाई पनि २०५ जना प्रत्येक निर्वाचन प्रणाली अनुसार निर्वाचित हुने, २०४ जना सम्पूर्ण देशलाई एकक्षेत्र मानी राजनीतिक दललाई मत दिने समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीअनुसार निर्वाचन हुने सदस्य र १६ जना राष्ट्रिय जीवनका महत्वपूर्ण व्यक्तित्वहरूमध्येबाट सहमतिका आधारमा अन्तरिम मन्त्रीपरिषद्बाट मनोनित हुने १६ जना सदस्य भनी छुट्टयाइएको थियो । पहिलो हुनेले निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीअनुसार निर्वाचित २०५ जना सदस्यहरू पनि राजनीतिक दलहरूले उम्मेदवार चयन गर्दा समावेशी सिद्धान्तलाई ध्यान दिनुपर्ने छ भन्ने व्यवस्था थियो । त्यस्तै समानुपातिक निर्वाचन पद्धतिमा राजनीतिक दलहरूले उम्मेदवारको सूचीकृत गर्दा महिला, दलित, उत्पीडित, जाति, जनजाति, आदिवासी, पिछडिएका क्षेत्र, मधेशीलगायत अन्य वर्गसमेतलाई समानुपातिक प्रतिनिधित्व गराउनुपर्ने छ भन्ने व्यवस्था रहेको थियो भने महिलाको हकमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुने संख्यामा पहिलो हुनेले जित्ने निर्वाचन पद्धतिको संख्यालाई समेत जोडेर कुल संख्याको न्यूनतम एकतिहाइ उम्मेदवारी दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । तर अन्तरिम संविधानको पहिलो संशोधनले भने सीट संख्यामा फेरबदल गरेको थियो ।

(क) नेपालको अन्तरिम संविधानको पहिलो संशोधन, २०६३ : संविधानको धारा ६३ को (१) उपधारा ३ को सट्टा उपधारा (३) राखियो । उपधारा (३) मा संविधानसभामा समान जनसंख्या

र भौगोलिक अनुकूलतता तथा विशिष्टताका आधारमा र मधेशमा जनसंख्या प्रतिशतको आधारमा कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम मिश्रित निर्वाचन प्रणालीअनुस्र्म निर्वाचित र मनोनयन हुने देहायका संख्याका सदस्यहरू रहनेछन् भनी उल्लेख गरिएको थियो :

- प्रशासकीय जिल्लालाई निर्वाचन जिल्ला कायम गरी संविधानसभाको निर्वाचन हुनुभन्दा अधिको राष्ट्रिय जनगणनाबाट निश्चित भएको जनसंख्याका आधारमा त्यस्ता जिल्ला र सदस्य संख्याबीचको अनुपात यथासम्भव समान हुनेगरी निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोगबाट निर्धारण भएबमोजिम संख्या बराबर निर्वाचन क्षेत्र कायम गरी प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रबाट एकजनाको दरले पहिलो हुनेले निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीअनुसार निर्वाचित सदस्य भन्ने उल्लेख गरियो ।
- सम्पूर्ण मुलुकलाई एकनिर्वाचन क्षेत्र मानी राजनीतिक दललाई मत दिने समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीअनुसार पहिलो हुनेले जित्ने निर्वाचन प्रणाली बमोजिमको सदस्य संख्याको बराबर निर्वाचित हुने सदस्यलाई समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीलाई अपनाइएको देखिन्छ ।
- राष्ट्रिय जीवनमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका विशिष्ट व्यक्तिहरूमध्येबाट सहमतिका आधारमा मन्त्रीपरिषदबाट मनोनयन हुने १७ जना सदस्य भने तोकिएको थियो । निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण गर्दा भने सम्वत् २०५६ सालमा तत्काल कायम रहेको प्रतिनिधिसभा सदस्यको निर्वाचन हुँदाको बखत प्रचलित कानूनबमोजिम कायम रहेको प्रशासकीय जिल्लाको निर्वाचन क्षेत्रको संख्यालाई यथावत राखी हिमाली र पहाडी क्षेत्रमा जनसंख्या वृद्धिको आधारमा निर्वाचन क्षेत्र वृद्धि गरिनेछ भन्ने उल्लेख गरिएको थियो । त्यसरी निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण गर्दा मधेशको जनसंख्याको प्रतिशतका आधारमा निर्वाचन क्षेत्रको संख्या कम भएका मधेशका प्रशासकीय जिल्लाको निर्वाचन क्षेत्र वृद्धि गरिने छ भन्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको थियो ।

(ख) नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को (तेस्रो संशोधन), २०६४ : अन्तरिम संविधानको तेस्रो संशोधनसमेतले मिश्रित निर्वाचन प्रद्धतिलाई अंगालेको थियो । नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा ६३ को उपधारा (३) को खण्ड (क) बमोजिम व्यवस्था भएको निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोगबाट 'निर्धारण भएबमोजिमको संख्या बराबर भन्ने शब्दहरूको सट्टा 'निर्धारण भएबमोजिम' पहिलो हुनेले जित्ने निर्वाचन पद्धतिको लागि २४० नै राखिएको थियो । खण्ड (ख) मा सम्पूर्ण मुलुकलाई एकनिर्वाचन क्षेत्र मानी राजनीतिक दललाई मत दिने समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीअनुसार निर्वाचन हुने ३३५ सदस्य राखिएको थियो । त्यस्तै विशिष्ट व्यक्तिहरू सहमतिका आधारमा मन्त्रीपरिषदबाट मनोनयन हुने २६ जना सदस्य गरी कुल ६०१ को संविधानसभाको गठन गर्नेगरी अन्तरिम संविधानको तेस्रो संशोधन भएको थियो र सोहीबमोजिम ६०१ को गठन भएको थियो । विश्वको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने सिट निर्धारण सङ्ख्या कोरियामा सबैभन्दा बढी ६८७, बेलायतमा ६५९, इटालीमा ६३० र नेपालमा ६०१ गरी ६०० भन्दा बढी सिट सङ्ख्या भएका मुलुकहरूको पंक्तिमा नेपाल परेको थियो । अमेरिका, रसिया, पोल्याण्ड, दक्षिण अफ्रिका, भारतमा क्रमशः ४३५, ४५०, ४६०, ४०० र ५३८ रहेका ठूला विशाल भौगोलिक, जनसंख्या, जातजाति,

भाषा, क्षेत्र भएका मुलकहरूलाई समेत नेपालले उछिनेकोले संविधानसभाका लागि मुलुक अरबौं रूपैया खर्चनु परेको यथार्थता रहेको थियो । यसै कानुनी व्यवस्थाअनुसार आयोगले आफ्नो काम अघि बढाउँदै जाँदा निर्वाचन सञ्चालनका लागि निर्वाचनसँग सम्बन्धितदेहायका कानुनहरू जारी भएका थिए, जसको आधारमा मुलुकमा संविधानसभा सदस्यको निर्वाचन सम्पन्न भएको थियो ।

(ग) निर्वाचन परिणाम : निर्वाचनमा भाग लिएका ५४ वटा राजनीतिक दलहरूमध्ये २५ वटा राजनीतिक दलहरूले मात्र संविधानसभामा प्रतिनिधित्व गर्नसकेका थिए । यीमध्ये ९ वटा दलले बहुमतीय एवम् समानुपातिक दुबैतर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्नसके भने बाँकी १६ वटा दलले समानुपातिकतर्फबाट मात्र प्रतिनिधित्व गर्नसकेका थिए । २०६४ सालमा नेपालमा पहिलोपटक संविधानसभाबाट संविधान निर्माण गर्न संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न भयो । मिश्रित निर्वाचन पद्धति अपनाएको कारणबाट पहिलो हुने जित्ने पद्धतिमा ९ दल र समानुपातिकमा १६ दललाई निर्वाचन सफलता हात लाग्यो । महिला, दलित पिछडिएको क्षेत्र, जाति जनजातिको प्रतिनिधित्व विश्वमै उदाहरणीय बन्यो । सरकार गठन गर्न १०३ र संविधान निर्माणमा ४०२ ल्याउनुपर्ने बाध्यताले न त संविधान बन्यो नत १७ पटक सम्ममा पनि सरकार बन्न सक्यो । आखिर संविधानसभा नै अवसान हुन पुग्यो । २ वर्षको म्याद थप्दासमेत संविधान बन्न सकेन । यसको अवशानसँगै अर्को संविधानसभाको निर्वाचन हुन पुग्यो । यो सभामा त भन् समावेशी नारामा मात्र सिमित हुन पुग्यो । यो हुनुको मूल कारण मिश्रित निर्वाचन पद्धति पनि एक थियो ।

उक्त निर्वाचनमा भाग लिएका ५४ वटा राजनीतिक दलहरूमध्ये २५ वटा राजनीतिक दलहरूले मात्र संविधानसभामा प्रतिनिधित्व गर्नसकेका थिए । यीमध्ये ९ वटा दलले बहुमतीय एवम् समानुपातिक दुबैतर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्नसके भने बाँकी १६ वटा दलले समानुपातिकतर्फबाट मात्र प्रतिनिधित्व गर्न सकेका थिए ।

तालिका नं. २

संविधानसभा सदस्य निर्वाचन, २०६४ को नतिजा

राजनीतिक दल	पहिलो हुने निर्वाचित हुनेतर्फ				समानुपातिकतर्फ				दुबै प्रणालीको जम्मा			
	प्राप्त मत	विजयी पुरुष	विजयी महिला	विजयी	प्राप्त मत	विजयी पुरुष	विजयी महिला	विजयी	विजयी पुरुष	विजयी महिला	महिला पुरुष अनुपात	विजयी कुल सदस्य संख्या
नेकपा माओवादी	३१४५५१९	९६	२४	१२०	३१४४२०४	५०	५०	१००	१४६	७४	१.९७	२२०
नेपाली काँग्रेस	२३४८८९०	३५	२	३७	२२६९८८३	३७	३६	७३	७२	३८	१.९०	११०

राजनीतिक दल	पहिलो हुने निर्वाचित हुनेतर्फ				समानुपातिकतर्फ				दुबै प्रणालीको जम्मा			
	प्राप्त मत	विजयी पुरुष	विजयी महिला	विजयी	प्राप्त मत	विजयी पुरुष	विजयी महिला	विजयी	विजयी पुरुष	विजयी महिला	महिला पुरुष अनुपात	विजयी कुल सदस्य संख्या
नेकपा एमाले	२२२९०६४	३२	१	३३	२१८३३७०	३५	३५	७०	६७	३६	१.८६	१०३
मधेशी जनअधिकार फोरम	५३४१५४	२८	२	३०	६७८३२७	११	११	२२	३९	१३	३	५२
तराइ मधेश लोकतान्त्रिक पार्टी	३४५५८७	८	१	९	३३८९३०	६	५	११	१४	६	२.३३	२०
सद्भावना पार्टी	१७४०८६	४	०	४	१६७५१७	३	२	५	७	२	३.५०	९
जनमोर्चा नेपाल	१३६८४६	२	०	२	१६४३८१	३	२	५	५	२	२.५०	७
नेपाल मजदुर किसान पार्टी	५५९०८	२	०	२	७४०८९	१	१	२	३	१	३	४
राष्ट्रिय जनमोर्चा	९३५७८	१	०	१	१०६२२४	२	१	३	३	१	३	४
अन्य	११३२४८८	२	०	२	१६१२१५३	२६	१८	४४	२८	१८	१.५६	४६
कुल जम्मा	१०१९६१२०	२१०	३०	२४०	१०७३९०७८	१७४	१६१	३३५	३८४	१९१	२.०१	६०१*

*२६ जना मनोनितसमेत ।

(घ) संविधानसभाको प्राप्त परिणामको आधारमा सिट संख्या : निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोगले दिएको प्रतिवेदनकै आधारमा संवैधानिक व्यवस्थाअनुसार पहिलो हुनेले जित्ने निर्वाचन पद्धतिमा समेत २४० सिट संख्यालाई पहिलो संशोधनले समावेशी पद्धतिबाट महिला, दलित, जनजाति, मधेशी, अल्पसंख्यक, पिछडिएको वर्ग, किसान, मजदुरलाई छुट्टाई दलहरूले सिट निर्धारण गर्नुपर्ने भनिए पनि तेस्रो संशोधनले पहिलो हुनेमा २४०, समानुपातिकमा ३३५ र मनोनितमा २६ गरी ६०१ बनाएको पाइन्छ । संविधानसभा ऐन, २०६४ संशोधनसमेत भएको थियो । सोहीबमोजिम संविधानसभा नियमावली, २०६४ पनि बनाइएको थियो । पारित ऐनबमोजिम दलित १३%, जनजाति ३७.८%, पिछडिएको क्षेत्र ४%, मधेशी ३१.२%, अन्यमा ३०.२% तथा सबैमा महिलाको सहभागिता ५०% हुने बनाइएको थियो । यसलाई दोस्रो संशोधनले पुनरावलोकन गर्ने भनिए पनि आखिर तेस्रो संशोधन भएको थियो ।

(ङ) बाधा अड्काउ फुकाउमार्फत संविधान संशोधन : अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३(

क), ६३ (२)मा दोस्रोपटक संविधानसभाको निर्वाचन, ६३ (७) बमोजिम २०६८ साल चैत्र मसान्तसम्मका बालिगहरू (१८ लाख बालिग), धारा ६४ को चारवर्षे कार्यकाल र १२९, १४२(५), १४२(५) र १५४ बमोजिम निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोग, निर्वाचन अधिको राष्ट्रिय जनगणनालाई आधार मान्नेसमेत संशोधन गर्न सरकारले प्रस्तुत गर्ने विधेयक संसदको २ तिहाइले संशोधन गरेपछि मात्र संविधान संशोधन हुने व्यवस्थापिका संसदको हैसियतसमेत नरहेको अवस्था २०६९ साल चैत्र १ गते संविधानमा २५ बुँदे बाधा अड्काउ फुकाउ आदेशसमेत जारी गरिएको थियो । उक्त बाधा अड्काउ फुकाउ आदेशमा पहिलो हुनेले जित्ने निर्वाचन प्रणालीमा २४०, समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीमा ३३५ र सरकारले मनोनित गर्ने २६ गरी दोस्रो संविधानसभाको निर्वाचनको लागि जम्मा ६०१ संख्या नै निर्धारण गरिएको थियो ।

तालिका नं. ३

दोस्रो संविधानसभा २०७० मा समानुपातिक निर्वाचनमा प्राप्त सिट संख्या

सि.नं.	राजनीतिक दल	प्राप्त मत	प्राप्त सिट
१.	नेपाली काँग्रेस	२४२१२५२	९१
२.	नेकपा एमाले	२२४३४७७	८४
३.	नेकपा माओवादी	१४३८६६६	५४
४.	राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी नेपाल	६२४२८१	२३
५.	मधेशी जनअधिकार फोरम लोकतान्त्रिक	२५१२३८	१०
६.	राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी	२५९ २३८	१०
७.	मधेशी जनअधिकार फोरम नेपाल	२१२७३३	८
८.	तराई मधेश लोकतान्त्रिक पार्टी	१८०४३५	७
९.	सद्भावना पार्टी	१३३५२१	५
१०.	नेकपा माले	१३०२६१	५
११.	अन्य	-	३८

स्रोत : निर्वाचन आयोग

यसरी उल्लिखित कानुनी व्यवस्था भए पनि महिलाको उम्मेदवारी सूचीकृत गर्दा दलित, उत्पिडित जाति जनजाति, आदिवासी जनजाति, पिछडिएको क्षेत्र, मधेशी, खस आर्य तथा अन्य समूहसमेतको समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुने गरी समावेशी सिद्धान्तअनुस्य गर्नुपर्ने कानुनी प्रावधान रहे पनि यसलाई खासै ध्यान दिन सकिएन । दलित, उत्पिडित जाति जनजाति, आदिवासी जनजाति, पिछडिएको क्षेत्र, मधेशी, खस आर्य तथा अन्य समूहसमेतको समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुने गरी समावेशी सिद्धान्तअनुस्य प्रतिनिधित्व हालको संविधानसभामा रहेन । महिलाको प्रतिनिधित्व ३३ प्रतिशत यही कारणले हुन सकेन । दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्तिसमेतको उचित प्रतिनिधित्व रहेको देखिँदैन ।

७. नेपालको संविधान, २०७२

जनताको प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानवअधिकार, बालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन, प्रेस स्वतन्त्रता, स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिका तथा कानुनी राज्यको अवधारणालगायतका लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यतालाई अवलम्बन गरी समाजवादको आधार निर्माण गर्न प्रतिबद्ध रहँदै;^९ भन्ने कुरा उल्लेख हुनुले बहुदलीय लोकतन्त्र र आवधिक निर्वाचनमार्फत लोकतन्त्रको सुदृढीकरण हुनसक्ने देखिन्छ । त्यस्तै संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाको माध्यमद्वारा दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको आकांक्षा पूरा गर्न संविधानसभामार्फत संविधान जारी भएको देखिन्छ । यस संविधानमा नेपालको सार्वभौमसत्ता र राजकीयसत्ता नेपाली जनतामा निहित रहेको छ । यसको प्रयोग यस संविधानमा व्यवस्था भएबमोजिम हुने^{१०} व्यवस्था गरिएको छ ।

(क) राष्ट्रपतिको निर्वाचन, पदावधि तथा योग्यता : राष्ट्रपतिको निर्वाचन संघीय संसदका सदस्य र प्रदेशसभाका सदस्य मतदाता रहेको निर्वाचक मण्डलबाट हुनेछ^{११} भन्ने व्यवस्था संविधानमा रहेको छ । त्यसैगरी संघीय संसदका सदस्य र प्रदेशसभाका सदस्यको मतभार फरक हुने तथा कुनै प्रदेशमा प्रदेशसभाको निर्वाचन नभएको कारणले मात्र राष्ट्रपतिको निर्वाचन प्रयोजनको लागि निर्वाचक मण्डल गठन गर्न कुनै बाधा परेको नमानिने व्यवस्थासमेत गरिएको छ । निर्वाचक मण्डलको तत्काल कायम रहेको कुल मतको बहुमत प्राप्त गर्ने व्यक्ति राष्ट्रपति निर्वाचित हुने र कुनै उम्मेदवारले बहुमत प्राप्त गर्न नसकेमा सबैभन्दा बढी मत प्राप्त गर्ने दुई उम्मेदवारहरूबीच दोस्रोचरणको मतदान गरी कुल सदर मतको पचास प्रतिशतभन्दा बढी मत प्राप्त गर्ने उम्मेदवार राष्ट्रपतिमा निर्वाचित भएको मानिने व्यवस्था रहेको छ । तर, त्यस्तो निर्वाचनमा दुई उम्मेदवार हरेबीच मत बराबर भएमा गोला प्रथाद्वारा निर्णय गरिनेछ भने निर्वाचन, मनोनयन वा नियुक्ति हुने राजनीतिक पदमा बहाल रहेको व्यक्ति राष्ट्रपतिको पदमा निर्वाचित भएमा निजको उक्त पद स्वतः रिक्त हुनेछ । राष्ट्रपतिको निर्वाचन र तत्सम्बन्धी अन्य व्यवस्था कानुनबमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

राष्ट्रपतिको पदावधि^{१२} पाँचवर्षको हुनेछ । पदावधि समाप्त भएको राष्ट्रपतिले नयाँ निर्वाचित राष्ट्रपतिले पदभार नसम्वहलेसम्म यस संविधानबमोजिमको कार्यसम्पादन गर्ने छ । संघीय संसदको सदस्य हुन योग्य भएको, कम्तीमा पैंतालीस वर्ष उमेर पूरा भएको र कुनै कानुनले अयोग्य नभएको व्यक्ति राष्ट्रपति हुनेगरी राष्ट्रपतिको योग्यता^{१३} निर्धारण गरिएको छ । त्यसैगरी दुईपटक राष्ट्रपति निर्वाचित भइसकेको व्यक्ति त्यसपछि हुने राष्ट्रपतिको निर्वाचनमा उम्मेदवार हुनसक्ने छैन ।

९ प्रस्तावना, नेपालको संविधान

१० धारा २, उही

११ धारा ६२, उही

१२ धारा ६३, उही

१३ धारा ६४ उही

(ख) संघीय कार्यपालीको स्वरूप, कार्यकारिणी अधिकार तथा मन्त्रिपरिषद्को गठन : देशको शासकीय स्वरूप^{१४} बहुलवादमा आधारित बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संसदीय शासन प्रणाली हुने व्यवस्था रहेको छ भने नेपालको कार्यकारिणी अधिकार^{१५} संविधान र कानुनबमोजिम मन्त्रिपरिषद्मा निहित हुनेछ भने संविधान र कानुनको अधीनमा रही नेपालको शासन व्यवस्थाको सामान्य निर्देशन, नियन्त्रण र सञ्चालन गर्ने अभिभारा मन्त्रिपरिषद्मा हुने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसैगरी नेपालको संघीय कार्यकारिणीसम्बन्धी सम्पूर्ण काम नेपाल सरकारको नाममा हुने र नेपाल सरकारको नाममा हुने निर्णय वा आदेश र तत्सम्बन्धी अधिकारपत्रको प्रमाणीकरण कानुनबमोजिम हुने व्यवस्थासमेत गरिएको छ ।

राष्ट्रपतिले प्रतिनिधिसभामा बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेतालाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्ने र निजको अध्यक्षतामा मन्त्रिपरिषद्को गठन^{१६} हुने व्यवस्था संविधानमा रहेको छ । प्रतिनिधिसभामा कुनै पनि दलको स्पष्ट बहुमत नरहेको अवस्थामा प्रतिनिधिसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दुई वा दुईभन्दा बढी दलहरूको समर्थनमा बहुमत प्राप्त गर्नसक्ने प्रतिनिधिसभाको सदस्यलाई राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्ने तथा प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम घोषणा भएको मितिले तीस दिनभित्र प्रधानमन्त्री नियुक्ति हुनसक्ने अवस्था नभएमा वा त्यसरी नियुक्त प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा राष्ट्रपतिले प्रतिनिधिसभामा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएको दलको संसदीय दलको नेतालाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्ने व्यवस्था संविधानमा रहेको छ । त्यसरी नियुक्त प्रधानमन्त्रीले आफू नियुक्त भएको तीस दिनभित्र प्रतिनिधिसभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा र कुनै अन्य सदस्यले प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्नसक्ने अवस्था भएमा राष्ट्रपतिले त्यस्तो सदस्यलाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्ने व्यवस्था रहेको छ । कुनै पनि अवस्थामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा राष्ट्रपतिले प्रतिनिधिसभालाई विघटन गरी छ महिनाभित्र अर्को निर्वाचन सम्पन्न हुनेगरी मिति तोक्ने तथा प्रतिनिधिसभाको लागि भएको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम घोषणा भएको वा प्रधानमन्त्रीको पद रिक्त भएको मितिले पैतीस दिनभित्र प्रधानमन्त्री नियुक्तिसम्बन्धी प्रक्रिया सम्पन्न गर्नुपर्ने व्यवस्थासमेत रहेको छ । त्यसैगरी राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा संघीय संसदका सदस्यमध्येबाट समावेशी सिद्धान्तबमोजिम बढीमा पच्चीसजना मन्त्री रहेको मन्त्रिपरिषद् गठन गर्ने व्यवस्था संविधानले गरेको छ ।

(ग) संघीय व्यवस्थापिकाको गठन, कार्यकाल : प्रतिनिधिसभा र राष्ट्रियसभा नामका दुई सदनसहितको एकसंघीय व्यवस्थापिका हुने र त्यसलाई संघीय संसद भनिने व्यवस्था संविधानमा रहेको छ ।^{१७}

नेपाललाई भूगोल, जनसंख्या र प्रादेशिक सन्तुलनको आधारमा एकसय पैसठठी निर्वाचन क्षेत्र कायम गरी प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रबाट एकजना रहनेगरी पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीबमोजिम निर्वाचित हुने एकसय पैसठठी सदस्य र सम्पूर्ण देशलाई एकनिर्वाचन क्षेत्र मानी राजनीतिक दललाई मत दिने समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबमोजिम निर्वाचित हुने एकसय

१४ धारा ७४

१५ धारा ७५

१६ धारा ७६

१७ धारा ८३ उही

दश सदस्य गरी दुईसय पचहत्तर सदस्यीय प्रतिनिधिसभाको गठन^{१८} को व्यवस्था संविधानमा रहेको छ । समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबमोजिम हुने प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनको लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा भूगोल, जनसंख्या र प्रादेशिक सन्तुलनको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारू, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र, अल्पसंख्यक समुदायसमेतबाट बन्द सूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था कानूनबमोजिम हुने व्यवस्थासमेत संविधानमा गरिएको छ । संघीय संसदमा प्रतिनिधित्व गर्ने, प्रत्येक राजनीतिक दलबाट निर्वाचित कुल सदस्य संख्याको कम्तीमा एकतिहाइ सदस्य महिला हुनुपर्ने, त्यसरी निर्वाचित गर्दा पहिलो हुनेले निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीअनुसार निर्वाचित सदस्यहरूमध्ये कुनै राजनीतिक दलको एकतिहाइ सदस्य महिला निर्वाचित नभएमा त्यस्तो राजनीतिक दलले समानुपातिक सदस्य निर्वाचित गर्दा आफ्नो दलबाट संघीय संसदमा निर्वाचित हुने कुल सदस्यको कम्तीमा एकतिहाइ महिला सदस्य हुनेगरी निर्वाचित गर्नुपर्ने व्यवस्थासमेत रहेको छ । प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल^{१९} पाँच वर्षको हुने तर देशमा सङ्कटकालीन अवस्थाको घोषणा लागू रहेको अवस्थामा एकवर्षमा नबढ्ने गरी कानूनबमोजिम प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल बढाउन सकिने र थप गरिएको प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल सङ्कटकालीन अवस्थाको घोषणा खारेज भएको मितिले छ महिना पुगेपछिस्वतः समाप्त हुने व्यवस्था संविधानमा रहेको छ ।

त्यसैगरी राष्ट्रियसभा एक स्थायी सदन हुने र यस सदनका एकतिहाइ सदस्यको पदावधि प्रत्येक दुईवर्षमा समाप्त हुने गरी राष्ट्रियसभा को गठन र सदस्यहरूको पदावधि^{२०} निर्धारण गरिएको छ ।

(घ) प्रादेशिक कार्यपालिकाको कार्यकारिणी अधिकार तथा प्रादेशिक मन्त्रिपरिषद्को गठन : संविधान र कानूनको अधीनमा रही प्रदेशको कार्यकारिणी अधिकार प्रदेशको मन्त्रिपरिषद्मा निहित रहने तथा सङ्कटकाल वा संघीय शासन लागू भई प्रादेशिक कार्यकारिणी कायम नरहेमा प्रदेश प्रमुखले प्रदेशको कार्यकारिणी अधिकारको प्रयोग गर्ने व्यवस्था रहेको छ । संविधान र अन्य कानूनको अधीनमा रही प्रदेशको शासन व्यवस्थाको सामान्य निर्देशन, नियन्त्रण र सञ्चालन गर्ने अभिभारा प्रादेशिक मन्त्रिपरिषद्मा रहने र प्रदेशको कार्यकारिणी कार्यहरू प्रादेशिक सरकारका नाममा हुने व्यवस्था छ ।

प्रदेश प्रमुखले प्रदेशसभामा बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेतालाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्नेछ र निजको अध्यक्षतामा प्रदेश मन्त्रिपरिषद्को गठन हुनेछ । प्रदेशसभामा कुनै पनि दलको स्पष्ट बहुमत नरहेको अवस्थामा प्रदेशसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दुई वा दुई भन्दा बढी दलहरूको समर्थनमा बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रदेशसभाको सदस्यलाई प्रदेशप्रमुखले मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्नेछ । प्रदेशसभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम घोषणा भएको मितिले तीस दिनभित्र मुख्यमन्त्री नियुक्ति हुन सक्ने अवस्था नभएमा वा त्यसरी नियुक्त मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा प्रदेश प्रमुखले प्रदेशसभामा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएको संसदीय दलको नेतालाई

१८ धारा ८४ उही

१९ धारा ८५ उही

२० धारा ८६, उही

मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्नेछ । मुख्यमन्त्रीले आफू नियुक्त भएको तीस दिनभित्र प्रदेशसभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्नु पर्नेछ । मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा कुनै सदस्यले प्रदेशसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था भएमा प्रदेश प्रमुखले त्यस्तो सदस्यलाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्नेछ । मुख्यमन्त्री नियुक्त हुन नसकेमा प्रदेश प्रमुखले प्रदेशसभालाई विघटन गरी छ महिनाभित्र अर्को निर्वाचन सम्पन्न हुनेगरी मिति तोक्नेछ । प्रदेशसभाको लागि भएको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम घोषणा भएको वा मुख्यमन्त्रीको पद रिक्त भएको मितिले पैतीस दिनभित्र मुख्यमन्त्री नियुक्तिसम्बन्धी प्रक्रिया सम्पन्न गर्नु पर्नेछ । प्रदेश प्रमुखले मुख्यमन्त्रीको सिफारिसमा प्रदेशसभाका सदस्यमध्येबाट समावेशी सिद्धान्तबमोजिम मुख्यमन्त्री सहित प्रदेशसभाका कुल सदस्य संख्याको बीस प्रतिशतभन्दा बढी नहुनेगरी प्रदेश मन्त्रिपरिषद् गठन गर्नेछ ।

(ङ) प्रादेशिक व्यवस्थापिकाको गठन तथा कार्यकाल : प्रदेशको व्यवस्थापिका एक सदनात्मक हुने र त्यसलाई प्रदेशसभा भनिने व्यवस्था संविधानमा रहेको छ । प्रत्येक प्रदेशसभामा सम्बन्धित प्रदेशबाट प्रतिनिधिसभामा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीअनुसार निर्वाचित हुने सदस्य संख्याको दोब्बर संख्यामा हुनआउने सदस्य तथा उक्त सदस्य संख्यालाई साठी प्रतिशत मानी बाँकी चालीस प्रतिशतले हुन आउने सदस्य संख्यामा समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबाट निर्वाचित हुने सदस्य रहने व्यवस्था रहेको छ । प्रदेशसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रत्येक राजनीतिक दलबाट निर्वाचित कुल सदस्य संख्याको कम्तीमा एकतिहाइ सदस्य महिला हुनुपर्ने तथा त्यसरी निर्वाचित गर्दा निर्वाचित सदस्यहरूमध्ये कुनै राजनीतिक दलको एकतिहाइ सदस्य महिला निर्वाचित नभएमा त्यस्तो राजनीतिक दलले सदस्य निर्वाचित गर्दा आफ्नो दलबाट प्रदेशसभामा निर्वाचित हुने कुल सदस्यको कम्तीमा एकतिहाइ महिला सदस्य हुनेगरी निर्वाचित गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ ।

प्रदेशसभाको कार्यकाल पाँचवर्ष हुने तर सङ्कटकालीन अवस्थाको घोषणा लागू भएको अवस्थामा एकवर्षमा नबढ्ने गरी प्रादेशिक ऐनद्वारा प्रदेशसभाको कार्यकाल बढाउन सकिने व्यवस्थासमेत संविधानमा रहेको छ ।

(च) स्थानीय कार्यकारिणी अधिकारको प्रयोग : संविधान र कानूनको अधीनमा रही स्थानीय तहको कार्यकारिणी अधिकार गाउँकार्यपालिका वा नगरकार्यपालिकामा निहित रहनेछ भने संविधान र अन्य कानूनको अधीनमा रही गाउँपालिका र नगरपालिकाको शासन व्यवस्थाको सामान्य निर्देशन, नियन्त्रण र सञ्चालन गर्ने अभिभारा गाउँकार्यपालिका र नगरकार्यपालिकामा रहने छ । गाउँपालिका र नगरपालिकाका कार्यकारिणी कार्य गाउँकार्यपालिका र नगरकार्यपालिकाको नाममा हुनेछ भने गाउँकार्यपालिका र नगरकार्यपालिकाको नाममा हुने निर्णय वा आदेश र तत्सम्बन्धी अधिकारपत्रको प्रमाणीकरण कानूनबमोजिम हुनेछ । गाउँकार्यपालिका र नगर कार्यपालिकाको कार्यसञ्चालन गाउँकार्यपालिका र नगरकार्यपालिकाबाट स्वीकृत नियमावलीबमोजिम हुनेछ ।

त्यसैगरी जिल्ला भित्रका गाउँपालिका र नगरपालिकाहरूबीच समन्वय तथा आवश्यक व्यवस्थापन गर्न कानूनबमोजिम एक जिल्लासभा रहनेछ । जिल्ला सभामा जिल्लाभित्रका प्रत्येक गाउँ कार्यपालिका प्रमुख र नगरकार्यपालिका प्रमुख सदस्य रहनेछन् । गाउँसभा र नगरसभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम प्राप्त भएको मितिले तीस दिनभित्र जिल्लासभाको पहिलो बैठक बस्नेछ । जिल्लासभाले प्रादेशिक कानूनबमोजिम एकजना प्रमुख, एकजना उपप्रमुख र कम्तीमा

तीनजना महिला र कम्तीमा एकजना दलित वा अल्पसंख्यकसहित बढीमा नौजना सदस्य रहेको जिल्ला समन्वय समितिको निर्वाचन गर्नेछ । जिल्ला समन्वय समितिले जिल्लासभाको तर्फबाट गर्नुपर्ने सम्पूर्ण कार्य सम्पादन गर्नेछ । सम्बन्धित जिल्लाभित्रको गाउँसभा वा नगरसभाको सदस्य जिल्ला समन्वय समितिको प्रमुख, उपप्रमुख वा सदस्य पदको उम्मेदवार हुन योग्य हुनेछ । जिल्ला समन्वय समितिको प्रमुख, उपप्रमुख र सदस्यको पदावधि पाँचवर्षको हुनेछ ।

(छ) स्थानीय व्यवस्थापिका : संविधानको अधीनमा रही स्थानीय तहको व्यवस्थापिकीय अधिकार गाउँसभा र नगरसभामा निहित रहनेछ भने गाउँपालिकामा एक गाउँसभा र नगरपालिकामा एक नगरसभा रहनेछ ।

प्रत्येक गाउँसभामा गाउँ कार्यपालिका प्रमुख र उपप्रमुख, गाउँपालिकाका हरेक वडाबाट पाँचजनाको दरले कानुनबमोजिम निर्वाचित पैतालीसजना सदस्य रहने छन् । गठन हुने गाउँसभामा प्रत्येक वडाबाट कम्तीमा दुईजना महिलाको प्रतिनिधित्व हुनेछ । गाउँसभामा तत्काल कायम रहेको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतबाट प्रत्येक वडाबाट निर्वाचित भएका पाँचजना सदस्यमध्ये एकजनालाई गाउँकार्यपालिकाको सदस्य निर्वाचित गरिनेछ । त्यस्तो सदस्य सम्बन्धित वडाको पदेन अध्यक्ष हुनेछ । प्रत्येक वडामा वडा अध्यक्ष र सोही वडाबाट निर्वाचित सदस्यहरू रहेको वडा समिति गठन हुनेछ । गाउँसभा सदस्यको निर्वाचन पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीअनुसार बालिग मताधिकारको आधारमा गोप्य मतदानद्वारा हुनेछ । अठार वर्ष उमेर पूरा भएको गाउँपालिकाको मतदाता नामावलीमा नाम समावेश भएको व्यक्तिलाई कानुनमा व्यवस्था भएबमोजिम मतदान गर्ने अधिकार हुनेछ ।

त्यसैगरी प्रत्येक नगरसभामा नगर कार्यपालिका प्रमुख र उपप्रमुख, नगरपालिकाका हरेक वडाबाट पाँचजनाको दरले कानुनबमोजिम निर्वाचित कम्तीमा पचपन्नजना सदस्य रहनेछन् । गठन हुने नगरसभामा प्रत्येक वडाबाट कम्तीमा दुईजना महिलाको प्रतिनिधित्व हुनेछ । नगरसभामा तत्काल कायम रहेको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतबाट प्रत्येक वडाबाट निर्वाचित भएका पाँचजना सदस्यमध्ये एकजनालाई नगरकार्यपालिकाको सदस्यमा निर्वाचित गरिनेछ र त्यस्तो सदस्य सम्बन्धित वडाको पदेन अध्यक्ष हुनेछ । प्रत्येक वडामा वडा अध्यक्ष र सोही वडाबाट निर्वाचित सदस्यहरू रहेको वडा समिति गठन हुनेछ । नगरसभा सदस्यको निर्वाचन पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीअनुसार बालिग मताधिकारको आधारमा गोप्य मतदानद्वारा हुनेछ । अठारवर्ष उमेर पूरा भएको नगरपालिकाको मतदाता नामावलीमा नाम समावेश भएको व्यक्तिलाई कानुनबमोजिम मतदान गर्ने अधिकार हुनेछ । नगरसभाको निर्वाचन र तत्सम्बन्धी अन्य व्यवस्था कानुनबमोजिम हुनेछ ।

८. निष्कर्ष

निर्वाचनसम्बन्धी संवैधानिक कानुनहरूको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा निर्वाचन स्वतन्त्र, स्वच्छ र विश्वसनीय बनाउन निर्वाचनसम्बन्धी प्रावधान जतिसुकै राम्रा भए पनि निर्वाचन आयोगको स्वतन्त्रता, सरकारको जवाफदेहिता, राजनीतिक दलहरूको संविधान र कानुनको परिपालना, जनताको निर्वाचनप्रति विश्वसनीयता नभएसम्म निर्वाचनको स्वतन्त्रता र विश्वसनीयता कायम रहन सक्दैन ।

नेपालको संवैधानिक विकासक्रम

भेषराज रिजाल

१. संविधान

संविधान राष्ट्रको मार्गचित्र र अधिकारको बडापत्र हो । यसले राज्यको शासन व्यवस्था सञ्चालन गर्नका लागि सरकारलाई मार्गदर्शन गर्दछ भने नागरिकका लागि अधिकार सुनिश्चित गर्दछ । संविधान देशको मूल कानुन हुनाका साथै सरकारलाई शक्ति प्रदान गर्ने र शक्तिमाथिको नियन्त्रण गर्ने कानुनी हतियार पनि हो । संविधानले जनचाहनाअनुसृत राजनीतिक प्रणाली, राज्यको नीति, कार्यप्रणाली, सरकारका अङ्गहरूको सिर्जना, ती अङ्गको कार्य विभाजन, अन्तरसम्बन्ध जस्ता विषयमा व्यवस्था गरेको हुन्छ । यसलाई शासक र शासित वर्गबीचको सहमतिको दस्तावेज तथा कानुनी, आर्थिक एवम् सामाजिक दस्तावेजको रूपमा समेत लिने गरिन्छ । मुलुकको सामाजिक सहअस्तित्व तथा राष्ट्रिय एकता र अखण्डता कायम गर्नमा अहम् भूमिका खेल्ने भएकोले संविधानलाई राज्यको दीर्घकालीन घोषणापत्र (Manifesto) को रूपमा समेत हेर्ने गरिन्छ ।

२. संविधानका उद्देश्य तथा कार्यहरू

तत्कालीन समाजको आकांक्षालाई प्रतिबिम्बित गरी राजनीतिक शक्ति सन्तुलन गर्न बनाइने संविधानले राज्यको संरचना र कार्यविधि निर्धारण गर्दछ । यसमा विशेषतः शक्तिको बाँडफाँड, प्रयोग र नियन्त्रण (Share, Use and Control of Power) को व्यवस्था हुन्छ । तसर्थ यसलाई The Governing and Regulating Charter of Nation पनि भनिन्छ । कानुनको शासन र संविधानवादमा आधारित, बालिग मताधिकार र आवधिक निर्वाचन, शासनमा जनसहभागिता, स्वतन्त्र न्यायपालिका, शक्ति पृथकीकरण र सन्तुलन, संशोधनमा लचिलोपना जस्ता तत्वहरू असल संविधानमा हुनुपर्दछ । न्याय, समानता, स्वतन्त्रताको विशिष्ट व्यवस्था गरी लोकतान्त्रिक पद्धति निर्माण गर्नका लागि आवश्यक पर्ने भएकोले संविधानलाई राज्यको आधारशिला मानिन्छ । संविधानका मुख्य उद्देश्य तथा कार्यहरू निम्नानुसार रहन्छन् :

- शासकको स्वेच्छाचारिता नियन्त्रण गर्ने ।
- नागरिक अधिकारको प्रत्याभूति गर्ने ।
- राज्यका अङ्गहरूको काम, कर्तव्य र अधिकारसहित संरचनाको निर्माण गर्ने ।
- राज्य र नागरिकबीचको सम्बन्ध स्थापित गर्ने ।

३. संविधानवाद

संविधानवादमा संवैधानिक सर्वोच्चता रहन्छ । स्वेच्छाचारी शक्तिमाथिको नियन्त्रण गरी सरकारका सबै अङ्ग र ती अङ्गमा आवद्ध हरेक व्यक्तिले संविधानको अधिनमा रही काम गर्नुपर्ने र संविधानभन्दा माथि कोही पनि हुन नहुने अवधारणा नै संविधानवाद हो । संविधानवादमा संविधानअनुसार शक्तिको प्रयोग हुनाका साथै संविधानप्रतिको जवाफदेहिता सुनिश्चित रहन्छ । संविधानवादमा निम्न कुराहरूसमेत रहन्छन् :

- संवैधानिक सर्वोच्चता,
- जनतामा निहित सार्वभौमसत्ता,
- शक्ति पृथकीकरण र सन्तुलनको व्यवस्था,
- स्वच्छ, निष्पक्ष र विश्वसनीय आवधिक निर्वाचन,
- कानुनी राज्य,
- संवैधानिक नियन्त्रण,
- अधिकारको विकेन्द्रीकरण,
- सीमित एवम् जनउत्तरदायी सरकार,
- स्वतन्त्र न्यायपालिका तथा न्यायीक पुनरावलोकनको व्यवस्था ।

परम्परागत राज्यव्यवस्थामा अधिकारको प्रयोगमा मात्र जोड दिई मुलुकको आर्थिक सामाजिक रूपान्तरण हुन नसकेकोले विकासात्मक अधिकार (Developmental Rights) लाई स्थान दिने क्रममा नव संविधानवादको अवधारणा विकसित हुन गएको छ । यसमा विशेषतः वितरणात्मक न्यायको व्यवस्था, गरिबी निवारणको व्यवस्था, बढ्दो जनसङ्ख्या नियन्त्रण गर्ने व्यवस्था, दिगो विकास तथा स्वच्छ वातावरणको प्रत्याभूति तथा समावेशी र सन्तुलित विकास जस्ता विषयहरू समाविष्ट रहन्छन् ।

४. नेपालको संवैधानिक विकासक्रम

वि.सं. १८२५ मा नेपालको एकीकरण भएपछि संविधानबिना प्रचलित प्रथा, परम्परा र धर्मशास्त्रका आधारमा शासन सञ्चालन गरिएको पाइन्छ भने कोतपर्वपछि राजाको पञ्जापत्रका आधारमा शासन सञ्चालनसम्बन्धी अधिकार प्राप्त गरेका जंगबहादुर राणाले वि.सं. १९१० मा नेपालको पहिलो कानुनी संहिता मुलुकी ऐन जारी गरेको पाइन्छ । स्वेच्छाचारी राणा शासनविरुद्ध जनताको असुन्नुष्टि एवम् तत्कालीन अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशले गर्दा राणा प्रधानमन्त्री पद्मशमसेरले नेपाल सरकारको वैधानिक कानुन, २००४ जारी गरेका थिए । नेपालमा नेपाल सरकारको वैधानिक कानुन, २००४ देखि नेपालको संविधानसम्म ७ किसिमका संविधान निर्माण भई लागू भएका छन् । यस लेखमा सुरुदेखि हालसम्म नेपालमा लागू भएका संविधानमा निहित विशेषताको आधारमा संवैधानिक विकासक्रमलाई विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ । विशेषतः सार्वभौमसत्ता, नागरिक अधिकार, संवैधानिक सर्वोच्चता, प्रजातान्त्रिक व्यवस्था, शक्ति पृथकीकरण र सन्तुलनको अवस्था आदि आधारमा समेत नेपालको संवैधानिक विकासक्रमलाई हेर्ने प्रयास गरिएको छ ।

(क) नेपाल सरकारको वैधानिक कानून, २००४

राणा शासनलाई वैधानिकता दिलाउन नेपालको पहिलो संविधानका रूपमा २००५ साल बैशाख १ देखि लागू हुनेगरी २००४ साल माघ १३ गते पद्म शमसेरबाट घोषित संविधान नै नेपाल सरकारको वैधानिक कानून, २००४ हो । यसले नेपालको संवैधानिक इतिहासको थालनी गर्नुका साथै संविधानको माध्यमबाट राज्य व्यवस्था सञ्चालनको प्रारम्भसमेत गरेको मानिन्छ । केही भारतीय संविधानविद्का साथै नेपालका कृष्णसमशेर, गुञ्जमान सिंह र रुद्रराज पाण्डे मिली यसको निर्माण गरेका थिए । यस संविधानका मुख्य व्यवस्थाहरू देहायअनुसार रहेका थिए :

- राणा प्रधानमन्त्री अधिकारको प्रमुख स्रोत रही निजमा कार्यकारी अधिकारसमेत रहेको थियो ।
- व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, वाक तथा प्रकाशन स्वतन्त्रता, सभासम्बन्धी स्वतन्त्रता, धार्मिक स्वतन्त्रता, सुलभ इन्साफको स्वतन्त्रता, व्यक्तिगत सम्पत्ति संरक्षणको हक आदि मौलिक हकको व्यवस्था गरिएको थियो ।
- ६० देखि ७० जना रहने राष्ट्रसभा (तल्लो सभा) र कानून मस्यौदा गर्न २० देखि ३० जना रहने भारदारीसभा (उपल्लो सदन) गरी द्विसदनात्मक व्यवस्थापिका रहेको थियो ।
- कर्मचारी भर्नाका लागि दरखास्त परिषद् र आय व्ययका परीक्षणका लागि प्रधान जाँचकी गरी दुईवटा संवैधानिक अङ्गहरूको व्यवस्था रहेको थियो ।
- ग्राम पञ्चायत, अपिल अदालत, विशेष अदालतसमेतबाट १३ जना सदस्य रहेको न्यायाधिकारी समिति गठन गर्नसकिने न्यायपालिकीय व्यवस्था गरिएको थियो ।
- संकटकालीन अवस्थाको घोषणा श्री ३ बाट हुने तथा संविधान संसोधन साधारण कानूनसरह हुने व्यवस्था गरिएको थियो ।
- शक्ति पृथकीकरण र सन्तुलनको केही प्रावधान रहेका थिए ।

यस संविधानका प्रमुख दुर्बल पक्षहरू देहायअनुसार रहेका थिए :

- जनताको प्रत्यक्ष मताधिकार, नियन्त्रण र सन्तुलन, न्यायिक निष्पक्षता जस्ता प्रजातन्त्रका सारभूत कुरालाई सम्बोधन गरिएको थिएन ।
- राजाको भूमिका, बालिग मताधिकार, मतदान आदिबारे व्यवस्था भएको थिएन ।
- राज्यको सम्पूर्ण शक्तिको स्रोत राणा प्रधानमन्त्रीमा वैधानिकरूपमा नै स्थापित गर्न खोजिएको थियो ।
- जुनसुकैबेला प्रधानमन्त्रीले मन्त्रीहरूको चयन र बर्खास्त गर्नसक्ने, व्यवस्थापिकासभालाई भङ्ग गर्नसक्ने तथा प्रधानमन्त्री सेनाको प्रमुख हुने प्रावधानले गर्दा शासन व्यवस्था सैनिक शासनको रूपमा परिणत गर्न खोजेको देखिन्छ ।
- राज्य प्रमुखले जारी नगरी पञ्जापत्रका आधारमा श्री ३ ले विधिशास्त्रीय मान्यता प्रतिकूल घोषणा गरिएको थियो ।

(ख) नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७

यो संविधान राणा शासनको अन्त्य भई राणा, राजा र काँग्रेसको त्रिपक्षीय सम्झौताबाट नयाँ संविधान नबन्दासम्मका लागि अन्तरिम व्यवस्थापन गर्न ल्याइएको थियो । यो संविधान २००७ साल चैत्र १७ गते पारित गरी चैत्र २९ गतेबाट लागू हुनेगरी राजाबाट जारी भएको थियो । संविधान निर्माणका लागि विधान परिषद्को निर्वाचन गर्ने उद्देश्यले ल्याइनुका साथै संविधान संशोधनको व्यवस्था नरहेको भए तापनि आठवर्षको अवधिमा यस संविधानमा सातपटक संशोधन गरिएको थियो । यस संविधानका मुख्य व्यवस्थाहरू देहायअनुसार रहेका छन् :

- सार्वभौमसत्ता राजामा रहेको थियो भने कार्यकारिणी अधिकार राजा र मन्त्रिपरिषद्मा निहित राखी 'King in Council' को सिद्धान्त अवलम्बन गरिएको थियो ।
- स्वतन्त्र न्यायपालिकाको रूपमा प्रधान न्यायालयको व्यवस्था गरिएको थियो ।
- व्यवस्थापिकाको व्यवस्था गरिएको थिएन ।
- लोककल्याणकारी राज्यको अवधारणा अवलम्बन गरिएको थियो ।
- निर्देशक सिद्धान्तभित्र सिमित मौलिक हकको व्यवस्था गर्दै साधारण ऐन सरह संशोधन हुनसक्ने व्यवस्था गरिएको थियो ।
- संकटकालीन अधिकारको कुनै व्यवस्था भएको थिएन ।
- पब्लिक सर्भिस कमिशन, महालेखा परीक्षक, चुनाव आयोग आदि निकायको व्यवस्था गरिएको थियो ।

यस संविधानका प्रमुख दुर्बल पक्षहरू देहायअनुसार रहेका थिए :

- संविधानसभाको चुवाव गराउन जारी गरिएको भए तापनि पछि प्रयोजन परिवर्तन भएको थियो ।
- संशोधनको व्यवस्था नभए पनि राजाले पटकपटक संशोधन गरेका थिए ।
- मौलिक हकलाई निर्देशक सिद्धान्त अन्तर्गत राखिएको थियो ।
- राजाले मन्त्रिपरिषद् गठन र विघटन गर्नसक्ने प्रावधान रहेको थियो ।
- विधायिका नभएकोले शक्ति पृथकीकरण कमजोर भई कार्यकारीणीको शक्ति बढेको थियो ।

(ग) नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५

सुवर्ण शमसेरको अध्यक्षतामा गठित मन्त्रिपरिषद्बाट तयार तथा पारित मस्यौदाका आधारमा वि.सं. २०१५ साल फागुन १ गते राजाबाट यो संविधान जारी भएको हो । यो संविधान बेलायती संविधानविद् सर आइभर जेनिङ्सको सल्लाहमा मस्यौदा भएको थियो । बालिग मताधिकार, स्वतन्त्र न्यायपालिका, निर्वाचित सरकार, बहुदलीय प्रजातन्त्र, कार्यान्वयनयोग्य मौलिक हक जस्ता संविधानवादका तत्वहरू समावेश भई बेलायती मोडलमा बनेको यो संविधान तुलनात्मक रूपमा प्रजातान्त्रिक मानिन्छ । पटकपटक गरी संविधानका धारा लागू गराइएको यस संविधानका मुख्य व्यवस्थाहरू देहायअनुसार रहेका थिए :

- सार्वभौमसत्ता तथा स्वविवेकीय अधिकार राजामा निहित रहेको थियो ।
- पहिलोपटक संविधानलाई मूल कानून मानिएको थियो ।
- शक्ति पृथकीकरण र सन्तुलनको व्यवस्था गरिएको थियो ।
- राजा, महासभा र प्रतिनिधिसभासहितको द्विसदनात्मक व्यवस्थापिका भएको संसदीय शासन व्यवस्था अङ्गीकार गरिएको थियो ।
- न्यायिक पुनरावलोकनको व्यवस्थाले स्वतन्त्र न्याय प्रणालीको विकासमा सघाउ पुऱ्याएको थियो ।
- वैयक्तिक स्वतन्त्रता, शोषणविरुद्धको हक, फौजदारी न्यायसँग सम्बन्धित हक, नजरबन्दविरुद्धको हक, धर्म, सम्पत्ति आदिसम्बन्धी मौलिक हकको व्यवस्था गरिएको थियो ।

यस संविधानका प्रमुख दुर्बल पक्षहरू देहायअनुसार रहेका थिए :

- राजकीय सत्ता र सार्वभौमसत्ता राजामा रही राजाको सक्रियता स्वीकार गरिएको हुँदा संवैधानिक प्रावधान राजाबाट जतिबेला पनि कुण्ठित हुनसक्ने अवस्था थियो ।
- राजगद्दी उत्तराधिकारीसम्बन्धी कानून संशोधन गर्न नसकिने व्यवस्था रहेको थियो ।
- प्रस्तावनामा संवैधानिक राजतन्त्र उल्लेख भए पनि प्रधानमन्त्री बर्खास्त गर्ने, संकटकाल घोषणा गर्ने, संसदबाट पारित विधेयक अस्वीकृत गर्नसक्ने, प्रधानन्यायाधीश नियुक्तिमा स्वविवेक रहेकाले राजाको सक्रिय भूमिकालाई स्थान दिइएको थियो ।

(घ) नेपालको संविधान, २०१९

यो संविधान पञ्चायती व्यवस्थाको पक्षपोषण गर्न २०१९ साल पुस १ गते राजाबाट घोषित भएको थियो । यो संविधान निर्माण गर्न ऋषिकेश शाहको अध्यक्षतामा छसदस्यीय मस्यौदा समिति गठन भएको थियो । यसलाई तीनपटक संशोधन गरिएको थियो, पहिलोपटक राजाको स्थिति मजबुत बनाउन, दोस्रोपटक पञ्चायतलाई अरु निर्देशित बनाउन र तेस्रोपटक सिमित उदारता देखाई प्रजातान्त्रिक आन्दोलनलाई निस्तेज पार्न । २०३७ सालको जनमत संग्रहपछिको संशोधनपछि भने केही उदारता अवलम्बन गरिएको पाइन्छ । यस संविधानका मुख्य व्यवस्था देहायअनुसारका थिए :

- सार्वभौमसत्ता, अधिकारको स्रोत र कार्यकारिणी अधिकार राजामा निहित रहेको थियो ।
- दलविहीन पञ्चायती व्यवस्थाबाट शासन सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो ।
- एक सदनात्मक राष्ट्रिय पञ्चायतको व्यवस्था गरिएको थियो ।
- सर्वोच्च अदालतलाई मौलिक हकको प्रचलनका लागि रिट क्षेत्राधिकार भए तापनि न्यायापालिका राजाबाट निर्देशित हुने व्यवस्था गरिएको थियो ।
- समानताको हक, स्वतन्त्रताको हक, देश निकालाविरुद्धको हक आदि मौलिक हकका साथै कर्तव्यको पनि व्यवस्था गरिएको थियो ।

- राज्यको होइन पञ्चायत प्रणालीको निर्देशक सिद्धान्त एवम् वर्गीय संगठनको व्यवस्था रहेको थियो ।
 - संविधान संसोधन शाही घोषणाबाट हुने व्यवस्था रहेको थियो ।
 - महालेखा परीक्षक, लोक सेवा आयोग, निर्वाचन आयोगका साथै अख्तियार दुस्प्रयोग निवारण आयोग र महान्यायाधिवक्ता जस्ता संवैधानिक निकायको व्यवस्था गरिएको थियो ।
- यस संविधानका प्रमुख दुर्बल पक्षहरू देहायअनुसार रहेका थिए :

- २०२३ सालको प्रथम संशोधनले प्रस्तावनामै दलविहीनताको व्यवस्था उल्लेख गरेको थियो ।
- मौलिक हकमाथि प्रतिबन्ध लगाउसक्ने व्यवस्थाले मौलिक हक प्रत्याभूतिमा समस्या रहेको थियो ।
- सरकार जनताप्रति उत्तरदायी नभई राजाप्रति उत्तरदायी हुनुपर्ने व्यवस्था रहेको थियो ।
- सर्वोच्चको फैसला नभई राजाको आदेश अन्तिम हुने व्यवस्था रहेको थियो ।
- अख्तियार दुस्प्रयोग निवारण आयोगलाई अख्तियार दुस्प्रयोगमा अनुसन्धान, तहकिकात गरी मुद्दा चलाउने मात्र नभई मुद्दा हेर्ने र निर्णय गर्ने अधिकारसमेत दिई शक्ति पृथकीकरणको ठाडो उल्लङ्घन गरिएको थियो ।
- पञ्चायत व्यवस्था विरोधीहरूलाई स्वेच्छाचारीरूपमा अभियोग लगाउन सकिने व्यवस्था रहेको थियो ।

(ङ) नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७

वि.सं. २०४६ को जनआन्दोलनपछि संविधानवादका मान्यता, जनताका सुभावा, संविधान सुधार सुभावा समितिको मस्यौदा तथा मस्यौदाउपर मन्त्रिपरिषद्को परिमार्जनका आधारमा वि.सं. २०४७ साल कार्तिक २३ गते राजाबाट यो संविधान घोषणा भएको थियो । यो संविधान निर्माणका लागि विश्वनाथ उपाध्यायको अध्यक्षतामा दमननाथ ढुंगाना, मुकुन्द रेग्मी, लक्ष्मण अर्याल, माधवकुमार नेपाल, निर्मल लामा, भरतमोहन अधिकारी, रामानन्दप्रसाद सिंह, प्रद्युम्नलाल राजभण्डारी सदस्य र सूर्यनाथ उपाध्याय सदस्य सचिव रहेको संविधान सुधार सुभावा समिति गठन गरिएको थियो । यो संविधानका मुख्य व्यवस्था देहायबमोजिम रहेका थिए :

- पहिलोपटक सार्वभौमसत्ता जनतामा निहित रहेको थियो ।
- बालिग मताधिकार, बहुदलीय व्यवस्था, कानुनी शासन, स्वतन्त्र न्यायपालिका, संवैधानिक राजतन्त्र, मौलिक हकको प्रत्याभूति गर्ने कुरा प्रस्तावनामै व्यवस्था गरी असंशोधनीय बनाएको थियो ।
- शक्ति पृथकीकरण र सन्तुलन व्यवस्थाका साथै विधिको शासन र संविधानवाद अङ्गीकार गरिएको थियो ।
- मृत्युदण्ड दिन नपाइने, सूचनाको हक, गोपनीयताको हक, यातनाविरुद्धको हक जस्ता थप मौलिक हकको व्यवस्था गरिएको थियो ।

- राष्ट्रियसभा एवम् विशेषाधिकारयुक्त प्रतिनिधिसभासहितको द्विसदनात्मक व्यवस्थापिकाको व्यवस्था गरिएको थियो ।
- सर्वोच्च, पुनरावेदन र जिल्ला गरी तीनतहको अदालतको व्यवस्था र सर्वोच्च अदालतलाई न्यायिक पुनरावलोकन तथा रिट क्षेत्राधिकारको अधिकार रहेको थियो ।
- राजनीतिक दललाई प्रतिबन्ध लगाउन नपाइने व्यवस्था गरिएको थियो ।
- मन्त्रिपरिषद्का सदस्य सामूहिक तथा व्यक्तिगतस्तरमा प्रधानमन्त्रीप्रति उत्तरदायी हुने व्यवस्था गरी सीमित सरकारको भावना आत्मसात गरिएको थियो ।
- संवैधानिक अड्ग, संवैधानिक परिषद्, न्याय परिषद्को व्यवस्था गरिएको थियो ।
- न्यायालय र संवैधानिक अड्गको स्वच्छता र स्वतन्त्रताका लागि महाभियोगको व्यवस्थासमेत गरिएको थियो ।

यस संविधानका प्रमुख दुर्बल पक्षहरू देहायअनुसार रहेका थिए :

- संविधानका प्रावधानको आफूखुसी व्याख्या गर्ने तथा कतिपय प्रावधानहरू कार्यान्वयन नभएका कारण संविधान दिगो हुन सकेन ।
- राजाले वि.सं. २०४८ सालको संसदीय आमनिर्वाचनपछि राष्ट्रियसभाका दशजना सदस्यको नियुक्ति तथा गणतन्त्र फ्रान्सका राजदूतको नियुक्ति मन्त्रिपरिषद्को सल्लाह र सम्मतिबिना गरी संवैधानिक राजतन्त्रको सीमा उल्लङ्घन गरी संविधानवादउपर आक्रमण गरेका थिए ।
- संवैधानिक राजतन्त्र भए पनि कतिपय अस्पष्टताले राजाले स्वविवेक प्रयोग गर्नसक्ने अवस्था रहेको थियो ।
- विभिन्न प्रजातान्त्रिक मूल्यमान्यताको व्यवस्था भए पनि संशोधनमा लचिलोपना नरहेको कारण राज्यका अड्गले प्रभावकारीस्तरमा कार्य गर्न सकेनन् ।
- उत्कृष्ट प्रावधानका बाबजुद राजनीतिक अस्थिरताले संवैधानिक व्यवस्था संस्थागत हुन सकेन ।
- सामाजिक न्यायका मान्यतालाई स्पष्ट व्यवस्था गर्न सकेको मानिँदैन ।

(च) नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३

सम्बत् २०६२/०६३ सालमा भएको जनआन्दोलन दुईको भावनाअनुस्य राजनीतिक सहमतिका आधारमा निर्माण गरी अन्तरिम व्यवस्थापनका लागि २०६३ माघ १ गते यो संविधान लागू गरिएको थियो । यो संविधान नेपालको व्यवस्थापिका-संसदबाट अनुमोदन गरिएको पहिलो संविधान हुनाका साथै यसले नेपालमा द्वन्द्वलाई शान्तिमा स्मान्तरण गर्दै संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्था अङ्गीकार गर्ने प्रारम्भिक आधारशिलाको स्वरूपमा रही ठूलो राजनीतिक परिवर्तनको सुरुवात गरेको पाइन्छ । यो संविधानका मुख्य व्यवस्था देहायअनुसार रहेका थिए :

- सार्वभौमसत्ताका साथै पहिलोपटक शासकीय शक्ति जनतामा निहित रहेको उद्घोष गरेको थियो ।

- प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानव अधिकार, बालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता, स्वतन्त्र न्यायपालिका तथा कानुनी राज्यको अवधारणाप्रति प्रस्तावनामै प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको थियो ।
- धर्म निरपेक्षता अवलम्बन गरिएको तथा राज्य पुनर्संरचना गरी संघीय शासन व्यवस्था अङ्गीकार गर्ने संकल्प लिइएको थियो ।
- समावेशीकरण र पूर्ण लोकतन्त्र तथा राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचनामा जोड दिइएको थियो ।
- नेपाल स्वतन्त्र, अक्षुण्ण, सार्वभौम, समावेशी, संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्यका रूपमा स्थापित गरिएको थियो ।
- संविधानसभाको पहिलो बैठकबाट गणतन्त्रको कार्यान्वयन हुने व्यवस्थाबमोजिम राष्ट्राध्यक्षका रूपमा राष्ट्रपति स्थापित गरिएको थियो ।
- कार्यकारी अधिकार मन्त्रपरिषद्मा निहित राखी दलीय सहमतिका आधारमा मन्त्रिमण्डल गठन गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो ।
- सरकार सञ्चालनको आधारमा संयुक्त जनआन्दोलनको भावना, राजनीतिक सहमति र सहकार्यलाई लिइएको थियो ।
- ६०९ सदस्यीय एकसदनात्मक संविधानसभाले व्यवस्थापिका-संसदको समेत भूमिका निर्वाह गर्ने प्रावधान राखिएको थियो ।
- निर्देशक सिद्धान्त र नीतिका अलावा राज्यका दायित्वहरूको व्यवस्था गरिएको थियो ।
- छुवाछुतविरुद्धको हक, वातावरण तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी हक, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षा, महिलाका हक, सामाजिक न्याय, श्रमसम्बन्धी हकसमेत २१ वटा मौलिक हकको व्यवस्था गरी मौलिक हकमा विस्तार गरिएको थियो ।
- संविधानसभा सदस्य निर्वाचन, अग्रगामी राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक परिवर्तन, भ्रष्टाचार र दण्डहीनताको अन्त, सुशासन, समावेशी राज्य, समानुपातिक समावेशीकरण, सामन्ती भू-स्वामित्वको अन्त्य, वैज्ञानिक भूमिसुधार, खाद्य सम्प्रभुता, सामाजिक सुरक्षा, श्रमिक हकको व्यवस्था, विभेदकारी कानुनको अन्त्य, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन आदि विषयहरूलाई राज्यको दायित्व अन्तर्गत समावेश गरिएको थियो ।
- २०४७ सालको संविधानका अन्य संवैधानिक अङ्गको निरन्तरता गरी मानवअधिकार आयोगलाई संवैधानिक हैसियत प्रदान गरिएको थियो ।
- राष्ट्रिय महत्वका विषयमा जनमत सङ्ग्रह गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको थियो ।
- सर्वोच्चका न्यायाधीश, राजदूत, संवैधानिक निकायका पदाधिकारीलगायत संवैधानिक नियुक्तिमा नेपालमा पहिलोपटक संसदीय सुनुवाइको व्यवस्था गरिएको थियो ।
- मन्त्रपरिषद्को सिफारिसमा संकटकाल घोषणा गर्नसकिने व्यवस्था गरिएको थियो ।

- महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, अपाङ्ग, मजदूर, किसानलगायतका क्षेत्रको हकहित संरक्षण सम्बर्द्धन गर्न आयोग गठन गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको थियो ।
 - बृहत शान्ति सम्झौतालाई संविधानको अङ्गका रूपमा अनुसूचीमा राखिएको थियो ।
- यस संविधानका प्रमुख दुर्बल पक्षहरू देहायअनुसार रहेका थिए :
- सरकार सञ्चालनको आधार राजनीतिक सहकार्य तथा सहमति हुनाले कतिपय अवस्थामा अन्योलता रहेको थियो । यो विषय सिद्धान्ततः नमिल्दो र अव्यावहारिक थियो । प्रतिपक्षविहीन व्यवस्थापिका-संसदको परिकल्पना गरी राजनीतिक भागबण्डालाई प्रश्रय दिँदा राजनीतिक संस्कारमा समेत आघात पारेको पाइन्छ ।
 - अन्तरिम प्रकृतिको भएकोले आइपर्ने कतिपय समस्याको आँकलन गरिएको पाइएन ।
 - कतिपय कार्यान्वयन नै गर्न नसकिने विषय अन्तरिम संविधानमा राखिएको थियो ।
 - राज्यको स्रोतसाधन एवम् सामाजिक, आर्थिक पक्षको विश्लेषण नगरी तथा हक प्रचलनको लागि आवश्यक पूर्वाधारबिना मौलिक हकको दायरा विस्तार गरिएको थियो ।
 - प्रधानमन्त्रीको निर्वाचनबारे राजनीतिक सहमतिका नाममा व्यवस्थापिकाको भूमिका न्यून पारिएको थियो ।
 - प्रधान न्यायाधीशलाई संसदीय सुनुवाइबाट गुञ्जनुपर्ने तथा राष्ट्रिय सरोकारको काममा खटाउन सकिने व्यवस्थाले न्यायपालिकाको स्वतन्त्रताउपर आघात पुऱ्याएको मानिन्छ ।
 - लोकतान्त्रिक विश्वास र राजनीतिक संस्कार प्रवर्द्धन गर्ने, लोकतन्त्रप्रतिकूल हुनेगरी कतैबाट हस्तक्षेप हुन नदिने, मुलुकको विखण्डन हुन नदिने जस्ता स्पष्ट व्यवस्थाको अभाव रहेको थियो ।
 - संविधानसभाको अन्त्यसँगै व्यवस्थापिका नरहने अवस्था सिर्जना गरिएको थियो ।
 - संविधान संशोधनमा लचकता रहँदा यो संविधान बाह्रपटक संशोधन भएको र बाधा अड्काउको आदेशले संशोधनको हैसियतमा लगेको थियो ।

(छ) नेपालको संविधान

यो संविधान दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको आकांक्षा पूरा गर्न संविधानसभाबाट पारित नेपालको पहिलो संविधान हो । यो संविधान संविधानसभामा करिब ९१% संविधानसभा सदस्य सहभागी भई करिब ८५% सदस्यबाट पारितसमेत भएको छ । यही संविधान निर्माणका लागि संविधानसभा सदस्य निर्वाचन, २०६४ र संविधानसभा सदस्य निर्वाचन, २०७० गरी संविधानसभाका दुईवटा निर्वाचन भएका थिए भने वि.सं. २०७२ साल असोज ३ गते राष्ट्रपतिबाट जारी भएको थियो । यो संविधानका मुख्य व्यवस्था देहायअनुसार रहेका छन् :

- यो संविधानले गणतन्त्रलाई संस्थागत गरेको छ ।
- प्रधानमन्त्रीले संसद विघटन गर्न नपाउने र संसदले २ वर्ष नपुगी अविश्वास प्रस्ताव ल्याउन नपाउने व्यवस्था गरी सुधारिएको संसदीय व्यवस्था अवलम्बन गरिएको छ ।

- संघीयताको ढाँचा तय गरी सहकारिता र समन्वय र सहअस्तित्व निर्धारण गरिएको छ ।
- प्रस्तावनामा प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली, आवधिक निर्वाचन, कानुनी राज्य, मौलिक अधिकार, मानव अधिकार, बालिग मताधिकार, नागरिक स्वतन्त्रता, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता, स्वतन्त्र, निष्पक्ष, सक्षम न्यायपालिकालाई लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यताको रूपमा किटान गरिएको छ ।
- संविधानसँग बाभिएको कानुन अमान्य र बदर घोषित गर्न, संघ र प्रदेश, प्रदेश र प्रदेश, प्रदेश र स्थानीय तह तथा स्थानीय तहहरूबीचको अधिकार क्षेत्रको विवाद तथा संघीय संसद वा प्रदेशसभा सदस्यको निर्वाचन र तिनको सदस्यहरूको अयोग्यतासम्बन्धी विषयमा निर्णय गर्न सर्वोच्च अदालतमा संवैधानिक इजलासको समेत व्यवस्था गरिएको छ ।
- संघ, प्रदेश र स्थानीय गरी तीनतहको सरकारको व्यवस्था रहेको छ ।
- सार्वभौमसत्ता र राजकीय सत्ता जनतामा निहित रहने व्यवस्थालाई निरन्तरता दिइएको छ ।
- राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन दुईचरण र पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली, संघीय व्यवस्थापिकाको निर्वाचनमा समानान्तर मिश्रित निर्वाचन प्रणाली तथा स्थानीय तहका सदस्यहरूको निर्वाचन पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीबाट गरिने व्यवस्था गरिएको छ ।
- राष्ट्रपति-उपराष्ट्रपति, सभामुख-उपसभामुख, संघीय र प्रादेशिक सभा तथा स्थानीय तहमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारू, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र, अल्पसंख्यक समुदाय, अपांगता भएका व्यक्ति लगायतको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्दै समावेशीतालाई जोड दिएको छ ।
- नेपाललाई स्वतन्त्र, अविभाज्य, सार्वभौमसत्तासम्पन्न, समावेशी, धर्मनिरपेक्ष, समाजवादउन्मुख, संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्यको रूपमा स्थापित गरिएको छ ।
- मौलिक हक विस्तार गरी २१ बाट ३१ पुऱ्याइएको छ भने नागरिक कर्तव्यसम्बन्धी व्यवस्थासमेत गरिएको छ ।
- राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति र दायित्व कार्यान्वयन सम्बन्धमा वार्षिक प्रतिवेदन बुझाउनुपर्ने तथा कार्यान्वयनबारे अनुगमन र मूल्यांकन गर्न संसदमा समितिको व्यवस्था गरिएको छ ।
- साविकका संवैधानिक निकायलाई निरन्तरता दिई आठवटा संवैधानिक निकायहरू थप गरी पिछडिएका वर्ग, क्षेत्र, समुदायको हकहित संरक्षण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।
- लोकतान्त्रिक समाजवादप्रति प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ ।
- संविधानका असंशोधनीय विषयमा जनतामा निहित सार्वभौमसत्ता, नेपालको सार्वभौमिकता, भौगोलिक अखण्डता र स्वाधिनता रहेका छन् भने ती बाहेक अन्य सबै विषय संशोधन गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ ।
- वंशज, अंगीकृत, गैरआवासीय र सम्मानार्थ गरी ४ प्रकारका नागरिकताको व्यवस्था

गरिएको छ । नागरिकता सन्दर्भमा छिमेकी मुलुकमा भन्दा नरम प्रावधान रहेका छन् । यस संविधानका प्रमुख दुर्बल पक्षहरू देहायअनुसार रहेका छन् :

- संघीयताको स्पष्ट खाका दिन सकेको छैन ।
- सीमाङ्कन विवाद कायमै रहेको छ ।
- शक्ति पृथकीकरण र सन्तुलनका कतिपय मान्यता भत्काएको पाइन्छ ।

५. निष्कर्ष

नेपाल सरकारको वैधानिक कानून, २००४ सालको राणा शासनलाई वैधानिकता दिई टिकाउनका लागि ल्याइएको थियो भने अन्तरिम शासन विधान, २००७ राणा शासन समाप्त भई मुलुकमा प्रजातन्त्रको स्थापना भएको परिप्रेक्षमा राजाको शक्ति मजबुत बनाउने उद्देश्यले लागू गरिएको थियो । २०१५ सालको संविधान विधानसभाबाट संविधान बन्ने प्रक्रिया अवरुद्ध भएकाले संसदीय व्यवस्था अवलम्बन गर्न ल्याइएको थियो भने २०१९ सालको संविधान संसदीय व्यवस्थालाई प्रतिबन्ध लगाई पञ्चायती व्यवस्था ल्याउन राजाबाट घोषणा गरिएको थियो । त्यसैगरी २०४७ सालको संविधान प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना गर्न, २०६३ को अन्तरिम संविधान जनआन्दोलनको भावना तथा बृहत शान्ति सम्झौताबमोजिम विद्रोही शक्तिलाई मूल प्रवाहमा ल्याउन तथा २०७२ सालमा जारी नेपालको संविधान मुलुकमा दिगो शान्ति, विकास र सुशासन प्रवर्द्धन गर्न निर्माण भएको पाइन्छ ।

नेपालका हालसम्मका संविधानहरूको संवैधानिक स्रोत पनि पृथक पृथक रहेको छ । नेपाल सरकारको वैधानिक कानून, २००४ पञ्जापत्रका आधारमा राणाबाट, अन्तरिम शासन विधान, २००७, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ र नेपालको संविधान, २०१९ राजाबाट तथा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र २०७२ सालको नेपालको संविधान नेपाली जनताबाट निस्तृत भएका छन् ।

कार्यकारिणी अधिकार निहितका दृष्टिकोणले पनि नेपालको संवैधानिक विकासक्रमलाई हेर्न सकिन्छ । नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ मा श्री ३ मा, अन्तरिम शासन विधान, २००७ मा राजा र मन्त्रिमण्डलमा, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ मा राजामा, नेपालको संविधान, २०१९ मा व्यवस्थापकीय र न्यायिकसमेत राजामा, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा राजा र मन्त्रिपरिषद्मा, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र २०७२ सालको नेपालको संविधानमा मन्त्रिपरिषद्मा कार्यकारिणी अधिकार निहित रहेको पाइन्छ ।

नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ मा भारदारी र राष्ट्रसभा गरी द्विसदनात्मक व्यवस्थापिका रहेको पाइन्छ भने अन्तरिम शासन विधान, २००७ को संशोधन, २००९ बाट एकसदनात्मक सल्लाहकार सभाको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । नेपालको अधिराज्यको संविधान, २०१५ मा महासभा र प्रतिनिधिसभा गरी द्विसदनात्मक व्यवस्थापिका रहेको थियो भने नेपालको संविधान, २०१९ मा एकसदनात्मक राष्ट्रिय पञ्चायतको व्यवस्था गरिएको थियो । त्यसैगरी

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा राष्ट्रियसभा र प्रतिनिधिसभा गरी द्विसदनात्मक, नेपाल अन्तरिम संविधान, २०६३ एकसदनात्मक व्यवस्थापिका-संसद र २०७२ मा जारी भएको संविधानमा द्विसदनात्मक संघीय व्यवस्थापिका, एकसदनात्मक प्रदेश व्यवस्थापिका तथा स्थानीय व्यवस्थापिकाको रूपमा गाउँसभा र नगरसभाको व्यवस्था गरिएको छ ।

वि.सं. १९९७ सालमा कार्यपालिकाबाट न्यायपालिकालाई अलग पारी स्वतन्त्र न्यायपालिकाको मान्यतालाई अङ्गीकार गर्दै आएअनुसार नेपाल सरकार वैधानिक कानुन, २००४ र अन्तरिम शासन विधान, २००७ मा पनि प्रधान न्यायालयको व्यवस्था गरिएको थियो । २०१३ सालमा सर्वोच्च अदालत ऐन जारी भएअनुसार नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५, नेपालको संविधान, २०१९, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र २०७२ सालको नेपालको संविधानमा पनि सर्वोच्च अदालतको व्यवस्था यथावत् कायमै राखिएको छ ।

संविधान संशोधनका हिसाबले हेर्दा, नेपाल सरकार वैधानिक कानुन, २००४ र अन्तरिम शासन विधान, २००७ मा संशोधनसम्बन्धी कुनै व्यवस्था नरहेको पाइन्छ । तथापि, अन्तरिम शासन विधान, २००७ छपटक संशोधन गरिएको थियो । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ मा संसदबाट पारित विधेयकमा राजाबाट लालमोहर लागि संशोधनको व्यवस्था रहेको थियो भने नेपालको संविधान, २०१९ मा शाही घोषणाबाट संशोधन हुनसक्ने व्यवस्था रहेको थियो । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा असंशोधनीय आधारभूत संरचनाबाहेक संसदको प्रत्येक सदनमा दुईतिहाई उपस्थित भई दुईतिहाईले पारित गरी स्वीकृतिका लागि राजामा पेश गर्ने र राजाले एकपटक फिर्ता पठाउन सके तापनि पुनः संसदबाट पेश भएमा ३० दिनमा स्वीकृति दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको थियो । त्यसैगरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा व्यवस्थापिका-संसदको दुई तिहाईबाट स्वीकृत भएमा विधेयक पारित भएको मानिने व्यवस्था रहेको थियो भने २०७२ सालको संविधानमा जनतामा निहित सार्वभौमसत्ता, नेपालको सार्वभौमिकता, भौगोलिक अखण्डता र स्वाधिनता बाहेकका धारा संशोधनका लागि संघीय संसदको कुनै पनि सदनमा पेश गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ ।

नेपाल सरकार वैधानिक कानुन, २००४ मा राणाबाट, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ र नेपालको संविधान, २०१९ मा राजाबाट, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा मन्त्रिपरिषद्को सल्लाह र सहमतिमा राजाबाट, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट र २०७२ सालको नेपालको संविधानमा राष्ट्रपतिबाट संकटकालीन अधिकार प्रयोग हुने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ ।

नेपालका हालसम्मका संविधानमा निहित केही महत्वपूर्ण पक्षहरूलाई विकासक्रम अन्तर्गत अध्ययन विश्लेषण गर्न सकिन्छ । नेपाल सरकार वैधानिक कानुन, २००४ मा प्रधान जाँचकी, दरखास्त परिषद्को व्यवस्था, नेपाल अन्तरिम शासन, २००७ मा प्रधान न्यायालयको व्यवस्था, नेपालको संविधान, २०१५ मा संसदीय व्यवस्था, नेपालको संविधान, २०१९ मा विकेन्द्रीकरण, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा प्रजातान्त्रिक संविधान, अन्तरिम संविधान, २०६३ मा राज्यको

पुनर्संरचना गर्ने व्यवस्था र २०७२ सालको संविधानमा सहकारितामा आधारित संघीयताको व्यवस्थालाई महत्वपूर्ण पक्ष मान्न सकिन्छ ।

जहानियाँ राणा शासन टिकाउन घोषित नेपाल सरकारको वैधानिक कानून, २००४ देखि नेपालको संविधानसम्म आइपुग्दा नेपालमा संवैधानिक विकासक्रमले ठूलै खुड्किलो पार गरेको देखिन्छ । नेपालमा पहिलोपटक संविधानसभाबाट निर्माण भई वि.सं. २०७२ साल असोज ३ गतेदेखि लागू भएको नेपालको संविधान हाल कार्यान्वयनको क्रममा रहेको छ । नयाँ संविधान निर्माण भई संक्रमणकालको अन्त्य भएकोले मुलुकको दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धि स्थायित्व, मानव अधिकार र लोकतन्त्रको संस्थागत विकास अबको खाँचो रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको संविधान,
२. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३
३. नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७
४. नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५
५. नेपालको संविधान, २०१९
६. अन्तरिम शासन विधान, २००७
७. नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४
८. महेश शर्मा पौडेल, नेपालको संवैधानिक विकास, सोपान, २०७१ जेठ, वर्ष १०, अङ्क १२, पूर्णाङ्क १२०
९. डा. रामकृष्ण तिमल्सेना, नेपालको अन्तरिम संविधान : एक सिंहावलोकन, नेपाली प्रशासनले खोजेको नयाँ नेपाल, विशेष संगालो, सम्पत्ति आर्थिक पत्रिका, २०६४ चैत्र
१०. गोपिनाथ मैनाली, राज्य सञ्चालनका आधारहरू, सोपान मासिक, २०६७
११. रामप्रसाद शर्मा, नेपालको राजनीतिक, संवैधानिक विकासको विश्लेषणात्मक समीक्षा, सार्वजनिक व्यवस्थापन दोस्रो संस्करण, अग्रसारथी अध्ययन तथा अनुसन्धान केन्द्र, सोपान मासिक, २०७२
१२. ढुण्डीप्रसाद निरौला, शासन सञ्चालनका नवीन मान्यताहरू, सोपान मासिक, २०६८
१३. 'निर्वाचन पत्रिका' र 'निर्वाचन बुलेटिन' का विभिन्न अङ्कहरू, निर्वाचन आयोग, बहादुर भवन, कान्तिपथ, काठमाडौं
१४. www.election.gov.np

परिवर्तित सन्दर्भमा निर्वाचन आयोगको दोस्रो रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयन

राजेन्द्र प्रसाद कडेल

१. विषय प्रवेश

रणनीति भन्नाले निश्चित लक्ष्य पूरा गर्न उपलब्ध स्रोतसाधनको महत्तम उपयोग एवम् परिचालन गर्नु भन्ने बुझिन्छ । यसले लक्ष्य निर्धारण गर्ने, लक्ष्य प्राप्तिका लागि उपयुक्त क्रियाकलापहरू पहिचान गर्ने र सोको कार्यान्वयनको लागि आवश्यक स्रोतसाधनको व्यवस्था र परिचानका बन्दोबस्तसम्मका कुराहरूलाई समेट्दछ । रणनीति योजना भनेको संगठनको भविष्यलाई मार्गदर्शन गर्ने एवम् लक्ष्यलाई उद्देश्य र क्रियाकलापमा रूपान्तरण गर्दै इच्छित गन्तव्यमा पुग्ने व्यवस्थित प्रक्रिया हो । रणनीतिक योजनाले संगठनको प्राथमिकता निर्धारण गर्न स्रोतसाधनको सही उपयोग र उत्पादनमूलक बनाउन, कार्यसञ्चालनलाई सबल र सुदृढ बनाउन, संगठनमा कार्यरत कर्मचारी र सरोकारवालाको लक्ष्य र उद्देश्यलाई एकीकृत गर्न र परिवर्तित सन्दर्भमा संगठनको दिशा र गतिलाई निर्देशित गर्न सहयोग गर्दछ । यस अर्थमा रणनीतिक योजना भनेको कुनै पनि संगठनको मार्गचित्र (Road Map) हो ।

२. पृष्ठभूमि

निर्वाचन आयोगले आफ्नो पहिलो पाँचवर्षे रणनीतिक योजना, २०६५-०७० मा आधारित रही जैविक विवरणयुक्त (बायोमेट्रिक) मतदाता नामदर्ता र सोको आधारमा मतदाता परिचयपत्र तयारी एवम् वितरण, जिल्ला तहसम्म सङ्गठनात्मक संरचनाको सबलीकरण, दक्ष तथा तालिम प्राप्त जनशक्तिको विकास, निर्वाचन शिक्षा तथा सूचना केन्द्र (Electoral Education and Information Center : EEIC) को स्थापनामार्फत् आमपहुँच तथा मतदाता/निर्वाचन शिक्षामा विस्तारबाट समग्र निर्वाचन सञ्चालन र व्यवस्थापनमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउन सफल रहयो । पहिलो पाँचवर्षे रणनीतिक योजना कार्यान्वयन पक्षको व्यापक समीक्षा गरी त्यसबाट प्राप्त पृष्ठपोषणलाई समेत मध्यनजर राख्दै त्यस क्रममा प्रारम्भ गरिएका राम्रा कार्यहरूलाई निरन्तरता दिने र नयाँ परिवर्तित सन्दर्भमा विकसित भएका नवीनतम विषयहरूलाई समावेश गर्दै आयोगलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीयस्वरूपमा निर्वाचन सञ्चालन एवम् व्यवस्थापन गर्नको लागि संस्थागतस्वरूपमा सबल बनाउने दिशामा महत्वपूर्ण योगदान पुग्ने ध्येयले योजना तर्जुमाको क्रममा रणनीतिक योजनाका लागि उपलब्ध अन्तर्राष्ट्रिय सामग्रीहरूको अध्ययन र नेपालसहित अन्य मुलुकहरूको निर्वाचनसम्बन्धी

योजना निर्माणको अनुभव र आयोग र अन्तर्गत कार्यालयका पदाधिकारी तथा कर्मचारीका साथै निर्वाचनसम्बद्ध अन्य सरोकारवालासँग समेत अन्तरक्रिया गरी प्राप्त सुझावहरूको आधारमा आयोगको दोस्रो पाँचवर्षे रणनीतिक योजना, २०७१/०७२-२०७५/०७६ तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

यस योजना तर्जुमा गर्दा राजनीतिक अवस्था एवम् संस्थागत परिवेश र समयको सीमालाई दृष्टिगत गरी सकेसम्म विशिष्ट क्रियाकलाप केन्द्रित बनाउन प्रयासस्वरूप आयोगबाट सम्पादन गरिने कार्यक्रमहरूलाई प्राथमिकताका आधारमा समय सीमासँग आवद्ध गरिएको छ । योजना एक गतिशील दस्तावेज भएकोले यो समयानुकूल परिमार्जन हुँदै जाने कुरालाई आत्मसात गर्दै राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, कानुनी तथा संगठनात्मक वातावरणमा आउने परिवर्तनसँगै यस रणनीतिक योजनालाई पनि आवश्यकताअनुसार थप परिवर्तन/परिमार्जन तथा सान्दर्भिक समायोजन गर्न सकिने कुरालाई स्वीकार गरेको पाइन्छ ।

यस योजनामा आयोगको दूरदृष्टि, लक्ष्य र मार्गदर्शक सिद्धान्तहरू, आयोगको सबल पक्ष, दुर्बलपक्ष र अवसर तथा चुनौती (Strength, Weakness, Opportunities and Threats : SWOT) को विश्लेषण, पहिचान गरिएका रणनीतिक स्तम्भ र सोको औल्याइएका आधारस्तम्भ र लक्ष्यहरूसँग सम्बन्धित रणनीतिक क्रियाकलापहरू र अन्तमा रणनीतिक योजना कार्यान्वयन गर्दाका बखत गरिने अनुगमन र मूल्याङ्कनको अवधारणा र कार्यविधिगत मार्गदर्शन उल्लेख गरिएको छ ।

पहिलो पाँचवर्षे रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनबाट आयोगले निर्वाचन प्रक्रिया, प्रणाली तथा मतदाता नामावलीमा व्यापक सुधार गर्दै आइरहेको छ र यो दोस्रो योजनाको कार्यान्वयनबाट यी विषयमा आयोगका कामकारवाहीलाई थप परिष्कृत बनाउन टेवा पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

३. निर्वाचन आयोगको दोस्रो रणनीतिक योजना

आयोगको दोस्रो पाँचवर्षे रणनीतिक योजना, २०७१/०७२-२०७५/०७६ ले पहिचान गरेका निम्न दूरदृष्टि (Vission), अभियान (Mission) र लक्ष्य एवम् उद्देश्य (Goals and Objectives) ले आयोगका अहिलेका क्रियाकलापहरूलाई अग्रगति प्रदान गरिरहेका छन् :

(क) **दूरदृष्टि (Vision)** : उत्कृष्ट निर्वाचन व्यवस्थापनका लागि आयोगलाई सक्षम निकायको रूपमा संस्थागत गर्ने ।

(ख) **अभियान (Mission)** : संविधान निर्दिष्ट निर्वाचनलाई व्यावसायिक, कुशल, पारदर्शी र विश्वसनीय ढङ्गबाट सञ्चालन गर्ने ।

(ग) **मार्गदर्शक सिद्धान्तहरू (Guiding Principles)** : रणनीतिक योजनाले आयोगको मार्गदर्शक सिद्धान्तहरूमा स्वायत्तता, निष्पक्षता, समावेशिता, पारदर्शिता, सेवा उन्मुखता, व्यावसायिक दक्षता,

जिम्मेवारी र जवाफदेहिता, सहभागितामूलक पद्धति, विश्वसनीयता, लागत प्रभावकारिता, पूर्व क्रियाशीलता र नवप्रवर्तनलाई अङ्गीकार गरेको छ ।

(घ) रणनीतिक स्तम्भ, लक्ष्य र क्रियाकलापहरू

पाँचवटा रणनीतिक स्तम्भ र सोसँग सम्बन्धित पहिचान गरिएका १७ वटा लक्ष्य र त्यस अन्तर्गतका ९१ वटा क्रियाकलापको आधारमा आयोगको कार्य सञ्चालनलाई संगठित गर्ने क्रममा पहिलो दुई वर्ष, २०७१/०७२-२०७२/०७३ (सन् २०१५-२०१६) र पछिल्लो तीन वर्ष २०७३/०७४-२०७५/०७६ (२०१७-२०१९) मा कार्यान्वयन गरिने हरेक क्रियाकलापको लागि आयोगका जिम्मेवार अधिकारी, अनुमानित लागत, रकमको स्रोत र सोलाई कार्यान्वयन गर्न लाग्ने अपेक्षित समय उल्लेख गर्दै क्रियाकलापहरूलाई विद्यमान वातावरण, समय र उपलब्ध स्रोतका आधारमा १,२,३ गरी प्राथमिकीकरण गरिएको छ । र सोहीबमोजिम अहिलेका आयोगका गतिविधिहरू अगाडि बढिरहेको छन् । रणनीतिक लक्ष्य अन्तर्गतका क्रियाकलापहरूको सफल कार्यान्वयन भइसकेपछि आयोगले चाहेको वाञ्छित उपलब्धि हासिल गर्न सक्षम हुनेछ । दोस्रो पाँचवर्षे रणनीतिक योजना, २०७१-२०७६ (२०१५-२०१९) को रणनीतिक स्तम्भ, लक्ष्य र प्रमुख क्रियाकलापहरू देहायबमोजिम रहेका छन् :

(ङ) दोस्रो पाँचवर्षे रणनीतिक योजना, २०७१-२०७६ (२०१५-२०१९) को रणनीतिक स्तम्भ, लक्ष्य र प्रमुख क्रियाकलापहरू

स्तम्भ १ : निर्वाचन आयोगको संस्थागत विकास

लक्ष्य १ : संस्थागत क्षमता सुदृढ गर्ने

- नयाँ संविधानमा आयोगको कार्यसंचालनमा पूर्ण स्वायत्तता र स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्न प्रयास गर्ने ।
- आवश्यकता अनुसार आयोगको संरचना नयाँ संविधानअनुकूल बनाउने ।
- संगठनात्मक नीति र मार्गदर्शनमा लैंगिक तथा समावेशीकरण नीतिलाई मूल प्रवाहीकरण गर्ने ।
- आयोगको संस्थागत स्मरण संयन्त्रलाई सुधार गर्नुका साथै निर्णय प्रक्रियालाई सरल, थप पारदर्शी, सहभागितामूलक र जवाफदेही बनाउन मानकहरू तयार गर्ने ।

लक्ष्य २ : योजना प्रक्रियालाई सुदृढ तुल्याउने

- योजना प्रक्रियालाई यथार्थपरक बनाउन तथ्याङ्कीय आधार तयार गर्ने ।
- आयोगबाट संचालन हुने योजना र वार्षिक क्रियाकलापलाई रणनीतिक योजनासँग तालमेल गराउन योजना निर्माणसम्बन्धी निर्देशिकाहरू तयार गर्ने ।
- राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुगमन र मूल्याङ्कन कार्यविधिका आधारमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको एकीकृत कार्यविधि तयार गर्ने ।

लक्ष्य ३ : नयाँ संविधानसँग अनुकूल हुने गरी निर्वाचनसम्बन्धी कानून सुधार गर्ने

8. निर्वाचनसम्बन्धी एकीकृत कानूनको मस्यौदा तयार गर्ने र स्वीकृतिको लागि संसदसमक्ष पेश गर्ने ।
9. निर्वाचन विवाद निस्त्रणसम्बन्धी कानुनी प्रावधानको पुनरावलोकन गरी प्रभावकारिता वृद्धि गर्ने ।

स्तम्भ २ : सङ्गठन र क्षमता विकास

लक्ष्य ४ : जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूको भौतिक पूर्वाधार सुधार गर्ने

10. आवश्यकता अनुसार कार्यालयका लागि जग्गा प्राप्त गर्ने, भवन निर्माण र सुधार गर्ने ।
11. भौगोलिक विविधता, जग्गाको आकार र निर्वाचन क्षेत्र संख्याको आधारमा जिल्ला निर्वाचन कार्यालय भवनको संरचना डिजाइन गर्ने ।

लक्ष्य ५ : मानव संसाधनको क्षमता वृद्धि गर्ने

12. सबै तहका कर्मचारीहरूको कार्यविवरण तयार गरी सम्बन्धित कर्मचारीलाई दिने ।
13. आयोगको काममा व्यावसायिकता अभिवृद्धि गर्न र कर्मचारीको स्थायित्व सुनिश्चित गर्न कर्मचारी रिटेन्सन नीति तयार गर्ने ।
14. वैदेशिक मनोनयनको लागि छनोट गर्ने वस्तुगत र पारदर्शी आधारहरू तयार गर्दै आयोगमा कार्यरत हरेक कर्मचारीलाई प्रत्येक वर्ष कम्तीमा एउटा आन्तरिक वा अन्तर्राष्ट्रिय तालिम उपलब्ध गराउने ।
15. बढुवा, पुरस्कार, विभूषण, वर्षको उत्कृष्ट कर्मचारी आदि जस्ता कर्मचारीको मनोबल बढाउने प्रोत्साहनहरू प्रदान गर्ने ।

लक्ष्य ६ : सञ्चार माध्यमसँगको सहकार्य सुदृढ गर्ने

16. निर्वाचनको विषय हेर्ने सञ्चारकर्मीहरूको लागि निर्वाचनअधि निर्वाचन आयोग र निर्वाचनसम्बन्धी क्षमता विकास कार्यशाला गर्ने ।
17. विषयवस्तु विश्लेषण (कन्टेन्ट एनालाइसिस) पद्धतिमा आधारित सञ्चार अनुगमन संयन्त्र र सञ्चार माध्यम अनुगमन म्यानुअल तयार गर्ने ।
18. निर्वाचनसम्बन्धी अवधारणा र रिपोर्टिङ्ग एवम् प्रचारप्रसारको लागि निर्वाचन हातेपुस्तिका तयार गर्ने ।

स्तम्भ ३ : मतदाता दर्ता र निर्वाचन प्रविधि

लक्ष्य ७ : सबै योग्य मतदाताको नाम दर्ता निरन्तररूपमा हुने कुरा सुनिश्चित गर्ने

19. एकीकृत मतदाता दर्ता निर्देशिका बनाउने ।
20. सन् २०१६ को अन्तसम्म (वि. सं. २०७३ को मध्यसम्म) मा मुलुकभित्रका मतदाता हुन योग्य सबै व्यक्तिको नाम दर्ता गर्न प्रयास गर्ने ।

21. सन् २०१५ को अन्तसम्ममा सुरक्षण प्रविधिसहितको नयाँ मतदाता परिचयपत्र तयारी तथा वितरण सुरु गर्ने ।
22. दर्ता सम्भाव्यताका आधारमा नेपालीहरूको सघन उपस्थिति रहेका शहरहरूलाई केन्द्रित गरी परीक्षणको रूपमा विदेशमा रहेका मतदाताको दर्ता प्रारम्भ गर्ने ।

लक्ष्य ८ : राजनीतिकदलदर्ता कार्यलाई प्रभावकारी र व्यवस्थित गर्ने

23. जिल्लास्तरमा राजनीतिक दलदर्ता अनिवार्य गर्ने र तिनीहरूको विवरण अद्यावधिक गर्ने ।
24. राजनीतिक दलदर्ताको लागि आवश्यक विवरणहरू कम्प्युटरकृत गर्ने ।
25. राजनीतिक दलदर्ता गर्दा समर्थन गर्ने व्यक्तिहरूको हस्ताक्षर वैज्ञानिकरूपमा परीक्षण गर्ने व्यवस्था गर्ने ।

लक्ष्य ९ : सूचना प्रविधिको प्रयोग गरी निर्वाचन व्यवस्थापन सुदृढ गर्ने

26. प्रत्येक निर्वाचनमा क्रमिकरूपमा/चरणबद्धरूपमा विद्युतीय मतदान यन्त्रको प्रयोग बढाउँदै लैजाने ।
27. आयोग र जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूबीच द्रुत गतिमा डाटा सम्पर्क (हाई स्पीड डाटा कनेक्टीभिटी) व्यवस्था गर्ने ।
28. सबै सम्बद्ध कर्मचारीको इन्टरनेट, इमेल र भिडियो कन्फरेन्समा पहुँच पुऱ्याउने ।
29. इन्टरनेट तथा एसएमएसबाट मतदान गर्ने सम्बन्धमा सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने ।

स्तम्भ ४ : निर्वाचन शिक्षा र सङ्गठनात्मक पहुँच

लक्ष्य १० : मतदाता शिक्षा सुधार गर्ने

30. मतदाता शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुअघि समाजका विभिन्न वर्ग र क्षेत्र सम्बोधन हुनेगरी लिइएको लक्ष्यमा आधारित भई आवश्यकता मूल्याङ्कन गर्ने ।
31. संविधान घोषणा भएपश्चात् राजनीतिक अधिकारको उपभोगलाई केन्द्रित गरी सचेतना अभियान सुरु गर्ने ।
32. निर्वाचनको समयमा नमूना मतदान कार्यक्रमलाई मतदाता शिक्षाको माध्यमको रूपमा सञ्चालन गर्ने ।
33. मतदाता शिक्षाको लागि तालिम दिने करिब ३२००० प्रशिक्षकहरूको सूची तयार गर्ने ।
34. माध्यमिक विद्यालयको पाठ्यक्रममा मतदाता शिक्षासम्बन्धी शीर्षक समावेश गर्ने प्रयास गर्ने ।
35. सबै जिल्लामा सांस्कृतिक कार्यक्रम र घुम्ती टोलीमार्फत् मतदाता शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुका साथै निर्वाचन सामग्रीहरू वितरण गर्ने ।

लक्ष्य ११ : निर्वाचन शिक्षा तथा सूचना केन्द्रलाई क्षेत्रीयस्तरमा विस्तार गर्ने

36. निर्वाचन शिक्षा तथा सूचना केन्द्रलाई क्षेत्रीय तहमा विस्तार गर्ने ।
37. मतदाता शिक्षाको प्रयोजनको लागि क्षेत्रीय निर्वाचन शिक्षा तथा सूचना केन्द्रहरूले घुम्ती सामग्रीहरूको प्रयोग गर्ने ।
38. अन्य निकायहरूसँगको समन्वयमा निर्वाचनसँग सम्बन्धित तालिम सञ्चालन गर्ने ।
39. वार्षिकस्तरमा सार्कस्तरमा निर्वाचन शिक्षासम्बन्धी अनुभव आदान प्रदान कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।

लक्ष्य १२ : लोकतन्त्र र निर्वाचनका लागि दक्षिण एशियाली अध्ययन केन्द्र स्थापना गर्ने

40. FEMBoSA को पाँचौँ बैठकको घोषणापत्रको बुँदा नं ३ मा उल्लेख भएबमोजिम दक्षिण एशियाली क्षेत्रमा निर्वाचनसम्बन्धी विषयमा शैक्षिक तथा अनुसन्धानात्मक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न निर्वाचनसम्बन्धी अध्ययन/अनुसन्धान केन्द्र स्थापना गर्ने ।

लक्ष्य १३ : निर्वाचन व्यवस्थापनका सबै तहमा लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशिता सुनिश्चित गर्ने

41. निर्वाचनसम्बन्धी कानूनमा सुधार गरी निर्वाचन प्रणालीमा जनसंख्याको अनुपातमा महिला तथा अल्पसंख्यकहरूको अधिकार र स्थानको सुनिश्चितताको प्रयास गर्ने ।
42. निर्वाचन कानूनमा सुधार र क्षमता विकासमार्फत् स्थानीय निकायको निर्वाचनमा पचास प्रतिशत महिलाको प्रतिनिधित्व गराउन पहल गर्ने ।
43. नियमनात्मक बाधा अड्चन फुकाई महिला, दलित, जनजाति, मधेशी र फरक क्षमता भएका व्यक्तिको राजनीतिक प्रतिनिधित्व बढाउने ।
44. सबै जिल्लामा महिला समूहहरू (आमा समूह, वडा नागरिक मञ्च, महिला सहकारी आदि) लाई लक्षित गरी मतदान शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
45. प्रौढ महिलाहरूलाई लक्षित गरी अनौपचारिक शिक्षाको पाठ्यक्रममा मतदाता शिक्षाको विषयलाई समावेश गर्न सम्बद्ध निकायसँग प्रयास गर्ने ।

लक्ष्य १४ : निर्वाचनसँग सम्बन्धित सरोकारवालाहरू, मुख्य गरी राजनीतिकदल तथा उम्मेदवार हरूसँगको समन्वय र साभेदारी सुदृढ गर्ने ।

46. सरोकारवालाहरूसँग केन्द्र र जिल्ला तहमा कम्तीमा वर्षको दुईपटक सूचना आदान प्रदान गर्न बैठक आयोजना गर्ने ।
47. राजनीतिक दलहरूसँग नियमित परामर्श तथा अन्तरक्रियाको लागि संयन्त्र निर्माण गर्ने ।
48. राज्यले राजनीतिक दललाई आर्थिक रकम प्रदान गर्ने सम्बन्धमा सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने ।

स्तम्भ ५ : सामग्री व्यवस्थापन र निर्वाचन सञ्चालन

लक्ष्य १५ : मतदाता र निर्वाचन अधिकारी मैत्री निर्वाचन सञ्चालन गर्ने

49. मुलुकबाहिरबाट हुने मतदान र वैकल्पिक मतदान व्यवस्थाको लागि योगदान गर्ने ।

50. सूचना प्रविधि प्रयोग गरी निर्वाचन परिणाम सम्प्रेषण गर्ने व्यवस्था गर्ने ।
51. समान सुविधा र पूर्वाधार हुनेगरी मतदानकेन्द्र संख्याको आधारमा मतदानस्थलको स्तरोन्नति गर्ने ।
52. मतदानस्थलहरूमा सहज पहुँचको लागि अपाङ्गमैत्री पूर्वाधार क्रमशः तयार गर्दै जाने ।

लक्ष्य १६ : सामग्री व्यवस्थापन थप प्रभावकारी रूपमा गर्ने

53. पाँचवटै विकास क्षेत्रहरूमा क्षेत्रीय गोदाम घर स्थापना गर्ने ।
54. निर्वाचन सामग्रीहरूको गुणस्तरको स्पेसिफिकेशन तयार गर्ने ।
55. कम संवेदनशील निर्वाचन सामग्रीहरूको पुनः प्रयोग गर्नेसम्बन्धी नीति तर्जुमा गर्ने ।
56. निर्वाचन सामग्रीहरू खरिद गर्ने कार्यविधि पुनरावलोकन गर्ने ।

लक्ष्य १७ : निर्वाचन जोखिम व्यवस्थापन प्रणाली कार्यान्वयन गर्ने

57. आयोग र प्रदेश/क्षेत्र/जिल्लाका कर्मचारीहरूलाई जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी तालिम दिनुका साथै निर्वाचन जोखिमसँग सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको पहिचान गरी सम्बन्ध विकास गर्ने ।
58. निर्वाचनअघि सुरक्षाकर्मीलाई निर्वाचनसँग सम्बन्धित विषयमा अभिमुखीकरण गराउने ।
59. निर्वाचन सञ्चालनमा कामको अवस्था पहिल्याउने प्रणाली (Event Tracking System) को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने ।

४. रणनीतिक योजना कार्यान्वयनको अवस्था

रणनीतिक योजना प्रायः महत्वाकांक्षी दस्तावेजको रूपमा रहन्छ । निर्वाचन आयोगको दोस्रो रणनीतिक योजना पनि अपवादमा छैन । योजना कार्यान्वयनको दोस्रो वर्षसम्म आइपुग्दा पहिचान गरिएका ९१ वटा क्रियाकलापहरूमध्ये प्राथमिकताका आधारमा कार्यान्वयन गर्दै जाने क्रममा हाल ५३ वटा क्रियाकलापहरू कार्यान्वयनमा रहेका र तीमध्ये कतिपय क्रियाकलापहरू सम्पन्न पनि भइसकेका छन् भने ३८ वटा क्रियाकलापहरू अबै कार्यान्वयनमा आउन सकेका छैनन् ।

(क) रणनीतिक योजना कार्यान्वयनका सबल पक्षहरू

यस रणनीतिक योजना कार्यान्वयनका सबल पक्षहरू यसप्रकार छन् :

- (१) सरोकारवालाको व्यापक सहभागितामा तर्जुमा गरिएको दस्तावेज : यो रणनीति योजना तर्जुमाका क्रममा आयोगले आयोगले आयोग र अन्तर्गत कार्यरत कर्मचारीका अतिरिक्त, राजनीतिक दल, नागरिक समाज, गैरसरकारी संघ/संस्थाका प्रमुख तथा प्रतिनिधि, पूर्व प्रमुख/निर्वाचन आयुक्त, विकास साभेदार निकाय र नेपाल सरकारका महत्वपूर्ण मन्त्रालयका प्रतिनिधिहरूको उपस्थिति र पृष्ठपोषणका आधारमा यसलाई अन्तिमरूप दिइएको थियो ।
- (२) विगतका प्रभावकारी कामको निरन्तरता : यस रणनीतिक योजनाले पहिलो रणनीतिक

योजनाले सुस्वात गरेका निर्वाचन व्यवस्थापनका नवीनतम् आयामहरू जस्तै : जैविक विवरणयुक्त (बायोमेट्रिक) मतदाता नामदर्ता र फोटोसहितको मतदाता नामावली, मतदाता परिचयपत्र तयारी र वितरण, सङ्गठनात्मक क्षमता विकास, निर्वाचन शिक्षा तथा सूचना केन्द्र (Electoral Education and Information Center: EEIC) को स्थापना र विस्तार, निर्वाचनमा प्रविधिको उपयोग जस्ता विषयलाई यसले पनि निरन्तरता दिएको छ ।

- (३) **अन्तर्राष्ट्रिय विधिको अवलम्बन** : योजना तर्जुमाको क्रममा अन्तर्राष्ट्रिय परामर्शदाताको सहभागितामा रणनीतिक योजनाका लागि उपलब्ध अन्तर्राष्ट्रिय सामग्रीहरूको अध्ययन र नेपालसहित अन्य मुलुकहरूको निर्वाचनसम्बन्धी योजना निर्माणको अनुभवसमेतको आधारमा स्तरीय विधिको अवलम्बन गरिएको छ ।
- (४) **क्रियाकलापहरूको प्राथमिकीकरण** : आयोगको संगठनात्मक सबल पक्ष, दुर्बलपक्ष र अवसर तथा चुनौती (Strength, Weakness, Opportunities and Threats:SWOT) को विश्लेषणसहित पहिचान गरिएका क्रियाकलापहरूलाई पाँचवटा रणनीतिक स्तम्भमा विभाजन गरी ती क्रियाकलापहरूलाई प्राथमिकताको आधारमा पहिलो, दोस्रो र तेस्रो गरी प्राथमिकीकरण गर्नुका साथै हरेक क्रियाकलापको लागि आयोगका जिम्मेवार अधिकारी, अनुमानित लागत, रकमको स्रोत र सोलाई कार्यान्वयन गर्न लाग्ने अपेक्षित समयसमेत उल्लेख गरिएको छ ।
- (५) **आयोगको संस्थागत विकास र सरकार एवम् विकास साभेदार संस्थाको सहयोग** : आयोगको केन्द्रदेखि जिल्लातहसम्म संगठनात्मक संरचना क्रियाशील रहेको छ । आयोग र अन्तर्गत कार्यरत कर्मचारीलाई प्रत्येकवर्ष कुनै न कुनै किसिमको स्वदेशी वा वैदेशिक तालिम, अध्ययनमार्फत् दक्षता एवम् क्षमता अभिवृद्धिको अवसर उपलब्ध भएको र रणनीतिक योजनामा पहिचान गरिएका क्रियाकलापहरूलाई कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकार, विकास साभेदार निकाय र सरोकारवालको साथ र सहयोग रहेको छ ।

(ख) रणनीतिक योजना कार्यान्वयनका चुनौतीहरू

रणनीतिक योजना कार्यान्वयनका लागि माथि उल्लेख गरिएबमोजिमका सबल पक्षहरू विद्यमान हुँदाहुँदै पनि यसको सफल कार्यान्वयनका लागि चुनौतीहरू पनि सँगसँगै रहेका छन् । तीमध्ये प्रमुख चुनौतीहरू यसप्रकार छन् :

- (१) **महत्वाकांक्षी** : रणनीतिक योजनाका केही प्रावधान असाध्यै महत्वाकांक्षी रहेका छन् । यसमा समावेश भएका कतिपय क्रियाकलापहरू हाम्रो लागि मात्र नभई सिंगो दक्षिण एशियाली क्षेत्रमा नै प्रभाव पार्ने खालको छ जस्तै, SAIDES स्थापना र सञ्चालन, दक्षिण एशियाली क्षेत्रका निर्वाचन व्यवस्थापन निकायले प्रयोग गर्नसक्ने गरी सञ्चार माध्यम अनुगमन म्यानुअल, प्रेस अफिस सञ्चालनसम्बन्धी म्यानुअल आदि । त्यसैगरी केही क्रियाकलापहरू योजना अवधिको अन्तिमसम्म पनि कार्यान्वयन गर्न असम्भव प्रायः हुने देखिन्छ । उदाहरणको लागि सबै जिल्लामा मतदाता शिक्षाको लागि महिला कर्मचारी दरबन्दीको व्यवस्था, मतपत्रमा ब्रेल लिपि राख्ने, मतदानकेन्द्रमा विद्युतीय माध्यमबाट

मतदाता पहिचान गर्ने प्रणालीको विकास आदि ।

- (२) **राजनीतिक दल तथा सरोकारवालाको सहयोग एवम् प्रतिवद्धता** : निर्वाचन व्यवस्थापनको काम आयोग एकलैले भन्दा पनि सम्पूर्ण सरोकारवालाको संलग्नता र सहयोगबाट मात्रै सहज र सफल बन्न सक्दछ । आयोगको रणनीतिक योजनामा पहिचान गरिएका क्रियाकलापहरू निर्वाचनका विधि, प्रणाली र प्रक्रियासँग जोडिने भएकाले यसको सफल कार्यान्वयनको लागि सरोकारवालाको साथ, सहयोग र प्रतिवद्धता अनिवार्य हुन्छ ।
- (३) **स्रोत साधनको उपलब्धता** : रणनीतिक योजना कार्यान्वयनको लागि ठूलो भौतिक तथा वित्तीय स्रोतसाधनको जरूरत पर्दछ । योजजा तर्जुमाका क्रममा आवश्यक स्रोतको अनुमान गरिएको भए तापनि स्रोत प्राप्तिको आधार भने स्पष्ट छैन । तसर्थ कार्यान्वयनको क्रममा स्रोत अभाव पर्न सक्दछ ।
- (४) **संस्थागत क्षमता विकास** : पहिलो रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनपछि आयोगको संस्थागत क्षमतामा बढोत्तरी त भएको छ यद्यपि अभै पनि यसमा निर्दिष्ट कार्यक्रमहरूलाई सफल बनाउन हाम्रो विद्यमान दक्षता र क्षमता अपुग हुने देखिन्छ । यसैबीच नयाँ संविधान जारी भएपछिको परिप्रेक्ष्यमा आयोगको वर्तमान संगठनात्मक संरचनालाई परिवर्तन गरी संघीय ढाँचाअनुकूल बनाई नयाँ संवैधानिक भूमिकाबमोजिमको कार्यसम्पादन गर्न सक्षम बनाउनुपर्ने देखिन्छ ।
- (५) **कार्यक्षेत्रमा दोहोरोपना** : यस रणनीतिक योजनामा समाविष्ट कतिपय क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयनमा एकभन्दा बढी महाशाखा/शाखाको संलग्नता देखिन्छ जसले गर्दा कार्यान्वयनको क्रममा द्विविधा वा असमझदारी पैदा गर्न सक्दछ ।
- (६) **राजनीतिक सामाजिक वातावरण** : यस रणनीतिक योजना तर्जुमा गर्दा र अहिलेको परिवेश फेरिएको छ । योजना तर्जुमा गरिरहँदा मुलुक नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ बाट निर्देशित थियो र आयोग र यसका क्रियाकलापहरू पनि त्यसैबाट निर्दिष्ट थिए । तर मिति २०७२ साल असोज ३ गते नेपालको संविधान जारी भइसकेपछि देशको शासकीय स्वरूप तथा आयोगको संविधानिक भूमिका एवम् जिम्मेवारीमा पनि परिवर्तन भएकोले यसमा भएका कतिपय विषयहरू असान्दर्भिक भएको र कतिपय क्रियाकलापहरूलाई पुनर्लेखन गरी आयोगबाट अनुमोदन गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ ।
- (७) **ऐन कानुनमा सुधार** : नयाँ परिवर्तित सन्दर्भमा आयोगका कामाकारवाहीलाई प्रभावकारीरूपमा सञ्चालन गर्न निर्वाचनसँग सम्बन्धित नयाँ ऐन, कानुनहरूको मस्यौदा गरी पेश गर्नुपर्ने र विद्यमान ऐन, कानुनमा समसामयिक पुनरावलोकन गर्नुपर्ने हुन्छ । यसका लागि आयोगको तत्परताका साथै राजनीतिक दल र अन्य सरोकारवालाको पनि महत्त्वपूर्ण सहयोग र समर्थन रहनु जरूरी हुन्छ ।

५. निष्कर्ष

रणनीति योजना संगठनको भविष्यलाई मार्गदर्शन गर्ने एवम् लक्ष्यलाई उद्देश्य र क्रियाकलापमा

स्मान्तरण गर्दै इच्छित गन्तव्यमा पुग्ने व्यवस्थित प्रक्रिया हो जसले संगठनको प्राथमिकता निर्धारण गर्न, स्रोतसाधनको सही उपयोग र उत्पादनमूलक बनाउन, कार्यसञ्चालनलाई सबल र सुदृढ बनाउन, संगठनमा कार्यरत कर्मचारी र सरोकारवालाको लक्ष्य र उद्देश्यलाई एकीकृत गर्न र परिवर्तित सन्दर्भमा संगठनको दिशा र गतिलाई निर्देशित गर्न सहयोग गर्दछ । आयोगले आफ्नो पहिलो पाँचवर्षे रणनीतिक योजना, २०६५-०७० को सफल कार्यान्वयनपछि त्यसका राम्रा कामहरूको निरन्तरता दिँदै बदलिँदो परिवेशअनुसृत आयोगको कार्यशैली र कार्यसम्पादनमा प्रभावकारिता ल्याउँदै आयोगलाई विश्वको उत्कृष्ट निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको रूपमा परिचित गराउने ध्येयका साथ दोस्रो पाँचवर्षे रणनीतिक योजना, २०७१/०७२-२०७५/०७६ तर्जुमा भई कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

सरोकारवालाको व्यापक सहभागिता र अन्तर्राष्ट्रिय विज्ञको सहयोगमा स्तरीय विधिको अवलम्बनमार्फत् तयार पारिएको यस रणनीतिक योजनामा पहिचान गरिएका ५ वटा रणनीतिक स्तम्भ, १७ वटा लक्ष्य र ९१ वटा क्रियाकलापहरूमध्ये अधिकांश अहिले कार्यान्वयनमा रहेका छन् र यसले परिलक्षित गरेका पाँचवर्षको अवधिका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरूको सफल कार्यान्वयन भइसकेपछि आयोगले चाहेको वाञ्छित उपलब्धि हासिल गर्न सक्षम हुनेछ । योजना वैज्ञानिक विधि र पद्धतिको माध्यमबाट निर्माण भएको, सरोकारवालाको सुभाव र भावनालाई आत्मसात गरिएको, योजना कार्यान्वयनका लागि सरकार, विकास साभेदार निकायलगायत सबै सरोकारवालाको साथ र समर्थन रहेको कारण आयोगको दोस्रो रणनीतिक योजना कार्यान्वयनको लागि सकारात्मक वातावरण रहे तापनि बदलिँदो राजनीतिक वातावरण, संस्थागत क्षमता, सीमित स्रोतसाधनको उपलब्धता जस्ता विषयहरू यसका प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेका छन् ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको संविधान
२. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३
३. निर्वाचन आयोगको पहिलो पाँचवर्षे रणनीतिक योजना, २०६५-२०७०
४. निर्वाचन आयोगको दोस्रो पाँचवर्षे रणनीतिक योजना, २०७१/७२-२०७५/७६
५. दोस्रो पाँचवर्षे रणनीतिक योजना, २०७१/७२-२०७५/७६ कार्यान्वयन अवस्थाको Status Paper (मस्यौदा)
६. निर्वाचन आयोगबाट प्रकाशित अर्धवार्षिक पत्रिका 'निर्वाचन' का विभिन्न अङ्कहरू
७. www.election.gov.np
८. www.businessdictionary.com/www.forbes.com/wikipedia.org

निर्वाचनमा महिला सहभागिता

ऋषिराम भुसाल

१. विषय प्रवेश

महिलाको ज्ञान, सीप, क्षमता र सिर्जनालाई निर्वाचनका क्रियाकलापमा उपयोग गर्ने कार्य वा प्रक्रिया नै निर्वाचनमा महिलाको सहभागिता हो । निर्वाचनसम्बन्धी नीति निर्माणदेखि कार्यान्वयन तहसम्म महिलालाई सहभागी गराई अपनत्वबोध गराउनेदेखि प्रतिफल सुनिश्चित गराउनेसम्मका गतिविधिहरू यस कार्यमा पर्दछन् । सारमा यस्तो सहभागिता निर्वाचन चक्रका हरेकचरणमा रहन्छ ।

परम्परागतस्वमा सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, विकास निर्माणलगायतका क्रियाकलापमा महिलाको सहभागिताको अपेक्षा गरिँदैन थियो । परिवर्तनको क्रममा विकास निर्माणदेखि सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक क्रियाकलापमा महिलालाई पनि अवसर दिनुपर्छ भन्ने मान्यताको विकास भयो । समयक्रममा महिला र पुरुषबीचमा भिन्नताका सीमाहरू राख्नु हुँदैन भन्ने सोचको विकास भयो । महिला विकासका मान्यतालाई अगाडि बढाउने क्रममा विश्वव्यापीस्वमा विभिन्न सम्मेलनहरू सम्पन्न भए । विश्वव्यापीस्वमा महिलाउपर हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women (CEDAW), १९७९ मा हस्ताक्षर भयो । CEDAW को दफा ७ ले महिलालाई राजनीतिक र सार्वजनिक जीवनका साथै सार्वजनिक पद धारण गर्न, मतदान र चुनावी प्रतिस्पर्धामा समानस्वमा सहभागिताको अवसर सुनिश्चित गरेको छ । यसैगरी संयुक्त राष्ट्र संघको बडापत्र, १९४८ महिलाविरुद्धका सबै भेदभावको अन्त्य गर्ने आधारपत्रको स्वमा रहेको छ ।

विश्वस्तरमा पनि धेरै पछिसम्म महिलालाई मताधिकार नदिएको, उम्मेदवारी हुनबाट वञ्चित गरिएको र राजनीतिकस्वमा पछि पारिएका उदाहरणहरू पाइन्छन् । युरोप र अमेरिका जस्ता देशमा पनि सन् १९३० पछि मात्र महिलाले मताधिकार पाएको देखिन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा परम्परागतस्वमा राजनीतिक नेतृत्वको भूमिकामा नेपाली महिलाको स्थान निकै सीमित थियो । निर्णय गर्ने, नेतृत्व गर्ने, जनतामाझ जाने जस्ता विषयहरू वि.स. २००७ अगाडि न्यून मात्रामा थियो अझै भन्नुपर्दा छँदै थिएन भन्दा पनि हुन्छ । वि.स. २००७ सालको परिवर्तनपश्चात् महिलाहरू राजनीतिकस्वमा केही सक्रिय भएको पाइन्छ । वि.स. २००७ सालमा प्रजातन्त्रको अभ्युदयपश्चात् नेपाली महिलाहरूले मताधिकार र उम्मेदवार पाउनुपर्ने भनी आवाज उठाउन थाले । विशेष गरी सहाना प्रधानसहितका महिलाहरू सहभागी भएर जुलुस प्रदर्शन गरे ।

शाखा अधिकृत, निर्वाचन आयोग

यी आन्दोलन समेतको कारण निर्वाचनमा मत दिने अधिकार जनप्रतिनिधित्व ऐन (२००८ कार्तिक १) ले २१ वर्ष वा सोभन्दा बढी उमेर भएका र २००७ साल फागुन ७ गतेदेखि नेपाल राज्यभित्र कम्तीमा साठी दिन बसेका नेपालका नागरिक (रैती) स्त्री पुरुषलाई मत दिने अधिकार दिइएको थियो । यही अधिकारको आधारमा वि.स. २००९ र २०१० सालमा भएको ललितपुर, भक्तपुर र काठमाडौंको नगरपालिका निर्वाचनमा महिलाले पहिलोपटक मताधिकार प्राप्त गरी उम्मेदवारी दिई जनताको प्रतिनिधित्वसमेत गरेका थिए । यस निर्वाचनबाट पहिलो महिला जनप्रतिनिधि साधनादेवी चुनिएकी थिइन् । वि.स. २०१५ साल फागुनमा भएको प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचनमा द्वारिकादेवी ठकुरानी निर्वाचित भएर स्वास्थ्य तथा स्वायत्त शासन उपमन्त्री भएको पाइन्छ । उनी नेपालको इतिहासमा पहिलो महिला मन्त्रीसमेत थिइन् ।

वि.स. २०४६ सालको आन्दोलनपश्चात् विभिन्न क्षेत्रमा महिलाको भूमिका सक्रिय हुँदै गयो । विशेष गरी वि.स. २०६२/२०६३ सालको जनआन्दोलनपश्चात् महिलालाई अधिकार सम्पन्न गराउन विभिन्न प्रयत्नहरू भएका छन् । वि.स. २०६३ जेठमा प्रतिनिधिसभाले राज्यका सबै अङ्गमा महिलाको कम्तीमा एकतिहाइ प्रतिनिधित्वसम्बन्धी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्ताव पारित गरेको थियो । यी र यसपछि बनेका ऐन, नियमसमेतले महिलाको सार्वजनिक क्षेत्रमा सहभागितामा वृद्धि भएको कुरा तलको तथ्याङ्कसमेतले देखाउँछ ।

निर्वाचनबाट	२०४८	२०५१	२०५६	२०६४	२०७०
संसदमा महिलाको प्रतिनिधित्व	६जना (३.४%)	६जना (३.४%)	१२ जना (५.८६%)	१६१ जना (२८%)	१७२ जना (२९.९१ %)
सरकारी सेवामा				२०६४ सम्म १० % भन्दा कम	करिब १६%

अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा स्वीकार भएका महासन्धिहरूमा समेत नेपालले हस्ताक्षर गरी कार्यान्वयनका लागि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता जाहेर गर्दै महिलाउपर हुने भेदभावजन्य व्यवहारलाई हटाउँदै लैजाने र विकासका हरेक क्रियाकलापमा महिलाको सक्रिय सहभागिताको लागि प्रतिबद्धता व्यक्त गरिरहेको छ । वि.स. २०७२ असोज ३ गते जारी गरिएको नेपालको संविधानको धारा १८ मा समानताको हक अन्तर्गत सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुने तथा कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित नगरिने व्यवस्था रहेको छ । तर सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछाडिएका महिला, दलित, आदिवासी, यौनिक अल्पसंख्यक, अपांगता भएका व्यक्ति, गर्भावस्थाका व्यक्तिलागयत नागरिकको संरक्षण, सशक्तिकरण वा विकासका लागि कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन भनी महिलालाई विशेष संरक्षण गरेको पाइन्छ । यसैगरी संविधानको धारा ३८ मा महिला हकको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । सोअनुसार समान वंशीय हक, सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हकका साथै राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हक प्रदान गरी महिलाको राजनीतिक हकलाई संविधानले सुरक्षित गरेको छ ।

२. निर्वाचनमा महिला सहभागिताको आवश्यकता

- महिलाको क्षमता र श्रमको उपयोग गर्न,
- निर्वाचनका क्रियाकलापलाई समावेशी बनाउन,
- निर्वाचनका क्रियाकलापमा समानताको वातावरण सिर्जना गर्न,
- आफूले चाहेको राजनीतिक दल वा उम्मेदवारलाई स्वतन्त्र र गोप्यस्वमा मतदान गर्न, उम्मेदवारी दिन र विजयी भई जनताको प्रतिनिधित्व गर्ने जस्ता हकको कार्यान्वयन गर्न,
- राजनीतिक दललाई आर्थिक सहयोग गर्न र सोको खर्च हेर्न,
- उम्मेदवारको घोषणापत्र तथा कार्यक्रमबारे जानकारी प्राप्त गर्न,
- निर्वाचन प्रक्रिया तथा अर्काको नामबाट मतदान गर्न खोज्ने व्यक्ति विरुद्ध उजुरी गर्न,
- शान्तिपूर्ण वातावरणमा निर्वाचनका हरेक क्रियाकलापमा सहभागी हुन ।

३. महिला सहभागिताका लागि निर्वाचन आयोगबाट भएको नीतिगत र अन्य व्यवस्थाहरू

(क) नीतिगत व्यवस्थाहरू

रणनीतिक योजना, २०६५ : नीति निर्माण तहमा समावेशीकरणको अवधारणाअनुस्रम निर्वाचन व्यवस्थापन पक्षलाई पनि अनुकूल बनाइने कुरा उल्लेख गरिएको थियो ।

लैङ्गिक तथा समावेशीकरण नीति, २०७० : आयोगले यो नीति २०७० साल श्रावण २१ मा स्वीकृत गरेको थियो । यसका मुख्य प्रावधानहरू देहायअनुसार छन् :

- परिलक्ष्य : निर्वाचनलाई स्वच्छ, निशपक्ष, विश्वसनीय र पारदर्शी बनाउनका लागि निर्वाचन आयोगलाई लैङ्गिक तथा समावेशी दृष्टिकोणबाट एउटा संवेदनशील संस्थाको रूपमा विकास गर्ने ।
- उद्देश्यहरू : निर्वाचनका सम्पूर्ण प्रक्रियाहरूमा लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण गर्ने, निर्वाचनसम्बन्धी सबै प्रक्रियाहरूमा समावेशी दृष्टिकोण समावेश गर्ने, निर्वाचन आयोगलाई लैङ्गिक संवेदनशील तथा समावेशी संस्थाको रूपमा विकास गर्ने ।

उक्त उद्देश्य हासिल गर्न विभिन्न नीति तथा रणनीति अवलम्बन गरिएको छ । लैङ्गिक तथा समावेशीकरण नीति कार्यान्वयनका लागि लैङ्गिक तथा समावेशी समन्वय समिति, लैङ्गिक तथा समावेशी एकाई गठन गरिएका छन् । यो नीतिलाई कार्यान्वयन गर्न आयोगले लैङ्गिक तथा समावेशी रणनीति, २०७० र एकवर्षे कार्ययोजना, २०७२ लाई स्वीकृत गरेको छ । साथै लैङ्गिक सम्पर्क बिन्दु (Focal Point) सहसचिवलाई तोकिएको छ। जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूमा सम्पर्क बिन्दुहरूको स्थापना र लैङ्गिक सवालहरूको सिधै सञ्चार सम्पर्क गर्ने व्यवस्थाको सुस्वात भएको छ । आयोगमा महिला कर्मचारीको गुनासो व्यवस्थापन गर्न अधिकृतस्तरको महिला सम्पर्क अधिकारी तोकिएको छ ।

दोस्रो पाँचवर्षे रणनीतिक योजना (२०७१/०७२-०७५/०७६) : निर्वाचन व्यवस्थापनका सबै तहमा लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीता सुनिश्चित गर्ने र यसका लागि देहायअनुसार गर्ने व्यवस्था गरिएको छ :

- निर्वाचनसम्बन्धी कानूनमा सुधार गरी निर्वाचन प्रणालीमा जनसंख्याको अनुपातमा महिला तथा अल्पसंख्यकहरूको अधिकार र स्थानको सुनिश्चितता गर्ने ।
- निर्वाचन कानूनमा सुधार र क्षमता विकासमार्फत् स्थानीय निकायको निर्वाचनमा पचास प्रतिशत महिलाको प्रतिनिधित्व गराउन पहल गर्ने ।
- सबै तहमा महिला कर्मचारीको संख्या दोब्बर पार्ने प्रयासमार्फत् आयोगलाई लैङ्गिकरूपमा समावेशी बनाउने ।
- लैङ्गिक तथा समावेशी एकाई सञ्चालनको लागि आवश्यक जनशक्ति तथा बजेट व्यवस्था गर्ने ।
- महिला, दलित, जनजाति, मधेशी र अन्य समुदायको राजनीतिक प्रतिनिधित्व बढाउने ।
- नियमनात्मक बाधा अड्चन फुकाई फरक क्षमता भएका व्यक्तिको निर्वाचन प्रक्रियामा सहभागिता बढाउने ।
- सबै जिल्लामा महिला समूहहरू (आमा समूह, वडा नागरिक मञ्च, महिला सहकारी आदि) लाई लक्षित गरी मतदाता शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- प्रौढ महिलाहरूलाई लक्षित गरी अनौपचारिक शिक्षाको पाठ्यक्रममा मतदाता शिक्षाको विषयलाई समावेश गर्न सम्बद्ध निकायसँग समन्वय गर्ने ।
- आयोगको कुल बजेटको २०.५ प्रतिशत रकम लैङ्गिक समावेशी कार्यक्रमको लागि छुट्याउने ।

(ख) अन्य व्यवस्थाहरू

मतदानकेन्द्र सम्बन्धमा

- मतदानकेन्द्रमा कर्मचारी खटाउँदा समावेशी सिद्धान्तलाई ध्यान दिई खटाइने । उपलब्ध भएसम्म ५० प्रतिशत महिला कर्मचारी खटाउने नीति रहेको ।
- मतदानकेन्द्रमा खटिने कर्मचारीहरूमध्ये नङ्गमा मसी लगाउने प्रयोजनार्थ स्वयंसेवक राख्दा महिला स्वयंसेवक राख्ने व्यवस्था रहेको छ ।
- महिला र पुरुषले गरेको मतदानको खण्डीकृत तथ्याङ्क तयार गर्न अनिवार्यरूपमा तथ्याङ्क फारम भर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
- मतदानकेन्द्रमा महिला मतदाताको लाइन व्यवस्थित गर्न महिला स्वयंसेवकको व्यवस्था मिलाइएको छ साथै महिलालाई मतदानमा सहजताको लागि महिलाको छुट्टै लाइनको व्यवस्था मिलाउने गरिएको छ ।
- मतदानकेन्द्रमा उपस्थित अपाङ्गता भएका व्यक्ति, सुत्केरी, गर्भवती महिलालाई मतदान गर्न प्राथमिकता दिने नीति रहेको छ ।
- मतदानमा खटिने कर्मचारीहरूमध्ये महिलाको मात्रै समूह बनाई मतदानकेन्द्रमा खटाउने जस्ता व्यावहारिक अभ्यास पनि भएका छन् ।

मतदाता शिक्षा सम्बन्धमा

- जिल्ला कार्यक्रम व्यवस्थापन समिति र मतदाता शिक्षा जिल्ला समन्वय समितिमा महिला विकास अधिकृत सदस्य रहने व्यवस्था छ ।

- मतदाता शिक्षा स्वयम्सेवक छनोट गर्दा सामुदायिक स्वास्थ्य स्वयंसेविका वा पूर्व प्राथमिक विद्यालयका महिला शिक्षकमध्ये कम्तीमा एसएलसी. उत्तीर्ण भएकालाई प्राथमिकता दिने गरिएको छ ।
- प्रत्येक जिल्लामा तोकिएको स्वयम्सेवकमा कम्तीमा ५० प्रतिशत महिला हुनुपर्ने प्रावधान रहेको छ ।

निर्वाचन आचारसंहिता सम्बन्धमा

- निर्वाचन प्रचार प्रसार गर्दा लैङ्गिक तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिप्रति संवेदनशील भएर गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

उम्मेदवारी र अन्य प्रावधान सम्बन्धमा

- समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबमोजिम दिइने महिला उम्मेदवारको संख्यामा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीअनुसार दिइने महिला उम्मेदवारको संख्या जोडेर कुल संख्यामा न्यूनतम एकतिहाइ (३३ प्रतिशत) महिला उम्मेदवार हुनुपर्ने प्रावधान राखिएको छ ।
- समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीतर्फ बन्दसूची पेश गर्दा कम्तीमा ५० प्रतिशत महिला उम्मेदवार हुनेगरी उम्मेदवारीको व्यवस्था मिलाएको छ ।

यसरी निर्वाचन आयोगले निर्वाचनका हरेक क्रियाकलापहरू मतदाता नामावली सङ्कलन, मतदाता शिक्षा, सरोकारवालासँगको सम्बन्ध विस्तार, निर्वाचनमा मतदाताको अधिकाधिक सहभागिता तथा जनचेतनामूलक कार्यक्रममा महिला, आदिवासी जनजाति, मधेशी, उत्पीडित क्षेत्र तथा वर्गको अधिकतम सहभागितालाई उच्च प्राथमिकता दिएको छ ।

आयोग र अन्तर्गत महिलाको वर्तमान अवस्था

- महिला मतदाता : ६१६६८२९ (पुरुष ५९८०८८९)
- पछिल्लो निर्वाचनबाट विजयी भएका महिला : पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली र समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली दुवैबाट १७२ जना
- आयोगमा भएको उपस्थिति : नीति निर्माण तहमा आयुक्त २ जनामध्ये एकजना महिला (५० प्रतिशत),
- क्षेत्रीय/जिल्ला निर्वाचन अधिकारी : ७५ मध्ये ९ जना
- आयोगमा कार्यरत १६४ जना कर्मचारीमध्ये विभिन्न पदमा ३५ जना
- आयोग अन्तर्गत कार्यरत जम्मा ५६९ कर्मचारीमध्ये ४१ जना
- आयोग र अन्तर्गत कुल जम्मा ७३३ कर्मचारीमध्ये महिला कर्मचारी ७६ जना
- आयोगले सञ्चालन गरेका विभिन्न तालिम, गोष्ठी, अन्तरक्रियालयगतका कार्यक्रममा महिलाको उपस्थिति करिब ५० प्रतिशतकै हाराहारीमा रहेको ।

यसरी हेर्दा पछिल्ला दिनमा आयोगमार्फत महिलाको क्षमता विकास र सहभागिताका लागि निकै राम्रा र सराहनीय कार्यहरू भएका छन् । महिलाहरूलाई लोकतन्त्रमा समाहित हुन, आफ्नो

मताधिकारको सहि प्रयोग गर्न र राजनीतिक नेतृत्वमा अगाडि बढ्न आयोगले प्रेरित गरिरहेको छ । आयोगको प्रयत्नसमेतबाट विगतका निर्वाचनका परिणाममा ६ देखि १२ जना निर्वाचित हुने महिलाको संख्यात्मक लगतमा वृद्धि भई हाल १७२ जना महिलाहरूले जनताको प्रतिनिधित्व गरिरहेको छन् । त्यही प्रतिनिधित्वमध्येबाट राष्ट्रपति, सभामुख जस्ता गरिमामय पदमा महिलाहरू पुग्न सफल भएका छन् ।

४. भावी सम्भावनाहरू

- नेपालको संविधानको धारा २२२ र २२३ बमोजिम गाउँसभा र नगरसभाको निर्वाचन सम्पन्न भएपछि गाउँसभा, नगरसभामा प्रत्येक वडाबाट कम्तीमा दुईजना महिलाको प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्थाले हाल कायम ३१५७ गाविस र २१७ नगरपालिकाका वडाबाट मात्र ५८००० भन्दा बढी महिलाको प्रतिनिधित्व हुने र विभिन्न तहको नेतृत्वमा महिलाहरू पुग्ने देखिएको छ ।
- स्थानीय निकायको निर्वाचनमा उम्मेदवारीको मनोनयनपत्र पेश गर्दा राजनीतिक दलले गाउँकार्यपालिका अध्यक्ष, उपाध्याक्ष, वडा अध्यक्ष, नगरकार्यपालिका प्रमुख, उपप्रमुख, वडा अध्यक्ष र जिल्लासभा प्रमुख, उपप्रमुखमध्ये कम्तीमा ५० प्रतिशत पदमा महिला उम्मेदवार रहनेगरी मनोनयनपत्र पेश गर्नुपर्ने गरी स्थानीय निकाय (निर्वाचन कार्यविधि) ऐन, २०४८ मा संसोधनसम्बन्धी विधेयक, २०७२ का लागि आयोगले सुझाव दिएको छ । यद्यपि, उक्त विधेयक संसदबाट स्वीकृत हुन बाँकी नै छ ।
- संविधानले राज्यका विभिन्न अङ्गहरूमा महिलाको दरिलो उपस्थितिको कल्पना गरेको छ र उक्त प्रावधानमध्ये निर्वाचन आयोगले हरेक निर्वाचनमा महिलाको उम्मेदवारी र विजयी प्रतिशत बढाउन राजनीतिक दलहरूसँग निरन्तर छलफल र अन्तरक्रिया गरिरहेको छ । यसले गर्दा पनि भावी दिनमा निर्वाचनका क्रियाकलापमा महिलाको उपस्थिति बढ्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।
- संघीयतामा विभिन्न तहका सरकार र विभिन्न तहका संसदमा महिलाको राम्रो उपस्थिति हुने सम्भावना उजागर गरेको छ ।

५. समस्याहरू

- परम्परागत मूल्यमान्यता र संस्कृति (घरधन्दामा व्यस्त रहनुपर्ने वाध्यताको कारण महिला मतदाताको संख्या धेरै भए पनि मतदानमा न्यून सहभागिता रहनु) ले घर बाहिरका क्रियाकलापमा महिलाको कम उपस्थित रहनु,
- राजनीतिमा महिलाको दरिलो उपस्थिति हुन नसक्नु,
- महिलाको संस्कार, धारणा, बानी र व्यवहारले पनि निर्वाचनमा उनीहरूको पर्याप्त पहुँच हुन नसकेको स्थिति,
- चेतनाको कमी,
- उम्मेदवारी र निर्वाचनका कार्यक्रममा लाग्दा पर्याप्त आर्थिक हैसियत हुन नसक्नु
- सामाजिक सुरक्षाको कमी (भयमुक्त वातावरणको अभाव),

- राजनीतिक दाग (निर्वाचनका कार्यक्रममा हिँड्दा पनि फलानो दलको कार्यकर्ता हो भनी कुरा काटने प्रवृत्ति),
- कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्नु (३३ प्रतिशत महिलाको उपस्थिति हुनुपर्ने कानुनी प्रावधान भए पनि पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली र समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबाट समेत २९.९१ प्रतिशत मात्र महिलाको उपस्थिति रहनु),
- महिलालाई लक्षित गरी पर्याप्त मात्रामा विशेष कार्यक्रम सञ्चालन हुन नसक्नु,
- पर्याप्त बजेटको अभाव,
- सामाजिक बन्धनबाट महिलाहरू मुक्त हुन नसक्नु,
- महिलाको विषयमा राजनीतिक दलहरूको समान धारणा नहुनु ।

६. सुधारका उपायहरू

- निर्वाचनका हरेक क्रियाकलापलाई लैङ्गिक मूल प्रवाहीकरणअनुस्य सञ्चालन गर्ने,
- कानून, नियम र निर्देशिकामासमेत लैङ्गिक दृष्टिकोणअनुस्य परिमार्जन गर्ने,
- कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा आयोग सक्रिय रहनुपर्ने,
- परम्परागत संस्कृतिको जालोबाट महिलालाई मुक्ति गराई निर्वाचनमा सक्रिय रहन मतदाता शिक्षा, महिलाको लागि आमपहुँचका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,
- महिलालाई केन्द्रबिन्दुमा राखी विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने (अन्तरक्रिया, गोष्ठी आदि),
- व्यावहारमा महिला लक्षित कार्यक्रमलाई प्राथमिकतामा राख्ने,
- महिलासँग सम्बन्धित विभिन्न निकायहरूसँग समन्वय गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,
- महिलालाई निर्वाचनमा सहभागी हुन र उम्मेदवारी दिन प्रोत्साहित गर्ने,
- मतदानको समयमा महिला, स्वयंसेवक र सुरक्षाकर्मीको पर्याप्त प्रबन्ध मिलाउने,
- राजनीतिक दलका क्रियाकलापमा समावेशीताका बारेमा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,
- महिलामैत्री कार्यस्थल र कार्यवातावरण निर्माणमा सचेत रहने,
- आरक्षणबाट मात्र सुविधा लिनुको सट्टा महिला स्वयम् सक्षम, प्रतिस्पर्धा हुन अभिप्रेरित भई लाग्नु ।

७. निष्कर्ष

परम्परागतस्यमा सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिकलगायतका क्षेत्रहरूमा महिला सहभागिताको वास्ता थिएन । समयको बदलिँदो क्रममा महिला र पुरुषबीचमा भिन्नताका सीमाहरू राख्नु हुँदैन भनी विभिन्न महिला आन्दोलन र सम्मेलनहरू विश्वव्यापीस्यमा हुँदै आए । नेपालको सन्दर्भमा पनि महिला विकासका लागि विभिन्न आन्दोलनहरू भए । विश्वव्यापीस्यमा स्वीकार गरिएका सन्धि सम्झौतामा नेपालले पनि हस्ताक्षर गर्‍यो । परिणामतः राज्यका सबै निकायहरूमा

महिलाको फराकिलो उपस्थितिलाई सहज बनाइदियो । यसै क्रममा निर्वाचन आयोगले पनि नीति, कार्यक्रम र व्यवहारबाट महिलालाई निर्वाचनमा सहभागी गराउन अनवरत प्रयास गरिरहेको छ । निर्वाचनमार्फत महिलाहरूको व्यक्तित्व विकास गरी उनीहरूको स्थिति सुधार्न र महिलाको नेतृत्व क्षमता विकासमा निर्वाचन आयोगले गरेको प्रयास कोशेढुंगाको रूपमा रहेको छ । निर्वाचनका विविध क्रियाकलापमा महिलाको उपस्थितिमा वृद्धि गर्न र उनीहरूको क्षमता विकास गर्न आयोग, सरोकारवालाहरू र स्वयम् महिलाहरूको सक्रियताको निरन्तर खाँचो देखिन्छ । यस कार्यमा पुरुषको सक्रिय सहयोग पनि उत्तिकै अपरिहार्य छ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको संविधान
२. नेपालको राजनीतिक दर्पण, भाग-१ गृष्मबहादुर देवकोटा (पेज १२२)
३. निर्वाचन आयोगको दोस्रो रणनीतिक योजना २०७१-२०७६
४. लैङ्गिक तथा समावेशीकरण नीति, २०७०
५. संविधानसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७०
६. नेपालको संसदीय निर्वाचन दर्पण, लोकदर्शन पण्डित
७. संविधानसभा सदस्य निर्वाचन, २०६४ निर्वाचन परिणाम पुस्तिका
८. संविधानसभा सदस्य निर्वाचन, २०७०, पहिलो हुने निर्वाचित हुने तथा समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीतर्फको परिणाम पुस्तिका, २०७०
९. निर्वाचन आयोगको वेवसाइट र आयोगबाट प्रकाशन भएका विभिन्न निर्देशिकाहरू ।

निर्वाचनको कसीमा समृद्ध नेपाल

हेमराज अर्याल

१. विषय प्रवेश

लोकतन्त्रलाई राज्य सञ्चालनको आधारभूत मान्यता मान्ने मुलुकहरूले आवधिक र तहगत निर्वाचनलाई अपरिहार्य पूर्वाधारको रूपमा लिएका हुन्छन् । विकासका विविध आयमहरूमध्ये जनसहभागितामा आधारित विकास प्रक्रियाको प्रमुख अस्त्र निर्वाचनलाई मान्न सकिन्छ । नेपालमा निर्वाचनका प्रक्रियामा हुने जनसहभागितामा देखिने समावेशीकरण अन्य विकास क्रियाकलापहरूको तुलनामा अत्याधिक रहेको पाइन्छ । त्यसैगरी सचेतनास्तरलाई विकासको प्रथम पद मान्ने हो भने राजनीतिक चेतनास्तरमा हामी पक्कै पनि पछाडि छैनौं । स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचनलाई यदि समृद्धिको सेतु मान्ने हो भने विगतमा सम्पन्न भएका अन्य निर्वाचनहरूका अतिरिक्त संविधानसभा सदस्य निर्वाचनहरूलाई विश्वले मानकको रूपमा लिएका छन् । कर्मचारीमा व्यावसायिकता र प्रविधिमैत्री व्यवस्थाले विकासको प्रतिविम्ब विम्बित गर्ने हो भने नेपालका सायदै अरु सरकारी सङ्गठनहरू होलान्, नेपालको निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकाय जस्तो । यसका अतिरिक्त स्रोतसाधानको उपलब्धता, कार्यवातावरणको निर्माण, क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू, अनुभव प्राप्त जनशक्ति आदिको पनि उत्तिकै उपलब्धता नेपालको निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायसँग रहेको छ । यद्यपि निर्वाचन आयोग कर्मचारीहरूमाथि कम आकर्षक मानिई रिटेन्सनको समस्या, अवसरहरूमा समान बाँडफाँडको अभाव, स्रोतसाधनमा केन्द्रीयकरण, सीमित बजेट, अस्पष्ट कार्यविवरण, कार्य बाँडफाँडमा तादात्म्यता कायम हुन नसक्नु जस्ता समस्याहरू एवम् संघीय स्वस्मयानुसार पुनर्संरचना गर्नुपर्ने जस्ता चुनौतीहरू विद्यमान रहेका छन् ।

लामो समयका विविध सङ्घर्षपश्चात् मुलुकमा नयाँ र संविधानसभाद्वारा जारी गरिएको संविधान कार्यान्वयनको चरणमा छ । नयाँ राज्यसंरचनामा नयाँ कार्यजिम्मेवारी र अधिकारको बाँडफाँड एवम् नयाँ परिवेशको सम्भावनालाई सम्बोधन गर्ने प्रयास गरिएको छ । संविधान कानूनहरूको पनि कानून भएकै कारणले संघीय कानूनको निर्माण गर्दा संविधानलाई मूल आधारको रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ । यसर्थ पनि संविधान अनुसार नै कानुनी प्रावधानहरूलाई सूत्रबद्ध गर्ने अभिलाषा संविधानको मर्म र भावनाले समेटेको हुन्छ । वर्तमान संविधानमा गरिएका व्यवस्थाअनुसार माथिल्लो तहमा राष्ट्रपतिदेखि सबैभन्दा तल्लो तहमा गाउँपालिकाको वडा सदस्यसम्मका विविध प्रकारका निर्वाचनहरूको परिकल्पना गरिएको छ, जुन लोकतान्त्रिक संविधानको मुख्य आकर्षण नै हो । संविधानले व्यवस्था गरेबमोजिमका निर्वाचनहरू समयमै सम्पन्न गर्न सकेमा स्थानीयदेखि संघीय तहसम्म लोकतन्त्रको अभ्यास हुन पाउँदछ, जसका माध्यमबाट सहभागितामूलक विकास एवम् आर्थिक विकास सम्भव हुन्छ ।

शाखा अधिकृत, निर्वाचन आयोग

समृद्धिका केही सूचकहरूमा आर्थिक वृद्धि र विकास, मानव विकास, दिगो भौतिक संरचना, दिगो विकास, सबल अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध, लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था, सुशासन, प्रभावकारी र भ्रष्टाचारमुक्त प्रशासन, समन्वयात्मक कार्यप्रणाली, सहभागितामूलक विकास आदि रहेका छन् । यी सूचकहरूको परिपूर्णताका लागि आवधिक र संविधानप्रदत्त निर्वाचनको विशिष्ट अपरिहार्यता स्मरणीय छ ।

निर्वाचन आफैमा प्रतिनिधि चयनको निर्णय मात्र नभई व्यापक जनसहभागिता, राजनीतिक अधिकारको उपयोग, सचेतनाको अभिवृद्धि, लोकतन्त्रको अभ्यास, आर्थिक समाजिक स्थानान्तरणको आधार, राज्य सञ्चालनको आधार, आर्थिक कुटनीति, सुशासनको स्थापना र राष्ट्र विकासको सबल मार्गदर्शनसमेत हो । निर्वाचन समष्टिमा सार्वभौमसत्ता सम्पन्न जनताले आफूमा निहित रहेको अधिकारको सही उपयोग गरी आफ्ना प्रतिनिधिहरूमार्फत् शासन सञ्चालनको मूलधारमा समाहित हुने मुख्य माध्यम हो ।

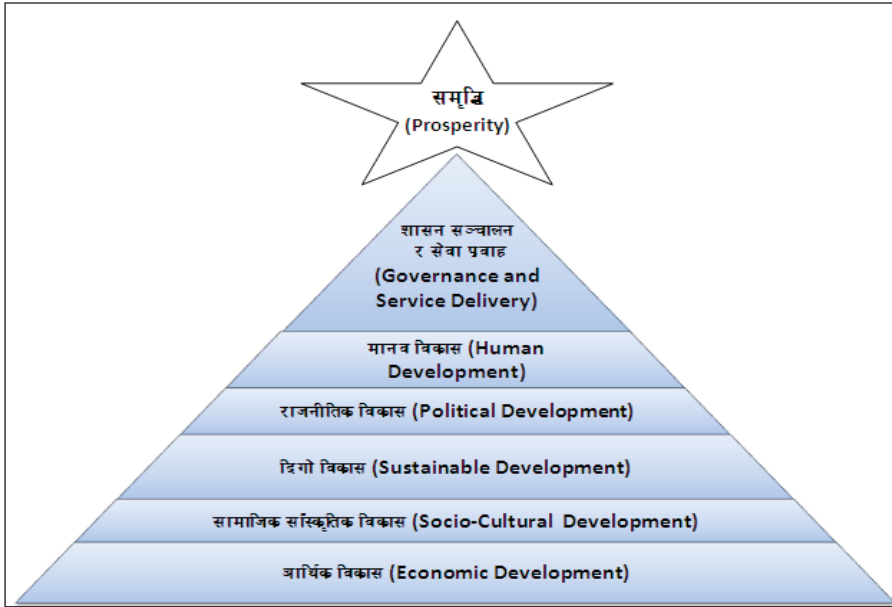
निर्वाचन राज्यको प्रमुख तर ओभेलमा परेको क्रियाकलाप अन्तर्गत पर्दछ । जनप्रतिनिधिमूलक हुनुपर्ने निकायहरू लामो समयसम्म रिक्त रहँदा नियमित विकास क्रियाकलापहरू सौहार्दपूर्वक सञ्चालन हुन नसकी फिडिसियरी रिस्कको सम्भावना पनि त्यत्तिकै रहेको छ । नेपालमा पछिल्लोपटक वि.सं. २०५४ सालमा स्थानीय निकायको निर्वाचन सम्पन्न भएपश्चात् २०५६ सालमा प्रतिनिधिसभा, २०६४ र २०७० सालमा संविधानसभा सदस्य निर्वाचन सम्पन्न भएका छन् । वि.सं. २०५८ सालबाट रिक्त रहेका स्थानीय निकायहरू हालसम्म पनि कामचलाउ ढङ्गबाट निजामती कर्मचारीको जिम्मामा छाडिएको छ । यस परिप्रेक्ष्यमा स्थानीय विकासका लागि नियमितता प्रदान गर्नेभन्दा नवीनता थप गर्ने सोच गरिएको पाइएको छैन ।

वि.सं.२०५५ सालमा विकेन्द्रीकरणको प्रमुख औजारको रूपमा स्थानीय स्वायत्त शासनको प्रारम्भ भएको तीनवर्षे पनि कार्यान्वयन हुन नपाउँदै जनप्रतिनिधिमूलक शासन व्यवस्थामा विविध कारणहरूले अवरोध हुन पुग्यो, जसले गर्दा आमजनताले विकेन्द्रीकरणको अभ्यासको महसुस गर्न पाएनन् । राष्ट्र निर्माणको लागि राजनीति र प्रशासनको भिन्नभिन्न विशिष्टतायुक्त योगदान आवश्यक पर्दछ । राजनीतिक निर्णय प्रशासनबाट हुँदा र प्रशासनिक निर्णय तथा सोको कार्यान्वयन राजनीतिबाट हुँदा कार्यसम्पादनमा अस्पष्टता, वैमनश्यता, जटिलता र समस्या उत्पन्न हुन जान्छ । यसर्थ संवैधानिकरूपमा व्यवस्था भएको राजनीतिक पदको पूर्ति स्वच्छ, स्वतन्त्र र विश्वसनीय निर्वाचनका माध्यमबाट समयमै हुनु जरूरी छ, जसबाट मुलुकले आर्थिक विकासको नवयुगमा प्रारम्भ गरेको महसुस गर्न सक्दछ ।

२. समृद्धि भनेको के हो ?

कुनै पनि राष्ट्रले विकासको अन्तिम लक्ष्य प्राप्त गरेको अवस्थालाई समृद्धि भन्न सकिन्छ । विकासका विभिन्न अवयवहरूमध्ये समृद्धिले प्रमुखतः आर्थिक विकासलाई इङ्गित गरेको पाइन्छ । तर, विकासका नवीन अवधारणाहरूले समृद्धिलाई आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, राजनीतिक,

कुटनीतिक जस्ता धेरै विषयहरूको सफल प्राप्तिलाई समेटेको पाइएको छ । समग्रमा, समृद्धिलाई देहायबमोजिम चित्रमा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

चित्र : समृद्धिका तत्वहरू

३. मुलुकको समृद्धिका लागि निर्वाचनको भूमिका (Role of Elections for prosperity of Nation)

मुलुकको आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, कुटनीतिक, राजनीतिकलगायतका क्षेत्रहरूमा समानुपातिकरूपमा विकास हुने प्रक्रियाको समष्टिगतस्वरूपलाई नै समृद्धि भन्ने बुझिन्छ । निर्वाचनले राजनीतिक विकासलाई प्रभावकारी र सहभागितामूलक बनाउन प्रमुख योगदान पुऱ्याएको हुन्छ । समग्रमा मुलुकको समृद्धिका लागि निर्वाचनले खेल्ने भूमिकालाई देहायबमोजिम उल्लेख गरिएको छ :

(क) स्थानीयस्तरमा लोकतान्त्रिक अभ्यासको लागि मैदान (Democracy platform in Local Level)

संघीय तहको निर्वाचनले सरकार बनाउन, विकासका नीति निर्माण गर्न र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धलाई विस्तार एवम् विकास गर्नका लागि जनमतको आधारमा आफ्ना क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने वैधानिकता राजनीतिक दल तथा उम्मेदवारहरूलाई प्रदान गर्दछ भने स्थानीय तहको निर्वाचनले राज्यले निर्माण गरेका नीतिका आधारमा कार्यसञ्चालनस्तरका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न एवम् स्थानीयस्तरमा जनप्रतिनिधिहरूले उत्तरदायी र छरितो सरकारको निर्माण गर्न वैधानिकता प्रदान गर्दछ । राजनीतिक प्रक्रिया तथा लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको संस्थागत गर्नु समृद्धिको एक पूर्वाधार रहेको अवस्थामा स्थानीयस्तरमा लोकतन्त्रको अभ्यासार्थ राजनीतिक दलहरूका लागि खुला मैदानको प्रावधान निर्वाचनको माध्यमबाट नै हुन्छ ।

(ख) आर्थिक सामाजिक रूपान्तरणको अभ्यास (Financial and Cultural Transformation)

आर्थिक सामाजिक रूपान्तरण एक निरन्तर प्रक्रिया हो । निर्वाचनको माध्यमबाट राजनीतिक चेतनास्तरमा अभिवृद्धि गर्दै समाजका विकृति, विश्रुङ्खलताहरूलाई अन्त्य गर्न एवम् आर्थिक गतिविधिहरूमा सहजता प्रदान गर्न सकिन्छ । रूपान्तरणको प्रक्रिया सहजस्यमा देख्न सक्ने नहुन पनि सक्छ, यो त लामो समयको अन्तरालपश्चात् परिणाम वा प्रतिफलस्वरूप देखा पर्दछ ।

(ग) समावेशीकरणको माध्यम (Means of Inclusion)

निर्वाचन प्रक्रियाका हरेकचरणमा समावेशीकरणले महत्वपूर्ण स्थान पाएको हुन्छ । मतदाता नामावलीमा नामदर्ता गर्ने कार्यदेखि मतदानको दिनमा मताधिकारको प्रयोग गर्ने समयसम्म हुने सबै क्रियाकलापमा समावेशीकरणको सामान्य सिद्धान्तलाई अनुशरण गर्ने गरिन्छ । यसरी प्रत्यक्ष देखिने समावेशीकरण निर्वाचनमा मात्रै सम्भव देखिन्छ । विगतका निर्वाचनहरूलाई हेर्दा व्यवस्थापिका संसदमा महिला तथा पछाडि पारिएका वर्गको प्रतिनिधित्वको आधारमा क्रमशः सुधार हुँदै आएको देखिन्छ । निर्वाचन प्रक्रियामा देहायबमोजिमका आधारमा समावेशीकरण गर्न सकिन्छ :

- मतदाता नामावलीमा सबै वर्ग, क्षेत्र, समुदाय, जातजाति, भाषा आदिको पहिचान सुनिश्चित गरेर ।
- निर्वाचन शिक्षा तथा मतदाता शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा समावेशीकरणका आधारभूत मान्यतालाई कार्यान्वयन गरेर ।
- पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीमा समावेशीकरण गर्नुपर्ने क्षेत्रका व्यक्तिहरूलाई उम्मेदवार हुन प्रोत्साहित गरेर ।
- समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीमा बन्दसूची एवम् विजयी सीट वॉडफॉड गर्दा समावेशीकरणका आधारसम्बन्धी अनिवार्य शर्तहरू राखेर ।
- समावेशीकरण मात्रै नभई सबलीकरणमा समेत जोड दिएर ।

(घ) विवाद समाधान तथा शान्ति स्थापनामा सहयोग (Assist to Conflict Management and Establishment of Peace)

राज्य सञ्चालनमा विविधतायुक्त समाज तथा वर्गलाई राज्यले समानस्यमा सहभागी गराउन नसकेको अवस्थामा वा राजनीतिक नवउदयको कारणले पनि विभिन्न प्रकारका विवादहरू उत्पन्न हुन सक्छन् । विवादले उग्रता र राजनीतिक सिद्धान्तले जडता प्राप्त गरेको अवस्थामा नियमितस्यमा हुने शान्ति तथा विकासका गतिविधिहरूमा अवरोध सिर्जना हुन सक्छ, जसबाट आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, कुटनीतिक, व्यावसायिक, औद्योगिक विकासमा तीव्र अवरोध हुन जान्छ । समग्रमा, समृद्धिको बाटो नै अवरुद्ध हुन्छ । यस्तो अवस्थाको अन्त्य गरी राज्यलाई सही मार्गदर्शन र गति प्रदान गर्नको लागि निर्वाचनको अपरिहार्यता हुन्छ । विगतको अनुभवलाई दृष्टिगत गर्दा लामो समयसम्म देशमा भएको युद्ध, अशान्ति र वैमनश्यतालाई संविधानसभा सदस्य निर्वाचन, २०६४ र २०७० ले गर्दा समाधानको मार्गप्रशस्त गर्‍यो । मुलुकले नयाँ र लोकतान्त्रिक संविधान पनि प्राप्त गर्‍यो र शान्ति, विकास र समृद्धिका क्रियाकलापहरू क्रमशः

अगाडि बढ्दै गइरहेका छन् ।

(ङ) संविधानको कार्यान्वयन (Implementation of Constitution)

वि.सं. २०७२ साल असोज ३ गते संविधानसभाबाट नेपालको संविधान जारी भएको छ । संविधान विभिन्न क्षेत्र, वर्ग, समुदाय, राजनीतिक दल तथा संगठनहरूको माग सम्बोधनको थुप्रो मात्रै नभई राज्यको पुनर्संरचनाको मार्गदर्शक दस्तावेज हो । यसको पालना गर्नु हरेक नागरिकको कर्तव्य हुन्छ । संविधानमा गरिएका धेरै व्यवस्थाहरूमध्ये स्थानीय तहदेखि संघीय तहसम्मका विभिन्न निर्वाचन सम्पन्न गर्नु राज्यको प्राथमिकता क्रममा पहिलो हुन आएको छ । यसर्थ नेपालको संविधानले परिकल्ना गरेको संघीयताको प्रमुख कार्यान्वयन गर्ने प्रक्रिया निर्वाचन नै हो ।

(च) आर्थिक कुटनीतिको विकास (Development of Economic Diplomacy)

कुनै पनि राष्ट्रको विकासका लागि त्यसका आर्थिक क्रियाकलापहरूमा सघनता र आत्मनिर्भरताको आवश्यकता हुन्छ । आर्थिक पक्ष आफैमा गतिशील पक्ष हो, यसलाई विभिन्न वातावरणीय पक्षहरूले सीमित गरिरहेका हुन्छन् । यद्यपि वातावरणीय पक्षअनुकूल राज्यको आर्थिक नीति, रणनीति तथा कुटनीतिको विकास, विस्तार र कार्यान्वयन गर्न सकेमा आर्थिक समुन्नतिको सम्भावना स्पष्ट देखिन्छ । निर्वाचनको माध्यमबाट उपयुक्त जनप्रतिनिधिको छनोट गरिन्छ र आवधिक निर्वाचनले राजनीतिक अस्थिरताको अन्त्य गर्छ । नेतृत्वमा नयाँ क्षमता भएका र सम्भावनायुक्त, कुटनीतिक क्षमतायुक्त जुभारू व्यक्तिको आगमन हुन्छ, जसले मुलुकको आर्थिक कुटनीतिको विकासमा सकरात्मक योगदान पुऱ्याउन सक्छ ।

(छ) समन्वय, सहकार्य र पारस्परिक हित (Coordination, Cooperation, and Mutual benefit)

आवधिक निर्वाचनले राज्यका अंगहरूबीच गहिरो समन्वय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय नियोगसँग सहकार्य एवम् सहयोग तथा आपसी हित अभिवृद्धि गर्ने सन्दर्भमा योगदान पुऱ्याउँछ । राज्य सञ्चालनका लागि सरकारी, निजी, सामुदायिक एवम् सहकारी जस्ता क्षेत्रहरूसँगको समन्वय तथा सहकार्य अपरिहार्य हुन्छ । यस्तो प्रकारको सहयोगको सम्भावना अन्य सरकारको तुलनामा आवधिक निर्वाचनको माध्यमबाट निर्माण भएको सरकारको बढी हुन्छ । यसर्थ, संविधानमा तोकिएको व्यवस्थाअनुसार नियमितरूपमा निर्वाचन सम्पन्न गरी राज्यका निकायहरूबीच प्रभावकारी समन्वय, सहकार्य तथा पारस्परिक हित अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ ।

(ज) सुशासनको प्रत्याभूति (Ensure Good Governance)

सार्वजनिक प्रशासन सहज, सरल र प्रभावकारी हुँदा सेवाग्राहीमा सन्तुष्टी प्राप्त हुन सक्छ । प्रशासनलाई व्यावसायिक र प्रभावकारी बनाउनका लागि पारदर्शिता, विश्वसनीयता, जवाफदेहिता, भ्रष्टाचार शून्यता एवम् छरितोपनाको आवश्यकता पर्दछ । सबै निर्वाचनले सार्वजनिक प्रशासनलाई सुशासनयुक्त बनाउँछन् नै भन्ने छैन । तर, सुशासनको प्रारम्भ स्वच्छ, स्वतन्त्र र विश्वसनीय निर्वाचन नै हो । निर्वाचनको माध्यमबाट सही प्रतिनिधिको छनोट भई उपयुक्त नीति निर्माण हुन्छ

र उपयुक्त नीतिको कार्यान्वयन उपयुक्ततरबाट भएमा सुशासनलाई टाढा खोजिरहनु पर्दैन ।

(भ) सेवा प्रवाहमा सरलता, सहजता र जनकेन्द्रित प्रणाली (Simple, Accessible and people Centric Service Delivery)

कार्यसम्पादन र सेवाप्रवाहमा तहगत विविधीकरण हुँदा राज्यका कुन तहले के काम गर्ने भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । विकेन्द्रीकरणको प्राख्यलाई दृष्टिगत गर्दा हाम्रो संघीयतामा स्थानीय तहको सबैभन्दा महत्वपूर्ण कार्य सेवा प्रवाह रहेको छ । संविधानले परिकल्पना गरेअनुस्यका निर्वाचनहरू समयमै भएको अवस्थामा संघीय तहमा नीति निर्माण गर्ने कार्य र प्रदेश तथा स्थानीय तहमा सोही नीति अनुसारका क्रियाकलापहरू तय गरी कार्यान्वयन गर्ने कार्य विश्वसनीय र जवाफदेही तरिकाबाट हुन्छ । नागरिकले राज्यबाट प्राप्त गर्ने सेवा राज्यका निकायहरूबाट बिना कुनै भ्रष्टाचार प्राप्त गर्न सक्छन् । जनताबाट निर्वाचित प्रतिनिधिहरूले आफ्नो साखलाई जोगाइराख्न पनि जनतालाई नै केन्द्रबिन्दुमा राखी कार्यसम्पादन गर्ने गर्दछन् ।

(ज) जनभावनाअनुरूपको सरकार (Government by the Peoples' Choice)

सरकार निर्वाचनको पर्यावाची शब्द जस्तै भइसकेको छ । निर्वाचनपश्चात् विजयी राजनीतिक दलले सरकारको गठन गर्दछ । सरकारले राज्यको नीतिअनुस्य क्रियाकलापहरू निर्धारण गरी आफ्ना संयन्त्र तथा संरचनाहरूलाई परिचालन गरी राज्यको उद्देश्य पूरा गर्नमा प्रमुख भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । निर्वाचनलाई वास्तविक लोकतन्त्रको आधारस्तम्भ मान्ने हो भने निर्वाचनको माध्यमबाट गठन भएको सरकारले जनताका भावनाको सही सम्बोधन गर्दछ ।

४. निष्कर्ष

निर्वाचन आफैमा राष्ट्र समृद्धिको पर्याप्त व्यवस्था वा अवस्था दुवै होइन । यद्यपि, मुलुकको आर्थिक सामाजिक स्थान्तरणको लागि निर्वाचनले प्रमुख भूमिका खेलेको हुन्छ । निर्वाचनका माध्यमबाट नै मुलुकमा समृद्धिको उद्घोष गर्न सकिन्छ । आर्थिक विकास, समावेशीकरण, अन्तरनिकाय सम्बन्ध तथा समन्वय, सुशासन तथा भ्रष्टाचारमुक्त प्रशासन, जनप्रतिनिधिमूलक व्यवस्था, गतिशील एवम् सिर्जनशील प्रशासन, अनुसन्धान र विकासमा आधारित प्रशासन, सहज अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध, व्यावसायिक हितको प्रबर्द्धन जवाफदेही सरकार आदि समृद्धिका केही आधारहरू हुन् । जुन आधारहरू आवधिक निर्वाचनको माध्यमबाट सम्भव छन् । राज्यका सबै जनप्रतिनिधिमूलक निकायहरूमा रहेको रिक्ततालाई तत्काल निर्वाचनको माध्यमबाट पूर्ति गरी सेवा प्रवाहमा भएको अवरोधलाई सहजीकरण गर्ने र आमजनतामा समृद्धिको महसुस हुने अवस्थाको सिर्जना गर्न संविधानबमोजिमका निर्वाचनहरू समयमै सम्पन्न गर्नु अपरिहार्य छ ।

नागरिक शिक्षा, यसका आयाम र क्षेत्रहरू

टोलराज उपाध्याय

१. नागरिक

कुनै पनि मुलुकको बासिन्दा जससँग राजनीतिक तथा कानुनी हक, अधिकार प्राप्त छ, ऊ त्यहाँको नागरिक हो । नागरिकहरूको सङ्गठित हुने चाहना र क्षमताका आधारमा नै राज्यको निर्माण हुन्छ । नागरिकहरूको हित संरक्षणका लागि सरकार र अन्य नागरिक संयन्त्रहरू निर्माण हुने गर्दछन् । नागरिकका सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक अधिकारसँगै राज्य र समाजप्रतिको दायित्वहरू पनि रहेका हुन्छन् ।

२. शिक्षा

शिक्षा व्यक्तिमा ज्ञान, सीप, क्षमता र चरित्र निर्माणको प्रक्रिया हो । समाजमा रहनका लागि खास शील, स्वभाव र सीप आवश्यक हुन्छ, जसका आधारमा मानिस सामाजिक आचार तथा व्यवहारलाई व्यवस्थित गर्दछ । शिक्षा, सभ्यता, संस्कृति र सामाजिकीकरणको अनन्त प्रक्रिया हो । शिक्षाले नै सम्भावनालाई सामाजिक आदर्श प्राप्तिका लागि आधार खडा गर्दछ । कुनै व्यक्ति शिक्षित भएछ भन्नुको मतलब उसले जीवनका लागि आवश्यक पर्ने ज्ञान र व्यावहारिक सीप हासिल गरेछ भन्ने बुझिन्छ । शिक्षाले संरक्षणात्मक, सिर्जनात्मक, प्रगतिशील र तटस्थ कार्यमार्फत सामाजिक परिवर्तन सम्भव बनाउँछ । यसर्थ शिक्षाले सामाजिक, मूल्य, समानता, भाइचारा, आत्मसम्मानलाई संस्थागत गर्ने सीपको काम गर्दछ, जुन नागरिक भूमिका निर्वाहका खास योग्यताका रूपमा चित्रित गर्न सकिन्छ ।

३. नागरिक शिक्षा

व्यक्तिलाई नागरिकका रूपमा रूपान्तरण गर्न अधिकार र कर्तव्यको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । सार्वजनिक वा राजनीतिक मत वा विकल्पको निर्माण गर्नसक्ने, ती विकल्पको मूल्याङ्कन गर्नसक्ने, ती विकल्पबारे आफ्नो निर्णय लागू गराउनसक्ने र आफ्नो कर्तव्यबोध गर्नसक्ने अवस्था सिर्जनाका लागि सचेतना र बहस गर्नु नागरिक शिक्षा हो । नागरिक शिक्षाले सहभागिता, समानता, समझदारी विकासबाट नागरिक र राज्यबीचको अन्तरक्रियालाई व्यवस्थित गर्दछ । एम. एस. ब्रान्सन नागरिक शिक्षालाई स्वशासनको शिक्षा भन्दछन् । नागरिक शिक्षाले व्यक्तिलाई सशक्तिकरण गरी आफ्ना विषयमा निर्यालमा पुग्न सक्षम बनाउँछ । नागरिक शिक्षा नागरिकको स्वयम् व्यवस्थापन, स्वयम् निर्णय र स्वयम् नियन्त्रणको क्षमता निर्माण प्रक्रिया हो । अतः

शाखा अधिकृत, निर्वाचन आयोग

नागरिक शिक्षाले शासनमा नागरिक सहभागिता र नियन्त्रण गर्ने, राज्यप्रतिको नागरिक कर्तव्य र दायित्वका विविध आयामहरूबारे सुसूचित गराउने, शान्त र समुन्नत सामाजिक व्यवस्थाको प्रबर्द्धन गर्ने, सक्षम नागरिकको तयारी र विकास गर्ने, सक्षम र स्थायित्वयुक्त देश निर्माण गर्ने, राजनीतिकस्यमा सहभागिता, आर्थिकस्यमा अवसरको खोजी, सामाजिकस्यमा भातृत्व र अपनत्व विस्तार, मानवीयस्यमा नैतिक मूल्यमान्यता प्रबर्द्धन, व्यक्ति र समाजको बीचमा सीमा र सम्भावनाहरूको बोध गराउने तथा ज्ञान र समझदारीको विकास गराउने शिक्षा नै समग्रमा नागरिक शिक्षा हो ।

सामाजिक अपेक्षाअनुसृत लोकतन्त्रलाई सुसंस्कृत र कार्यमूलक बनाउन, लोकतन्त्रलाई व्यावहारिक रूपमा जनजीवनसम्म पुऱ्याउन तथा सुसूचित र जिम्मेवार नागरिकको विकास गर्न नागरिक शिक्षाको आवश्यकता रहन्छ । नागरिक शिक्षाको अवयवका रूपमा मतदाता शिक्षा, निर्वाचन शिक्षा, राजनीतिक साक्षरता, अधिकार र कर्तव्यसम्बन्धी शिक्षा, मानवअधिकार, शान्ति, विकास, प्रजातान्त्रिक पद्धतिका बारेमा दिइने शिक्षा, नागरिक ज्ञान, सीप र चरित्र निर्माणका शिक्षाहरू पर्दछन् ।

४. नागरिक शिक्षाका आयामहरू

यसैगरी नागरिक शिक्षालाई निम्नानुसार पाँच आयामहरूमा बाँडेर पनि हेर्न सकिन्छ । सांस्कृतिक आयाम जस अन्तर्गत भाषा, साहित्य, कला, पुरातात्विक महत्वको संरक्षण र उत्थानका विषयहरूका बारेमा जानकारी दिइन्छ । नैतिक आयाम जसमा सामाजिक मूल्यमान्यता, न्याय, मानवअधिकार, विश्वबन्धुत्व, अरुको भावनाको कदर र सम्मान गर्ने विषय सिकाइन्छ । विकाससम्बन्धी आयाम अन्तर्गत दिगो विकास, आर्थिक पारदर्शिता, सहभागिता तथा अल्पसंख्यकको भलाइका विषयहरूबारेमा जानकारी दिइन्छ । सामाजिक आयाम अन्तर्गत सहिष्णुता, मानवीयता, एकता, सामाजिकीकरणका विषयहरूबारेमा थाहा दिइन्छ । राजनीतिक आयाम अन्तर्गत सुशासन, विधिको शासन, स्वस्थ राजनीतिक प्रतिस्पर्धा तथा समतामूलक सहभागिताका शिक्षाका विषयहरू पर्दछन् । यसरी नै नागरिक शिक्षाले वैयक्तिक नागरिकका रूपमा क्षमता विकास र सामाजिक दायित्व, सद्भाव, समझदारी र संस्कृति विकासका लागि सचेतना अभिवृद्धि गर्दछ । समग्रमा नागरिक शिक्षाले ज्ञान र समझदारी, सीप र दृष्टिकोणको विकास गरी जिम्मेवारीपूर्ण व्यवहारलाई प्रोत्साहन गर्दै असल नागरिकको विकासमा महत्वपूर्ण योगदान दिन्छ ।

बहुलवादी समाजमा नागरिक शिक्षाले अभ बढी महत्व र अर्थ राख्दछ । हाम्रो समाजमा नागरिक शिक्षाको खासगरी सांस्कृतिक बहुलवाद प्रवर्द्धन गर्न, बहुविचार, आदरभाव र विश्वास विकास गराउन, साभ्ना मूल्य र सिद्धान्त निर्माण गरी त्यसप्रतिको प्रतिवद्धता फराकिलो पार्न तथा सामाजिक एकता र सामूहिक पहिचान सुनिश्चित गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । राष्ट्रिय भावनालाई सबल पार्न, बहुल संस्कृति फस्टाएको समाजमा समुदायका सदस्यहरू एकअर्काका दृष्टिकोणप्रति आदर र प्रशंसाभाव दर्शाउन, रितिरिवाज र परम्परालाई मान्यता दिन, सामाजिक सद्भाव संस्थागत गरी अन्ततः राष्ट्रिय भावनाको विकास र सामाजिक सबलीकरणको

प्रक्रियालाई मजबुत पार्न पनि नागरिक शिक्षाको उत्तिकै महत्वपूर्ण योगदान रहन्छ । परम्परागत समाजका रूढीवादी विचार र मूल्यमान्यताहरू जस्तै घृणा, पूर्वाग्रह, भेदभाव, रङ्गभेद, असहिष्णुता, रिस र वैरभावको संस्कृति आदि जस्ता गलत प्रवृत्ति जसले सामाजिक विकास र सभ्यतालाई उपहास गरिरहेका हुन्छन्, यी र यस्ता प्रवृत्तिहरू हटाउने अचुक उपायको रूपमा समेत नागरिक शिक्षालाई लिने गरिन्छ ।

असल नागरिकमा खासगरी सहयोगी भावना, सामाजिक विकासमा संलग्न र प्रतिबद्ध, इमान्दार, देशप्रेमबाट ओतप्रोत भएको, सहिष्णु, एकता कायम गर्नसक्ने, प्रजातान्त्रिक, विकास र प्रकृतिप्रेमी तथा हरेक बिषयमा समालोचनात्मक दृष्टिकोण निर्माण गर्नसक्ने क्षमता रहेको आदि गुणहरू हुनुपर्दछ ।

५. नागरिक शिक्षाका क्षेत्रहरू

विद्वानहरू नागरिक शिक्षा यी पाँच क्षेत्रमा केन्द्रित हुनुपर्दछ भन्दछन् :

(क) **असल नागरिक (Good Citizen)** : असल मानिस हुनु भनेको असल व्यवहारले युक्त हुनु हो । रूसोले व्यक्तिलाई What best for me बाट What best for all मा पुऱ्याउन नागरिक शिक्षाको उद्देश्य हो भनेका छन् । नागरिक शिक्षा सधैँ असल नागरिक बनाउन केन्द्रित हुनुपर्दछ ।

(ख) **असल प्रजातन्त्रवादी (Good Democrat)** : मतदान र अभिमत निर्माण गर्नु नागरिक जीवनका प्राथमिक क्रियाकलाप हुन् । असल प्रजातन्त्रवादी हुन सार्वजनिक जीवनमा विचार, चरित्र र उपलब्धिको मूल्याङ्कन गर्नसक्ने क्षमता आवश्यक हुन्छ । नागरिक शिक्षा त्यसतर्फ निर्देशित हुनु जरूरी हुन्छ ।

(ग) **असल व्यक्ति (Good Person)** : असल व्यक्ति बन्नका लागि व्यक्तिगत आचरण र व्यवहार पनि असल हुनुपर्दछ । अतः नागरिक शिक्षाले नैतिक शिक्षालाई समेत जोड दिनु आवश्यक छ ।

(घ) **राजनीतिक कार्यका रूपमा नागरिक शिक्षा (Civic education as a political action)** : राजनीतिक कार्य मतदान वा यस्तै औपचारिक क्रियाकलापभन्दा बृहत कुरा हो । राजनीतिक कार्य सहभागिता, समझदारी, सहकार्य, सक्रियता, राजनीतिक संस्कार र संस्कृति निर्माणसँग सम्बन्धित रहन्छ । यसका लागि सिर्जनात्मक आलोचनाले सहयोग पुऱ्याउँछ । अतः नागरिक शिक्षामा राजनीतिक शिक्षामा समेत ध्यान पुऱ्याउनु जरूरी हुन्छ ।

(ङ) **वैश्विक शिक्षा (Cosmopolitan Education)** : विश्वव्यापीकरणले परम्परागत समाज बहुलवादी र बहुसांस्कृतिक बन्दै गएको छ । राष्ट्रिय सीमाभन्दा पर विश्व नागरिक (Global Citizens) को भावना विकास भैरहेकोले नागरिक दायित्वसमेत बढेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय तहमा भातृत्व र समझदारी विकासको लागि समेत नागरिक शिक्षा पुग्नु जरूरी छ ।

नागरिक शिक्षाले असल नागरिक, असल प्रजातन्त्रवादी र असल व्यक्ति बनाउने सर्वाङ्गीण प्रयास गर्दछ । लोकतन्त्रमा राजनीतिकरूपमा कसैले जित्ने वा हार्नेभन्दा पनि शक्ति, स्रोत, भूमिका

र उत्तरदायित्वको सीमा सम्भावना विचार गरी एकैपटक सबैले जित्ने अवस्था सिर्जना गर्न सकिन्छ । नागरिक शिक्षा सम्भावनाको यही खेलको यथार्थबोध हो । किनकि नागरिक शिक्षाको सार नै व्यक्ति र समाजबीच सीमा र सम्भावनाबारे बोध गराउनु हो ।

नेपालमा नागरिक शिक्षाका लागि भएका प्रयासहरूतर्फ दृष्टिगत गर्दा नेपालको संविधान, २०७२ को राज्यका मार्गदर्शक सिद्धान्त तथा नीतिहरूले नागरिक शिक्षाका क्षेत्रमा समेत मार्गदर्शन गरेको देखिन्छ । यसैगरी नागरिक कर्तव्यको प्रावधानलाई सर्वप्रथम संविधानमा नै स्पष्ट उल्लेख गरी यसप्रति थप सजगसमेत बनाएको छ । मौलिक हकहरू, मानव अधिकार, लोककल्याणकारी राज्यको अवधारणा र सामाजिक न्यायलाई आत्मसात् गरेको छ । विद्यालय पाठ्यक्रममार्फत विभिन्न प्रयास भएका छन्, अनौपचारिक प्रौढ शिक्षाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएका छन्, विधिको शासन पद्धतिको पालना र सामाजिक न्यायको प्रत्याभूतिका लागि कानुनी, संस्थागत, र व्यावहारिक प्रयासहरू जारी छन् । यसबाहेक पनि विभिन्न गैरसरकारी एवम् सामुदायिक संस्थाहरूमार्फत सशक्तिकरणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएको अवस्था छ ।

६. नागरिक शिक्षाले प्रबर्द्धन गर्ने विषयहरू

- प्रजातान्त्रिक संरचना, तिनका काम, निर्वाचनको समय र विवेकको प्रयोग, राजनीतिक प्रणाली र शक्ति तथा अधिकार संयन्त्रहरू आदिका बारेमा ज्ञान प्रदान गर्दछ ।
- राजनीतिक सहभागितालाई बल पुऱ्याउँछ ।
- प्रजातान्त्रिक मूल्यको सम्बर्द्धन र राजनीतिक सचेतनामा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ ।
- राज्य संयन्त्रप्रतिको विश्वास बढाई लैङ्गिक शिक्षा र अन्य सम्बद्ध मुद्दालाई उजागर गर्न सकारात्मक भूमिका खेल्छ ।
- युवाहरूको सामाजिकीकरण गर्दै राजनीतिक र प्रशासनिक पारदर्शिता प्रबर्द्धन गरी जवाफदेही संस्कारको विकास गराउँछ ।

७. नागरिक शिक्षाका क्षेत्रमा रहेका समस्याहरू

विभिन्न प्रयासहरू रहँदारहँदै पनि नेपालमा अझै नागरिक शिक्षा प्रभावकारी हुन नसकिरहेको तथा नागरिक चेतना न्यून रहेको देखिन्छ । सोको कारणमा व्यावहारिक शिक्षा हुन नसक्नु, नागरिक शिक्षाका विषयहरूले पाठ्यक्रममा कम महत्व पाउनु, दण्डहीनताले प्रश्रय पाउनु, गरिबी, असमानता, पछौटेपन, भ्रष्टाचार मौलाउनु, नागरिक समाज तटस्थ हुन नसक्नु, सकारात्मक नागरिक मनोवृत्ति विकास हुन नसक्नु, युवाहरूमा सकारात्मक कार्यसंस्कृति, सोच, शैली, चिन्तनको कमी आउनु आदिलाई लिन सकिन्छ । त्यसैगरी यसमा अन्य कारणहरू पनि जिम्मेवार छन् । नागरिकहरू आफ्नो दायित्व र कर्तव्यप्रति सचेष्ट भएनन् । मौलिक हक कार्यान्वयनका सन्दर्भमा कानुन बनाई कार्यान्वयन गर्ने भनिए पनि आवश्यक कानुन समयमा बन्न सकेनन् । कर्तव्यपालना नगर्दा हक अधिकार कुष्ठित हुन्छ भन्ने विषयमा नागरिकहरू सजग भएनन् । राज्यले नागरिक शिक्षा प्रदान गर्नुपर्छ भन्ने विषयमा उदासिनता व्यक्त गरेको देखियो । नागरिक

शिक्षाका विषयवस्तु, लक्षित वर्ग, Delivery Method जस्ता पक्षमा राज्यको यथेष्ट तयारी भएन । नागरिक शिक्षाका लागि आवश्यक स्रोत अनुमान र खोजी हुन सकेन । विकासका साभेदार, हिस्सेदारसँग पर्याप्त समन्वय, सहकार्य भएन । नागरिक शिक्षालाई लक्षित वर्गमा प्रभावकारीरूपमा पुऱ्याउने अनुभवी, स्वयम्सेवी संस्था तथा व्यक्तिहरूको पनि कमी हुनगयो ।

८. नागरिक शिक्षाका क्षेत्रमा रहेका समस्या समाधानका उपायहरू

संविधानमा उल्लेखित नागरिक कर्तव्य र दायित्वको पालनाको लागि नागरिकलाई जागरुक बनाउनु नागरिक शिक्षासम्बन्धी समस्या समाधानको पहिलो उपाय हुनेछ । औपचारिक तथा अनौपचारिक शिक्षाका पाठ्यक्रमहरूको ढाँचा, विषयवस्तु, माध्यम, विधि, लक्षित वर्ग, स्रोतसाधनको व्यवस्था, समय, स्थान, कार्यान्वयनमा संलग्न व्यक्ति तथा संस्था, अनुगमन, मूल्याङ्कन, पृष्ठपोषणसहितको कार्यान्वयन कार्ययोजना तथा रणनीति तयार गर्नुपर्दछ । त्यसैगरी निर्वाचन शिक्षा र मतदाता शिक्षाका माध्यमबाट उपयुक्त प्रतिनिधि छनोटको क्षमता विकास गर्नुका साथै राजनीतिक संस्कारको पालना र निर्माणमा सकारात्मक योगदान गर्नसक्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्नु पनि उत्तिकै जरुरी छ । कर्मचारी, सूचना प्रविधि, क्षमता विकास सामाग्रीलगायतका स्रोत जुटाउने तथा कार्यान्वयन गर्ने संस्थाहरूको पहिचान र स्थापना गर्ने, नागरिक समाज, राजनीतिक दलहरू, विकास साभेदार निकायहरू, गैरसरकारी संस्थालगायतसँग समन्वय र साभेदारी गर्ने कार्य तत्काल थालनी नगरी नागरिक शिक्षा प्रभावकारी हुन सक्दैन । विभिन्न समितिहरूमार्फत कामको अनुगमन र मूल्याङ्कनको प्रबन्ध मिलाउने, कर्तव्य र दायित्व निर्वाह गर्नेलाई पुरस्कार तथा नगर्नेलाई दण्डको व्यवस्था गरी सोको प्रभावकारीरूपमा लागू गर्ने आदि जस्ता कार्यहरूसमेत गरेको खण्डमा नागरिक शिक्षाबाट राज्यले आशातित अपेक्षा पूरा हुने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

९. निष्कर्ष

नागरिक शिक्षा सबैखाले समाज व्यवस्थामा आवश्यक पर्छ तर जहाँ राजनीतिक सामाजिक विकासको स्तर न्यून छ त्यहाँ यसको सापेक्षिक महत्व अझ बढी हुन्छ । बहुलवादी समाजमा सामाजिक सहभावका लागि यसको आवश्यकता छ भने भर्खरै लोकतन्त्र प्राप्त गरेका मुलुक (Emerging Democracy) मा यसमार्फत नागरिक कर्तव्य र अधिकारको बोध गराउन सकिन्छ । त्यस्तै द्वन्द्वशील समाजमा द्वन्द्व समाधानका लागि र द्वन्दोत्तर समाजमा दिगो सामाजिक व्यवस्था र शान्ति प्रक्रियाका लागि नागरिक शिक्षा अनन्तसम्म चलिरहने प्रक्रिया हो । नागरिक शिक्षाले लोकतन्त्रप्रीतको आस्था र विश्वासलाई फराकिलो बनाई उपयुक्त सामाजिक संस्कार निर्माणमा शक्ति प्रदान गरी समृद्ध र समुन्नत राष्ट्र निर्माणको अभिष्टा पूरा हुने आशा राखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको संविधान
२. गोपिनाथ मैनाली, राज्य सञ्चालनका आधारहरू, सोपान मासिक, २०६६
३. कृष्ण बहादुर राउत, प्रशासन, विकास तथा व्यवस्थापन, आशिष बुक्स हाउस प्रा.लि., २०६८
४. 'निर्वाचन' पत्रिकाका विभिन्न अङ्कहरू, निर्वाचन आयोग ।

निजामती कर्मचारीको अभिलेख व्यवस्थापनमा निजामती किताबखानाको भूमिका

टुकनाथ अधिकारी

१. विषय प्रवेश

नेपालमा निजामती कर्मचारीको कुल दरबन्दी संख्या १,०३,००० रहेको र विभिन्न सेवा समूहमा गरी हाल करिब ८१,५०० कर्मचारी कार्यरत रहेका छन् । जसमध्ये महिलाको संख्या करिब १८ प्रतिशत रहेको छ । निजामती कर्मचारीको अभिलेख व्यवस्थित गर्ने कार्यमा निजामती किताबखानाको जिम्मेवारी र भूमिका अहम् रहेको छ । निजामती किताबखानाले अभिलेख व्यवस्थित गर्ने मात्र नभई सेवानिवृत्त हुने कर्मचारीहरूको अभिलेखलाई सुरक्षित राख्ने र सेवानिवृत्त पश्चात् नियमानुसार पाउने सेवासुविधाको व्यवस्थापन गर्ने कार्यसमेत गर्दै आएको छ ।

निजामती किताबखाना वि.सं. १९०५ मा राणाकालीन समयमा मुलुकी किताबखानाको नाममा स्थापना भई वि.सं १९३३ मा कमाण्डर इन चिफको मातहत रहनेगरी कमाण्डरी किताबखानाको नाममा परिणत भएको थियो । वि.सं १९९७ सालपछि सेवानिवृत्त कर्मचारीलाई पेन्सन दिने व्यवस्था लागू भएको र वैयक्तिक विवरण फाराम पनि भराउन सुरु गरिएको थियो । त्यसैगरी वि.सं २००९ सम्म नेपाली सेनाको र वि.सं. २०३५ सम्म नेपाल प्रहरीको समेत अभिलेख राख्ने कार्य निजामती किताबखानाले गर्दै आएको थियो । त्यसपछि क्रमशः गृह मन्त्रालय, मन्त्रिपरिषद सचिवालय, प्रशासन व्यवस्था विभाग र सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले अभिलेख व्यवस्थापन गर्दै आएकोमा वि.सं. २०२२ मा निजामती किताबखानाको नाममा स्थापित भएको थियो । किताबखानाले कर्मचारीको अभिलेख व्यवस्थापन गर्ने कार्यलाई व्यवस्थित गर्दै आएकोमा वि.सं. २०६६ चैत १ गतेदेखि कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन प्रणाली (PBIS) लागू भई कार्यप्रणालीमा गुणात्मक र परिमाणात्मक सुधार भएको छ ।

२. निजामती किताबखानामा सुरक्षितरूपमा राखिने अभिलेख तथा कागजातहरू

१. सुरु नियुक्तिदेखि सिटरोल, सरुवा, बढुवा, तालिम (राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय) आदि प्रामाणिक कागजातहरू,
२. नेपाल सरकारको निर्णयअनुसार सबै निजामती कर्मचारीहरूको शिलबन्दी गोप्य सम्पत्ति विवरणसम्बन्धी खामबन्दी पत्रहरू,
३. सेवानिवृत्त कर्मचारीहरूको अनिवार्य अवकाश, स्वैच्छिक अवकाश, राजीनामा र सो का आधारमा प्रदान गरिएका निवृत्तभरण (पेन्सन), उपदान, सञ्चित विदा र औषधि

लेखा अधिकृत, निर्वाचन आयोग

- उपचार लगायतका महत्वपूर्ण अभिलेखहरू,
४. कर्मचारीहरूको सुरु नियुक्तिदेखि सेवानिवृत्त हुँदासम्म र सोपछि पनि आफू र आफ्नो हकवाला परिवारले पाउने सेवा सुविधासम्बन्धी कागजातहरू,
 ५. सेवानिवृत्त कर्मचारीहरूको परिवारले पाउने सुविधासम्बन्धी शैक्षिक वृत्ति, सन्तति वृत्ति आदि महत्वपूर्ण कागजातहरू,
 ६. कर्मचारीहरूको नागरिकता तथा ठेगानासम्बन्धी अभिलेख प्रमाण र शैक्षिक योग्यता, विशेष योग्यता एवं अनुभवसम्बन्धी सबै किसिमका कागज प्रमाणहरू,
 ७. नेपाल सरकारका सबै निकायको स्वीकृत संगठन संरचना, दरबन्दी, पद दर्ता र कार्यरत तथा रिक्त पदसम्बन्धी अभिलेखहरू ।

३. निजामती किताबखानाले अभिलेख व्यवस्थापनमा सम्पादन गर्दै आएका महत्वपूर्ण कार्यहरू

१. पद दर्ता गर्ने ।
२. कर्मचारीहरूको सिटरोल प्रमाणित गर्ने ।
३. काठमाडौं उपत्यकाभित्रका निजामती कर्मचारीहरूको तलबी प्रतिवेदन पारित गर्ने ।
४. कर्मचारीको विवरण अद्यावधिक गर्ने ।
५. औषधोपचारको विवरण राख्ने र सम्बन्धित निकायलाई जानकारी दिने ।
६. अवकाशको सूचना पठाउने ।
७. बसाइँ सराईको अभिलेख राख्ने ।
८. उपदान अंक किटान गर्ने ।
९. निवृत्तिभरण, पारिवारिक निवृत्तिभरण, असक्त वृत्ति, शैक्षिक तथा सन्तति वृत्तिसम्बन्धी पत्राचार गर्ने ।
१०. नोकरी जोड्ने ।
११. प्रतिलिपि दिने ।
१२. सामान्य प्रशासन मन्त्रालय र अन्य मन्त्रालय एवं निकायलाई कर्मचारी विवरण दिने ।
१३. निजामती कर्मचारीको सम्पत्ति विवरणको अभिलेख राख्ने ।
१४. कर्मचारीको विवरण विश्लेषण गर्ने ।
१५. माथि उल्लिखित अभिलेख तथा प्रामाणिक कागजातहरू व्यवस्थापनका निम्ति निजामती किताबखानाले सुरक्षिततवरले प्रमाण बैकको रूपमा राख्ने व्यवस्था गरिआएको छ ।

४. निजामती किताबखानाले गर्दै आएका कानुनी तथा व्यावहारिक केही थप र महत्वपूर्ण कार्यहरू

१. सेवानिवृत्त परिचयपत्र प्रदान गर्ने ।
२. नेपाल सरकारबाट माग भएका निजामती कर्मचारीसम्बन्धी अभिलेख प्रमाण आदि कागजातहरू उपलब्ध गराउने ।

३. न्यायिक छानविन र कार्बाहीका लागि अदालतसमक्ष पेश गर्नुपर्ने प्रमाण कागजातहरू र अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट माग भएका प्रामाणिक कागजातहरू उपलब्ध गराउने ।
४. प्रत्येक वर्ष नेपाल सरकारले प्रस्तुत गर्ने बजेट (आय-व्यवको विवरण) का लागि कर्मचारीहरूको मौजुदा दरबन्दीसम्बन्धी व्यवस्था र कार्यरत कर्मचारीहरूको अवस्थाका साथै कर्मचारीहरूलाई प्रदान गरिने तलब भत्ता, पेन्सनलगायतको सुविधाका निम्ति चाहिने अनुमानित बजेट रकमसम्बन्धी जानकारीका लागि सहयोग पुऱ्याउने ।
५. निजामती कर्मचारीहरूको वैयक्तिक अभिलेख प्रणाली (PIS) को समयसापेक्ष सुधार, परिमार्जन र व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यलाई निरन्तरता दिँदै हालको अत्याधुनिक कम्प्युटराइज्ड प्रविधिलाई प्रतिष्पर्धी, भरपर्दो र विश्वसनीय बनाउँदै लैजाने ।
६. निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६क र निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम ४ बमोजिम प्रक्रिया पूरा भई आएको कुनै संगठन, संरचना र दरवन्दीमा पदहरूको सेवा, समूह, उपसमूह, श्रेणी, तह र संख्या खुल्ने गरी नियमावलीको नियम ६ बमोजिम निजामती किताबखानाले पद दर्ता गरी सम्बन्धित निकायमा जानकारी दिनुपर्ने ।
७. निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम २२ मा उल्लेखित सिटरोल फाराम भरी सम्बन्धित कर्मचारीले बुभाउनु पर्ने र त्यसपछि किताबखानाले प्रमाणित गरिदिने ।

५. निजामती किताबखानाले सम्पादन गर्ने महत्वपूर्ण कार्य तथा कार्यसम्पादन प्रक्रिया

(क) तलबी प्रतिवेदन पारित गर्ने कार्य र प्रक्रिया

१. निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ ख को उपदफा २ बमोजिम भाद्र मसान्तभित्र प्रत्येक कर्मचारीको तलबी प्रतिवेदन पारित गर्नुपर्ने ।
२. निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ ख(२) मा "मन्त्रालय, सचिवालय, आयोग र विभाग तथा उपत्यकाभित्र रहेका कार्यालमा कार्यरत निजामती कर्मचारीको हकमा निजामती किताबखाना र जिल्लास्थित कार्यालयका निजामती कर्मचारीको हकमा सम्बन्धित कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट तलबी प्रतिवेदन पास नगराई तलब खुवाउन हुँदैन" भन्ने व्यवस्था रहेको ।
३. निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ ख (३) मा "तलबी प्रतिवेदन पास नगरी तलब खुवाएको भएमा त्यसरी तलब खुवाउने पदाधिकारीबाट त्यस्तो कर्मचारीले पाएको तलब, भत्ता र अन्य सुविधा वापतको रकम सरकारी बाँकी सरह असुल उपर गरिनेछ" भन्ने व्यवस्था रहेको ।
४. निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम २२ (१क) अनुसार नयाँ नियुक्ति हुने निजामती कर्मचारीले नियुक्ति भएको एक महिनाभित्र अनिवार्यरूपमा वैयक्तिक विवरण (सिटरोल) भरी सक्नु पर्नेछ । उक्त म्यादभित्र पनि बैयक्तिक विवरण नभर्ने निजामती कर्मचारीहरूको तलब रोक्का गरिनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको ।

(ख) अवकाशको सूचना पठाउने प्रक्रिया

१. निजामती किताबखानामा अभिलेख रहने कर्मचारीहरूको निजामती सेवा, स्वास्थ्य सेवा, व्यवस्थापिकासम्बन्धी ऐन, प्रहरी ऐन, सैनिक ऐन तथा अन्य प्रचलित कानूनमा व्यवस्था भएअनुसारका केही पदहरूको अवकाश सम्बन्धमा ९ महिना अगावै सम्बन्धित कार्यालय र कर्मचारीलाई अवकाशको सूचना पठाउने व्यवस्था रहेको ।
२. अवकाश हुने ६ महिना अगाडि सम्बन्धित कर्मचारीले निजामती किताबखानालाई जानकारी गराउनु पर्ने ।

(ग) कर्मचारीहरूको विवरण अद्यावधिक गर्ने

१. निजामती सेवा नियमावली, २०५० नियम १० अनुसार सेवा समूह सञ्चालन गर्ने मन्त्रालय तथा सम्बन्धित कार्यालयमा समेत निजामती किताबखानाको अभिलेख अनुसार दुरुस्त हुने गरी अभिलेख अद्यावधिक हुनुपर्ने व्यवस्था रहेको ।
२. नि.से.ऐन, २०४९ को दफा २४४ अनुसार आफू वहाल रहेको कार्यालयमा कार्यरत निजामती कर्मचारीहरूको वैयक्तिक विवरण दुरुस्त राख्ने जिम्मेवारी सम्बन्धित विभागीय प्रमुख वा कार्यालय प्रमुख र सम्बन्धित कर्मचारीको हुने व्यवस्था रहेको ।
३. निजामती सेवा नियमावली, २०५० नियम १०क अनुसार निजामती कर्मचारीलाई औषधोपचार रकमको भुक्तानी दिँदा भुक्तानी दिने रकम सम्बन्धी अभिलेख निजामती किताबखानामा अद्यावधिक नगरी भुक्तानी दिनु हुँदैन भन्ने व्यवस्था रहेको ।
४. नि.से.नियमावली, २०५०, नियम ५ अनुसार निजामती कर्मचारीले आफ्नो वैयक्तिक विवरणमा कुनै विवरण समावेश गर्नु परेमा त्यस्तो विवरण आफ्नो कार्यालय मार्फत निजामती किताबखानामा पठाउनु पर्ने र सो विवरण वैयक्तिक विवरणमा समावेश गरी सोको जानकारी कार्यालय र कर्मचारीलाई दिने व्यवस्था रहेको ।

(घ) निवृत्तभरणसम्बन्धी व्यवस्था

१. नि.से.ऐन, २०४९ को दफा ३७ बमोजिम निवृत्तिभरण पाउने निजामती कर्मचारीको सेवाबाट अवकाश हुँदा पाउने उपदान निवृत्तिभरण, पारिवारिक निवृत्तिभरण अन्य सुविधा र वृत्तिको रकम प्राप्त गर्ने अधिकार पत्र सम्बन्धित कार्यालयको सिफारिसमा निजामती किताबखानाले दिनुपर्ने व्यवस्था नि.से.नि. २०५०, नियम १२९क मा रहेको ।
२. कुनै पनि निजामती कर्मचारीको सेवामा हुँदै वा निवृत्तिभरण पाउन थालेको सात वर्ष नपुग्दै मृत्यु भएमा निजको परिवार वा नावालक भाइ वा अविवाहित दिदीबहिनीलाई नि.से.ऐन दफा ३६ वा ३७ मा व्यवस्था भएबमोजिम पारिवारिक निवृत्तिभरण वा उपदान दिने व्यवस्था रहेको छ तर आजीवन निवृत्तिभरण श्रीमान वा श्रीमतीले मात्र पाउने हुँदा श्रीमान वा श्रीमती बाहेकले ७ वर्षपछि यो सुविधा नपाउने व्यवस्था रहेको ।
३. बेपत्ता भएको कर्मचारीको निवृत्तिभरण वा उपदानको रकम हराई बेपत्ता भएमा वा मरे बाँचेको २ वर्षसम्म पत्ता नलागेमा निज कर्मचारीको परिवारलाई उपलब्ध गराउने व्यवस्था रहेको ।

(ङ) अभिलेख र अद्यावधिक व्यवस्थापन

निजामती किताबखानामा रहेका अभिलेखहरूलाई समयसापेक्ष अद्यावधिक गरी सबै किसिमका कर्मचारीहरूसम्बन्धी सूचना, अवस्था र जानकारी प्राप्त गर्न सक्ने सक्षम निकायका रूपमा स्थापित गर्न नेपाल सरकारका सबै निकायहरूको सक्रिय सहयोगले मात्र पूर्णता हुने भएकोले सबै किसिमका थपघट भएका तपसिलका विवरणहरू समयमै अद्यावधिक गराई राख्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने ।

१. संगठनात्मक संरचना र पद दर्तासम्बन्धी कार्य,
२. निजामती किताबखानालाई कर्मचारीका सबै किसिमका सूचनाको जानकारी दिनेसम्बन्धी कार्य,
३. समयमै तलबी प्रतिवेदन पारित गराई भुक्तानी दिनेसम्बन्धी कार्य,
४. ऐन/नियममा उल्लेख भएबमोजिम सिटरोल भरी बुझाउनुपर्ने कार्य,
५. सञ्चित विदाको अभिलेख व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्य ।

६. निष्कर्ष

माथि उल्लेखित कार्यहरू सम्बन्धित निजामती कर्मचारी, निज कार्यरत निकाय र निजामती किताबखानाको संयुक्त प्रयासमा गर्ने वातावरणको विकास हुन सके लामो समयदेखि आफ्नो जीवनको उत्तरार्द्धसम्म नेपाल सरकारको सेवा गरी सेवानिवृत्त हुने कर्मचारीहरूले आफ्नो वैयक्तिक अभिलेख अधुरो, अपुरो रहेको कारणले कुनै भन्फट व्यहोर्न नपर्ने अवस्था आउँछ । आफ्नो अभिलेखसम्बन्धी निजामती किताबखानामा रहेको वैयक्तिक सूचना प्रणाली (PIS) को सुविधा लिई समयमै यसको उपयोग गरी निजामती कर्मचारीहरूले आफ्नो वैयक्तिक अभिलेखलाई अद्यावधिक गराउन सके निजामती कर्मचारीहरूको अभिलेख व्यवस्थापनको महत्वले सार्थकता पाउने कुरामा दुई मत हुन सक्दैन ।

सन्दर्भ सामग्री

१. निजामती सेवा ऐन, २०४९ र निजामती सेवा नियमावली, २०५० ।
२. सामान्य प्रशासन मन्त्रालयका परिपत्रहरू ।
३. निजामती किताबखानाको कार्य सञ्चालन दिग्दर्शन, २०७२ ।

निर्वाचन व्यवस्थापनमा क्षेत्रीय निर्वाचन कार्यालय तथा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयको भूमिका

श्रीकुमार राई

१. परिचय

लोकतन्त्रको आधारस्तम्भको रूपमा निष्पक्ष, स्वच्छ र विश्वसनीय निर्वाचनलाई लिने गरिन्छ । सहभागितामूलक तथा प्रतिस्पर्धामूलक शासन सञ्चालनलाई व्यवस्थित र सुनिश्चित गर्ने एकमात्र माध्यम नै निर्वाचन हो । त्यसैले लोकतन्त्रलाई संस्थागत गर्ने संयन्त्र भनेकै निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय हो । देश, काल परिस्थितिअनुकूल निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकाय फरकफरक तरिकाबाट फरकफरक नामबाट स्थापित र सञ्चालित हुने गर्दछन् । निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकाय निरपेक्षरूपमा कुनै एकमात्र हुने नभए तापनि नीतिगत तथा मूल व्यवस्थापकीय भूमिकाको लागि अस्थायी वा स्थायी, कार्यकारी मातहत वा संवैधानिक, समिति वा आयोग आदि अन्तर्गतका संरचनाहरू प्रचलित छन् । विश्वका देशहरूमा सरकारी, स्वायत्त/स्वतन्त्र र मिश्रित गरी तीनप्रकारका निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायहरू प्रचलनमा छन् ।

अर्थपूर्ण एवम् सहभागितामूलक प्रतिनिधित्वको लागि सार्थक, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचन अपरिहार्य शर्त हो । यसको लागि अभि निर्वाचन व्यवस्थापन तथा सञ्चालन गर्ने निकाय संवैधानिक, पारदर्शी, निष्पक्ष र स्वच्छ हुनु नितान्त आवश्यक छ । यसैलाई दृष्टिगत गरी जनताहरूबाट नेपालमा राज्य सञ्चालनको व्यवस्थापकीय अंगमा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रतिनिधिहरूको विश्वसनीय छनोटको लागि वि.सं. २०२३ सालदेखि संवैधानिक निकायको रूपमा स्थापित भई निर्वाचन आयोग अस्तित्वमा रहँदै आएको छ । वि.सं. २०४७, वि.सं. २०६३ र २०७२ सालको संविधानहरूले निर्वाचन आयोगलाई अपरिहार्य संवैधानिक निकायको रूपमा स्थापित गरका छन् । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा निर्वाचन आयोगको संवैधानिक व्यवस्थापछि वि.सं. २०४८, वि.सं. २०५१ र वि.सं. २०५६ सालमा प्रतिनिधिसभाको निर्वाचन तथा वि.सं. २०४९ र वि.सं. २०५४ सालमा स्थानीय निकायको निर्वाचनहरू यसै निकायबाट सम्पन्न भएका थिए । निर्वाचन आयोगले स्थानीय तहमा पनि आफ्नो स्वायत्त निकायको आवश्यकता र अपरिहार्यता महसुस गरी वि.सं. २०५५ सालदेखि वि.सं. २०६१ सालसम्म ७५ वटै जिल्लाहरूमा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरू स्थापना गरिए ।

सोभन्दा पहिले निर्वाचन आयोगबाट सम्पादन गरिने नियमित कार्यहरू जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूबाट सम्पादन गरिन्थे । विस्तारै निर्वाचन आयोगको कार्य प्रकृति, कार्यबोझ र

प्रविधिको विस्तारको प्रभावस्वरूप जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूको संगठनात्मक संरचनामा हेरफेर गर्दै लिएको पाइन्छ । हाल पाँच विकास क्षेत्रमा नेपाल प्रशासन सेवा, सामान्य प्रशासन समूहका उपसचिवको नेतृत्वमा ५ वटा क्षेत्रीय निर्वाचन कार्यालय र सोही सेवा, समूहका शाखा अधिकृतको नेतृत्वमा ७० वटा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरू सञ्चालित छन् । वि.सं. २०७२ असोज ३ मा जारी भएको नेपालको संविधानमा संघीय लोकतान्त्रिक व्यवस्था सुनिश्चित भएसँगै प्रत्येक प्रदेशमा निर्वाचन आयोगको प्रादेशिक इकाई रहने निश्चितप्रायः छ । निर्वाचन आयोगका ५ वटा क्षेत्रीय निर्वाचन कार्यालय र ७० वटा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूले सम्पादन गर्ने गरेका कार्य तथा भूमिकाका बारेमा जानकारी गराउने उद्देश्यले यो लेख तयार पारिएको हो ।

२. क्षेत्रीय निर्वाचन कार्यालय तथा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूले सम्पादन गर्ने गरेका कार्य तथा भूमिका

निर्वाचन कार्यालयहरूले सम्पादन गर्ने भूमिकालाई निम्नानुसार संक्षेप गर्न सकिन्छ :

(क) मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक कार्यक्रम

निर्वाचनको तीनवटै चरणहरू पूर्व तयारी, निर्वाचन अवधि र निर्वाचनपश्चात् मध्ये विशेषतः पहिलोचरणमा गरिने महत्वपूर्ण र प्रमुख कार्य नै निर्वाचनमा मतदान गर्ने मतदाताहरूको पहिचान, दर्ता, अद्यावधिक र प्रकाशन हो । मतदाताहरूको शुद्ध र यथार्थ पहिचानबिना स्वच्छ र विश्वसनीय निर्वाचनको परिकल्पना गर्न सकिँदैन । त्यसैले क्षेत्रीय तथा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूलाई तोकिएको काममध्ये प्राथमिक र महत्वपूर्ण कार्य नै मतदाता नामावलीको सङ्कलन तथा अद्यावधिक हो । शुद्ध मतदाता नामावलीको तयारीको लागि क्षेत्रीय तथा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूको प्राथमिक र निर्णायक भूमिका रहन्छ । तसर्थ बढी संवेदनशील भई आफ्नो जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने सिलसिलामा शुद्ध नामावलीको लागि निम्न मापदण्डहरूको ख्याल गरी मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक गर्नुपर्दछ :

- मतदाता पहिचानको स्पष्ट आधार तय हुनुपर्ने,
- नामावली सङ्कलन कार्य वस्तुनिष्ठ र पारदर्शी प्रक्रियामा आधारित हुनुपर्ने,
- त्रुटि सच्याउने, सार्ने, हटाउने, थप्ने आदि कार्य गरी निरन्तर अद्यावधिक गर्नुपर्ने,
- सूचना, प्रविधि, दर्ताकेन्द्र, समयावधि आदि तत्वहरूलाई ध्यान दिई नामावली सङ्कलन, दर्ता, परिमार्जन जस्ता कार्यमा सबैको पहुँच विस्तार गर्नुपर्ने,
- वास्तविक मतदाताबाट मात्र मतदान गराउनुपर्ने, आदि ।

हाल निर्वाचन आयोगले तय गरी क्षेत्रीय तथा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूले सम्पादन गर्ने मतदाता नामावलीसम्बन्धी कार्यक्रमहरू देहायअनुसार रहेका छन् :

- **निरन्तर दर्ता र अद्यावधिक कार्यक्रम** : पाँच क्षेत्रीय र सत्तरी निर्वाचन कार्यालय, सबै जिल्ला प्रशासन कार्यालय तथा तोकिएका इलाका प्रशासन कार्यालयमा निरन्तर दर्ता र अद्यावधिक कार्यक्रम सञ्चालित भइरहेको छ ।

- **विशेष दर्ता तथा अद्यावधिक कार्यक्रम** : वार्षिकस्मृमा तथा निर्वाचनको घोषणा भएपछि यस्तो कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गरिएको छ । न्यून मतदाता दर्ता भएका गाउँ विकास समिति तथा नगरपालिकाका वडाहरूको पहिचान गरी देशभरका ३०२४ स्थानमा मतदाता दर्तास्थल राखी हालसम्म नाम दर्ता गर्न छुट भएका करिब २ लाख ५० हजार मतदाताको नाम दर्ता गर्ने लक्ष्यसाथ चालु आर्थिक वर्ष २०७२/०७३ मा यस्तो कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ ।
- **घुम्ती शिविरमा दर्ता** : मतदाता दर्ता न्यून रहेका दुर्गम स्थानहरूमा जिल्लास्थित अन्य कार्यालयका कामहरूसँग एकीकृत गरी घुम्ती शिविर सञ्चालन गरी मतदाता नामावली दर्ता कार्यक्रमसमेत सम्पन्न गर्ने गरिएको छ ।
- **बाह्य जिल्ला दर्ता (Out of District Registration, ODR)** : विभिन्न काम विशेषले अन्य जिल्लामा रहेका मतदाताहरूले आफ्नो स्थायी बसोबास रहेको निर्वाचन क्षेत्रको गाउँ तथा नगरपालिकाको मतदाता नामावलीमा समावेश हुनेगरी सञ्चालन गरिएको बाह्य जिल्ला दर्ता कार्यक्रम पनि प्रभावकारी रहेको छ ।

(ख) निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा सञ्चालन

धेरैजसो मानिसहरूले निर्वाचन शिक्षा र मतदाता शिक्षालाई पर्यायवाचीको रूपमा प्रयोग गर्ने गरिएको पाइन्छ । तर यी दुई शब्दहरूको अर्थलाई विशिष्टिकृत गरी हेर्नुपर्दछ । निर्वाचन शिक्षाले मतदाता हुन योग्य व्यक्तिभन्दा अरुले समेत पाउने निर्वाचनसम्बन्धी जानकारी, सूचना, ज्ञान हो, जसले निर्वाचनका सम्पूर्ण प्रणाली तथा गतिविधिहरूको शिक्षालाई जनाउँछ । मतदाता शिक्षाले भने सामान्यतया: मतदान गर्न योग्य र मतदाता नामावलीमा नाम समावेश भएको व्यक्तिलाई लक्षित गरेर दिइने शिक्षालाई जनाउँछ । यस्ता शिक्षा नागरिक शिक्षाका अवयवहरू हुन्, जसले असल नागरिक बनाउन नागरिकका काम, कर्तव्य तथा अधिकारका बारेमा जानकारी दिन्छ । निर्वाचन र मतदाता शिक्षासम्बन्धी विभिन्न कार्यक्रमहरू निर्वाचन आयोगले निरन्तरस्मृमा सञ्चालन गरिरहेको हुन्छ, जसलाई स्थानीयस्तरमा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूले संस्थागत गरेका हुन्छन् । यस कुरालाई दृष्टिगत गरेर क्षेत्रीय तथा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूले प्रत्यक्षस्मृमा मतदाता, विद्यार्थी, नागरिक समाज, राजनीतिक दल तथा सञ्चार जगतलगायतका आमसरोकारवालाहरूसँग निर्वाचन र मतदानको बारेमा निम्न कार्यहरू गर्ने गरेको पाइन्छ :

- **विद्यालयमा मतदाता र निर्वाचन शिक्षा** : यस्तो शिक्षा विशेषतः पाठ्यपुस्तकमा निर्वाचनसम्बन्धी पाठ समावेश गरेर, औपचारिक तथा अनौपचारिक कक्षा सञ्चालन गरेर, शिक्षकहरूलाई निर्वाचन शिक्षासम्बन्धी तालिम दिएर तथा विद्यार्थीहरूलाई निर्वाचन शिक्षा तथा सूचना केन्द्रहरूको भ्रमण गराएर दिन सकिन्छ । आयोगले यी सबै तरिका अवलम्बन गरेर निर्वाचन शिक्षा प्रवर्द्धन गरिरहेको छ । विभिन्न जिल्लाका सामाजिक अध्ययन विषयका सामुदायिक तथा निजी विद्यालयका मावि र उमाविस्तरका शिक्षकहरूलाई दिइएको निर्वाचन शिक्षा प्रशिक्षण निकै प्रभावकारी महसुस गरिएको छ ।
- **सञ्चार माध्यम मार्फत् मतदाता र निर्वाचन शिक्षा** : रेडियो, टेलिभिजन, पत्रपत्रिका तथा पत्राचार, मोबाइलमार्फत् एसएमएस, सामाजिक सञ्जाल जस्ता माध्यम अवलम्बन गरी मतदाता र निर्वाचन शिक्षा सञ्चालन गर्न सकिन्छ । आयोगले यस्ता माध्यम अवलम्बन

गर्दै आएको भए तापनि प्रभावकारी तथा लागत प्रभावी नभएको कुरा स्वीकार्ने पर्दछ ।

- **अन्तरक्रिया** : बैठक, गोष्ठी, सेमिनार आदिको आयोजना गरी सरोकारवालासँग अन्तरक्रिया गरेर पनि मतदाता र निर्वाचन शिक्षा प्रदान गर्न सकिन्छ ।
- **अन्य** : होर्डिङबोर्ड, पर्चा, पोष्टर तथा माइकिङ आदि माध्यमबाट पनि मतदाता र निर्वाचन शिक्षा सञ्चालन गर्ने गरिएको छ तथापि यी माध्यम त्यति प्रभावकारी हुन नसक्दा हाल अवलम्बन गरिएको छैन ।

(ग) निर्वाचन सामग्री व्यवस्थापन

मतदान तथा निर्वाचन शिक्षा एवम् मतदानकेन्द्रहरूको व्यवस्थापनमा आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण सामग्रीहरूलाई निर्वाचन सामग्री भन्ने गरिन्छ । निर्वाचन सामग्रीका अन्तर्गत निर्वाचनको समयमा मतदाता शिक्षा सञ्चालन गर्न पर्चा, पोष्टर, नमूना मतपत्र बारम्बार सोधिने प्रश्नका उत्तर, निर्देशिका, आचारसंहितालागायत पर्दछन् । मतदानकेन्द्रमा आवश्यक पर्ने सामग्रीहरूमा मतपत्र, मतपेटीका, सिल, स्वस्तिकछाप, छेकाबारा, छापदानी, लाहा, थैली, खाम, विभिन्न अनुसूची फारामहरू, सियो, धागो, डोरी, बाँसलागायत विभिन्न सामग्रीहरू पर्दछन् । यस्ता करिब पाँचदर्जनभन्दा बढी प्रकारका सामग्रीहरू निर्वाचन आयोगले विगतका निर्वाचनमा प्रयोग र व्यवस्थापन गर्दै आएको छ । त्यस्ता सामग्रीहरूको निर्वाचन आयोगबाट प्राप्ति, भण्डारण, बाँडफाँट, वितरण तथा पुनःफिर्ता गराउनुपर्ने जिम्मेवारी पनि स्थानीय तहमा क्षेत्रीय तथा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूको हो । यस अन्तर्गत निम्न क्रियाकलापहरू पर्दछन् :

- निर्वाचन सामग्रीको अनुमान गरी निर्वाचन आयोगसमक्ष माग गर्नु र प्राप्त गर्नु,
- स्थानीयस्तरमा प्राप्त गर्नुपर्ने वा खरीद गर्नुपर्ने सामग्री सुलभ तरिकाले समयमै प्राप्त गर्नु,
- सामग्रीहरूको उचित भण्डारण, बाँडफाँट गर्नु,
- जिम्मेवार व्यक्तिहरूलाई वितरण गर्ने र कार्यसम्पादनपश्चात् फिर्ता मगाउनुपर्ने सामग्री फिर्ता लिनु,
- सामग्रीहरूको लगत राख्नु, आदि ।

(घ) जनशक्ति व्यवस्थापन तथा परिचालन

मतदाता नामावली सङ्कलनदेखि निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा सञ्चालन गर्न, निर्वाचन सञ्चालन गर्न र मतगणना गर्न आवश्यक कर्मचारीहरूको संभाव्यता सूची तयार गरी सम्बन्धित निकाय तथा कार्यालयहरूबाट प्राप्त गर्नुका साथै आवश्यक परेको बखत उपयुक्त कामको लागि उपयुक्त कर्मचारीहरू परिचालन गर्नु पर्ने हुन्छ । क्षेत्रीय तथा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूबाट सम्पादन गरिने कामको लागि आवश्यक पर्ने कर्मचारीहरू आफैले तोकिएको कामको लागि परिचालन गर्नु पर्ने हुन्छ । मुख्य निर्वाचन अधिकृत तथा निर्वाचन अधिकृतको कार्यालयहरूलाई आवश्यक पर्ने कर्मचारी जिल्ला जनशक्ति व्यवस्थापन समिति मार्फत परिचालित गरिन्छन् । निर्वाचन कार्यको लागि जिल्लामा आवश्यक कर्मचारीहरू निम्न प्रकारका हुन्छन् :

- मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक कार्यमा सहायक नाम दर्ता अधिकारी, दर्ता कर्मचारी, सहायक दर्ता कर्मचारी, निर्वाचन शिक्षा कार्यकर्ता,

- निर्वाचन शिक्षाका लागि : क्षेत्रीय प्रशिक्षक, जिल्ला प्रशिक्षक, मतदाता शिक्षा स्वयम्सेवक, निर्वाचन शिक्षा स्वयम्सेवक, माध्यामिक विद्यालयका सामाजिक शिक्षकहरू,
- मतदानकेन्द्रको लागि : मतदान अधिकृत, सहायक मतदान अधिकृत, सहायक तथा सहयोगी कर्मचारी,
- मतगणनाको लागि : मतगणना अधिकृत, सहायक मतगणना अधिकृत, सहायक तथा सहयोगी कर्मचारी ।

(ड) मतदानस्थलहरूको निर्धारण

जिल्लास्थित विद्यमान मतदानस्थलहरूको संशोधन, थपघटको लागि निर्वाचन आयोगसमक्ष सिफारिस गर्न प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा जिल्लास्तरीय मतदानस्थल सिफारिस समिति रहेको हुन्छ । यस समितिको सदस्य सचिव क्षेत्रीय तथा जिल्ला निर्वाचन अधिकारी रहन्छ । निर्वाचन आयोगले तर्जुमा रहेको नीति तथा मापदण्डको परिधिमा रही न्यूनतम मतदाता संख्या, मतदानस्थल पुग्ने दूरी तथा समयको आधारमा सबै मतदाताहरूको मताधिकारलाई सुनिश्चित गर्न प्रत्येक निर्वाचनमा मतदानस्थलहरूको पुनर्मूल्यांकन गर्नुपर्दछ । यसको लागि क्षेत्रीय तथा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूले निम्न भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ :

- मतदानस्थलहरूको अवस्था अद्यावधिक गर्ने ।
- मतदानस्थलहरूको भू-सूचना प्रणाली (GIS) सँग सम्बन्धित सूचना GPS मेशिनबाट लिई सोको विवरण निर्वाचन आयोगमा पठाउने ।
- धेरैजसो मतदानस्थलहरू विद्यालय, गाउँपालिका तथा नगरपालिकाका वडा कार्यालयका भवनलगायतका सरकारी भवन रहेको स्थानमा राखिने हुँदा सम्बन्धित निकायहरूसँग समन्वय गरी तिनीहरूको स्तरोन्नतिको उचित पहल गर्ने ।
- राजनीतिक दललगायतका जिल्लास्थित सबै सरोकारवालाहरूको सहभागितामा मतदानस्थलहरूको थपघट तथा पुनरावलोकनसम्बन्धी सिफारिस निर्वाचन आयोगमा पठाउने ।

(च) समन्वय

निर्वाचनअघि, पछि र निर्वाचनको अवधिमा क्षेत्रीय तथा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूले जिल्लास्थित विभिन्न निकाय तथा सरोकारवालाहरूसँग सुदृढ, स्वच्छ, निष्पक्ष र विश्वसनीय समन्वय गरेर कार्यसम्पादन गर्नु निर्वाचन आयोगको विश्वसनीयता प्रवर्द्धन गर्ने स्थानीय माध्यमको रूपमा कार्य गर्दछन् । जिल्लामा समन्वयकारी भूमिका स्थापित गर्नुपर्ने निकाय तथा पक्षहरू देहायअनुसार छन् :

- जिल्ला प्रशासन कार्यालय लगायत सम्पूर्ण सुरक्षा निकायहरू,
- मुख्य निर्वाचन अधिकृत तथा निर्वाचन अधिकृतका कार्यालयहरू,
- राजनीतिक दलका स्थानीय प्रतिनिधि, निर्वाचनका उम्मेदवार तथा तिनका प्रतिनिधि र उनीहरूको कार्यकर्ताहरू,
- जिल्लास्थित सम्पूर्ण सरकारी कार्यालयहरू,

- जिल्लास्थित सञ्चारकर्मी तथा सञ्चारगृहहरू, आदि ।

(छ) अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

आफ्नो मातहत सञ्चालित कार्यक्रम र परिचालित कर्मचारीहरूको गतिविधिहरूको उचितस्मले अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्नु पनि क्षेत्रीय तथा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूको प्रमुख कार्य हो । क्षेत्रीय तथा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरू मातहत सञ्चालित कार्यक्रम तथा कर्मचारीहरूको अनुगमन मूल्याङ्कन अन्तर्गत निम्न कार्यक्षेत्रहरू पर्दछन् :

- मतदाता तथा निर्वाचन शिक्षा कार्यक्रम : मतदातासमक्ष मतदाता शिक्षा, विद्यालयमा निर्वाचन शिक्षा, सञ्चार माध्यममार्फत् मतदाता तथा निर्वाचन शिक्षा, मतदाता शिक्षा स्वयम्सेवक, निर्वाचन शिक्षा कार्यकर्ता, मतदाता तथा निर्वाचन शिक्षासम्बन्धी तालिम, गोष्ठी, अन्तरक्रिया आदिको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्ने ।
- मतदाता दर्ता कार्यक्रम : दर्तास्थल तथा दर्ताकेन्द्रहरूको छनोट, स्थानीय मतदाताहरूको पहुँचको अवस्था र उपस्थिति, स्थानीय कार्यक्रम समन्वय समितिको सहयोग, सहायक नाम दर्ता अधिकारी, दर्ता कर्मचारी, सहायक दर्ता कर्मचारीको कार्य मूल्याङ्कन गर्ने ।
- सामग्री व्यवस्थापन : मतदाता नामावली दर्ता तथा मतदानकेन्द्रहरूमा आवश्यक पर्ने सामग्रीहरू समयमै पुऱ्याउने व्यवस्था गर्ने ।
- निर्वाचन आचारसंहिता पालना भए नभएको, उजुरी परे उजुरी लिई सुनुवाई गर्ने तथा सम्बन्धित निकायमा पठाउने ।

३. निर्वाचन व्यवस्थापन गर्दा स्थानीयस्तरमा आइपर्ने चुनौतीहरू

निर्वाचन व्यवस्थापनको क्रममा स्थानीयस्तरमा अनेकौं समस्या तथा अप्ठ्यारा अवस्थाहरू आइपर्न सक्छन् । वास्तवमा ती समस्याहरू नभई चुनौतीको रूपमा यस लेखमा प्रस्तुत गरिएका छन् । यी चुनौतीहरूको समयसापेक्ष समाधान गर्नसकेमा छोटो समयमा व्यवस्थापन गरिने निर्वाचन पनि सफल र विश्वासनीय बन्दछ । ती चुनौतीहरूलाई माथि उल्लेख गरिएका मुख्य भूमिकाकै क्रियाकलापहरू अन्तर्गत निम्नबमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ :

(क) मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक कार्यक्रम

- मतदाताहरूको पहुँचको स्थान तथा समयको पहिचान तथा छनोट गर्नु,
- सीमित स्रोतसाधनमा नियमित तथा आवधिकस्ममा मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक गर्नु,
- दक्ष कर्मचारीहरू प्राप्त गरी कार्य सञ्चालन गर्नु,
- निर्वाचन घोषणा भएको अवधिमा बाहेक अन्य समयमा निर्वाचनको कामप्रति जनचासो जगाउन र सहभागिता बढाउनु ।

(ख) निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा सञ्चालन कार्यक्रम

- लोकतन्त्र र निर्वाचनप्रति जनचासो अभिवृद्धि गर्नु,
- मतदाता तथा निर्वाचन शिक्षा सबैमा पहुँचयोग्य बनाउनु,

- मतदाता शिक्षा स्वयम्सेवक तथा निर्वाचन शिक्षा कार्यकर्ताहरूको भूमिका निष्पक्ष र विश्वसनीय बनाउनु,
- निर्वाचन शिक्षामा सरोकारवाला सबैको कर्तव्य प्रत्याभूति गर्नु गराउनु ।

(ग) निर्वाचन सामग्री व्यवस्थापन

- निर्वाचन अवधिमा मतदान शिक्षासँग सम्बन्धित सामग्री प्राप्त गरी सबै मतदाताहरूसमक्ष तत्काल पुऱ्याउनु,
- मतपेटीकाहरूको भण्डारण, वितरण तथा मतपत्रहरूको प्राप्ति गरी सम्बन्धित निर्वाचन अधिकृतको कार्यालयलाई उपलब्ध गराउनु,
- निर्वाचन आयोगबाट प्राप्त हुने सबै सामग्रीहरूको पूर्णरूपमा समयमा सदुपयोग गर्नु,
- समग्रमा ७१ प्रकारका निर्वाचन सामग्रीहरूको प्राप्ति, भण्डारण तथा वितरण गर्नु ।

(घ) जनशक्ति व्यवस्थापन तथा परिचालन

- निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षाको लागि निर्वाचनप्रति निष्पक्ष कर्मचारीहरूको छनोट तथा परिचालन गर्नु,
- जिल्ला जनशक्ति व्यवस्थापन समिति मार्फत परिचालन गरिने कर्मचारीहरूमध्ये सहि व्यक्ति सहि ठाउँ वा पदमा छनोट तथा परिचालन गर्नु,
- जिल्लाका निजामती कर्मचारीहरूबाट निर्वाचनमा कर्मचारी नपुग भएको अवस्थामा शिक्षकहरूको छनोट तथा परिचालन गर्नु,
- स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचनको लागि निर्वाचन आयोगले खोजे जस्तो कर्मचारीहरू खटाउनु ।

(ङ) मतदानस्थलको निर्धारण

- प्रत्येक निर्वाचनमा मतदाताहरूको पहुँचका आधारमा निश्चित दूरी तथा समयको मापदण्डमा मतदानस्थलहरूको पुनर्मूल्याङ्कन गरी हेरफेर गर्नु (विशेष गरी हिमाली तथा पहाडी दुर्गम जिल्लाहरूमा),
- सबै राजनीतिक दल तथा सरोकारवालाहरूको सहभागितामा थपघट गर्नुपर्ने मतदानस्थलहरूको निर्धारण गर्नु ।

(च) समन्वय

- धेरैवटा सरकारी निकायहरूसँग समन्वय गरी जनशक्ति परिचालन गर्नु,
- निर्वाचनका सबै क्रियाकलापहरूमा सुरक्षा निकायहरूसँग चुस्त समन्वय कायम गर्नु,
- सञ्चार माध्यम, राजनीतिक दल तथा तिनका उम्मेदवार एवम् नेता कार्यकर्ताहरूसँग बहुआयामिक सम्बन्ध तथा समन्वय सहज बनाउनु,
- मतदाता शिक्षा, जनशक्ति परिचालन, सामग्री व्यवस्थापन, मतदान तथा मतगणना कार्यहरूमा सबै पक्षहरूसँगको समन्वय मजबुत बनाउनु,
- निर्वाचन सूचना, पर्यवेक्षण तथा आचारसंहितालाई व्यवस्थित गर्नु ।

(च) अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

- सीमित जनशक्ति तथा स्रोतसाधनका बावजुद बृहत्स्वमा, छोटो समयमा प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्नु,

- कार्यक्रमगत, व्यवहारगत तथा आचारणगत उपलब्धिको मापन गणितीयरूपमा गणना गर्नु,
- संस्थागत सम्भन्धा कायम राख्दै अनुगमन तथा मूल्याङ्कनबाट प्राप्त पृष्ठपोषण अर्को निर्वाचनमा प्रयोग गर्नु ।

४. निष्कर्ष

निर्वाचनसम्बन्धी समस्या तथा चुनौतीहरू निरपेक्षरूपमा भिन्नाभिन्नै समय र अवस्थामा आउने नभई निर्वाचनको समयमा धेरैजसो खष्टिएर आउने गर्दछन्, जसलाई सहजरूपमा व्यवस्थापन गर्न भन्नु गाह्रो र चुनौतीपूर्ण हुन्छ । यी सबै चुनौती तथा यससँग सम्बन्धित समस्याहरूको सहजरूपमा समाधान गर्दै स्थानीय तहमा निर्वाचनलाई स्वतन्त्र र विश्वसनीय बनाउनु नै क्षेत्रीय तथा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयको अहम् भूमिका हो । यी चुनौतीहरूको सामना गरी आफ्नो र निर्वाचन आयोगको साखलाई उच्च बनाउने ठूलो अवसर पनि यी कार्यालयमा रहन्छ । अझ सबैभन्दा बढी जिम्मेवारी तथा भूमिका त निर्वाचन कार्यालयमा कार्यरत कर्मचारीहरूको रहन्छ । उनीहरूको निष्पक्षता, विश्वसनीयता तथा कार्यदक्षतामा निर्वाचन आयोगको व्यावसायिकता मापन हुन्छ । योभन्दा महत्वपूर्ण कुरा स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचनमार्फत् लोकतन्त्रको सुदृढीकरणमा सहभागिता नै हो । स्थानीय तहमा निर्वाचन आयोगको भूमिकालाई मजबुद बनाउन क्षेत्रीय तथा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूको व्यवस्थापकीय दक्षताले ठूलो महत्त्व राख्दछ । साथै यसको लागि स्पष्ट र प्रभावकारी निर्वाचन कानूनहरूको व्यवस्था र तिनको कार्यान्वयन पनि हो । यस अन्तर्गत निर्वाचन व्यवस्थापन तथा सञ्चालनमा निर्वाचन आचारसंहिताको प्रभावकारी कार्यान्वयन एउटा अचुक अस्त्र हो । सबै निर्वाचन कानूनहरूको पालना गर्न र गराउनुका साथै निर्वाचन सञ्चालन तथा व्यवस्थापन र लोकतन्त्रको संस्थागत सबलीकरणमा निर्वाचन कार्यालयहरूले ठूलो भूमिका निर्वाह गरिरहेका हुन्छन् । क्षेत्रीय तथा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूलाई परम्परागत रूपमा दैनिक कार्यालय सञ्चालन र कर्मचारीहरूको सामान्य दिनचर्याको रूपमा स्थापना गरिएको कार्यालयको रूपमा मात्र हेरिनु हुँदैन । जिल्लामा स्थापित अन्य सरकारी कार्यालयहरूको कार्य प्रकृतिभन्दा पृथक र विशिष्ट कार्यप्रकृति भएकैले यिनीहरूको भूमिका पनि पृथक र विशिष्ट रहन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३,
२. मतदाता नामावली ऐन, २०६३ तथा नियमावली, २०६८,
३. स्थानीय निकाय (निर्वाचन कार्यविधि) ऐन, २०४८
४. निर्वाचन आयोगको सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण प्रतिवेदन, २०७१, निर्वाचन आयोग, नेपाल
५. निर्वाचन आयोगको पहिलो पाँचवर्षे रणनीतिक योजना र दोस्रो पाँचवर्षे रणनीतिक योजना,
६. निर्वाचन कानूनसम्बन्धी विभिन्न नियम तथा निर्देशिकाहरू,
७. निर्वाचन आचारसंहिता, २०७२ ।

संविधानसभा सदस्य निर्वाचन २०७० : कास्की जिल्लाको अनुभव

हरिश्चन्द्र घिमिरे

२०७० साल मङ्सिर ४ गते सम्पन्न संविधानसभा सदस्य निर्वाचनबाट गठन भएको संविधानसभाले २०७२ असोज ३ गते करिब ९० प्रतिशत जनप्रतिनिधिको बहुमतले, सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक र समावेशी विशेषतासहितको संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक नेपालको संविधान, २०७२ जारी गरी हाल उक्त संविधान कार्यान्वयनको अवस्थामा पुगेको छ । उक्त संविधान जारी गर्न नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ६३ अनुसार कायम पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीका २४० निर्वाचन क्षेत्रबाट २४० जना र नेपाललाई एउटै निर्वाचन क्षेत्रको रूपमा लिई अपनाइएको समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबाट ३३५ जना सभासदहरू बालिग मताधिकारको आधारमा निर्वाचन भएका थिए भने सार्वजनिक क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउने विभिन्न क्षेत्रका विशिष्ट व्यक्तित्वहरूमध्येबाट राजनीतिक दलको सहमतिमा मन्त्रिपरिषद्बाट संविधानसभा सदस्यको रूपमा छानिने २६ जना व्यक्तिहरूसमेत गरी ६०१ जना रहने संविधानसभा गठन हुने संवैधानिक व्यवस्था गरिएको थियो ।

कुनै पनि तहको निर्वाचन सम्पन्न गर्न मतदाता नामावली, मतदातालाई सहज हुने मतदानस्थल/केन्द्र, प्रशिक्षित जनशक्ति, मतदान सामग्री, उचित सुरक्षा अवस्था, अनुगमन, पर्यवेक्षणको व्यवस्था अत्यावश्यक कुराहरू हुन् । यिनै कुराहरूलाई मध्यनजर राखी कास्की जिल्लामा संविधानसभा सदस्य निर्वाचन, २०७० को व्यवस्थापन गरिएको थियो । यस आलेखमा कास्की जिल्लामा संविधानसभा सदस्य निर्वाचन, २०७० को सञ्चालन तथा व्यवस्थापनका क्रममा सम्पादन गरिएका विविध पक्षहरूलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

१. मतदाता

तत्काल, ४३ गाउँ विकास समिति, २ नगरपालिकाका ३३ वडा भएको, २०१७ वर्ग कि.मि. भौगोलिक क्षेत्रफलको कास्की जिल्लालाई संविधानसभा सदस्य निर्वाचन प्रयोजनका लागि जनसंख्या र भौगोलिक अवस्थाका आधारमा ४ निर्वाचन क्षेत्रमा विभाजन गरिएको थियो । संविधानसभा सदस्य निर्वाचनका सन्दर्भमा मतदानकेन्द्रमा प्रयोगका लागि रङ्गीन फोटोसहितको मतदाता नामावली एकसेट र कार्यालयीय प्रयोजनका लागि सेटसेट फोटोसहितको मतदाता नामावली निर्वाचन आयोगबाट प्राप्त भएको थियो । सरोकारवाला राजनीतिक दललगायतलाई मतदाता नामावलीको

पूर्व क्षेत्रीय निर्वाचन अधिकारी, क्षेत्रीय निर्वाचन कार्यालय, कास्की

विद्युतीयप्रति वा मुद्रित कपिको छाँयाप्रति तोकिएको शुल्क लिई उपलब्ध गराउने व्यवस्था थियो । संविधानसभा सदस्य निर्वाचन, २०७० का लागि २०७० असार मसान्तभित्र दर्ता गरिएको र विशेष कार्यक्रम अन्तर्गत २०७० भाद्र १ देखि ७ सम्म दर्ता गरिएको समेत गरी महिला, पुरुष, तेस्रो लिङ्गी गरी कायम कुल मतदाता निर्वाचन क्षेत्रगतको संख्यात्मक अवस्था यसप्रकार रहेको थियो :

निर्वाचन क्षेत्र	मतदाता संख्या			जम्मा
	महिला	पुरुष	तेस्रो लिङ्गी	
१	२९,७८५	२४,८७६	२	५४,६६३
२	२६,८६४	२१,७६१	-	४८,६२५
३	२२,२४४	१८,९७३	१	४१,२१८
४	२८,४२६	२४,७३४	२	५३,१६२
जम्मा	१,०७,३१९	९०,३४४	५	१,९७,६६८

संविधानसभा सदस्य निर्वाचनमा सरकारी, संस्थान, समिति, सेना, प्रहरीमा कार्यरत राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरू तथा वृद्धाश्रममा रहेका वृद्धवृद्धाहरू र कारागारमा रहेका बन्दीहरूलाई मतदानमा सहभागी गराउने उद्देश्य राखिएको संविधानसभा सदस्य निर्वाचन निर्देशिकाबमोजिम निम्न संख्याको अस्थायी मतदाता नामावली तयार गरिएको थियो :

क्र.सं.	मतदाताको क्षेत्र	मतदाता संख्या
१.	निजामती/संस्थान/समितिका कर्मचारीहरू	३,००६
२.	नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल	३,१९९
३.	कारागारका थुनुवा कैदी बन्दीहरू	६४३
जम्मा		६,६६८

२. मतदानस्थल तथा मतदान केन्द्र

मतदाता संख्या, सहज भौगोलिक अवस्थिति, स्वास्थ्य, सुरक्षा, सञ्चार, खानेपानी, शौचालय, आवतजावत गर्ने बाटोको समेत अवस्थालाई ध्यानमा राखी, मतदातालाई मतदानस्थलमा आउन र जान गरेर ५ कि.मि.भन्दा बढी दूरी नपर्ने गरी राजनीतिक दलका प्रतिनिधिसमेत रहेको जिल्लास्तरीय मतदानस्थल सिफारिस समितिको सिफारिसमा निर्वाचन आयोगबाट मतदानस्थल कायम गरिन्छ । यही नीतिअनुसार संविधानसभा सदस्य निर्वाचनका लागि कास्की जिल्लामा १४७ मतदानस्थल कायम भएका थिए । एकमतदानकेन्द्रमा अधिकतम ९५० मतदाताले मतदान गर्नसक्ने गरी एकमतदानस्थलमा एकभन्दा बढी मतदानकेन्द्र कायम गरिने नीतिअनुसार मतदाता संख्याको आधारमा कास्की जिल्लामा २९२ मतदान केन्द्र कायम गरिएको थियो ।

संविधानसभा सदस्य निर्वाचन, २०७० का सन्दर्भमा कायम रहेका निर्वाचन क्षेत्र, निर्वाचन क्षेत्रभित्र पर्ने गाविस/नगरपालिकाका वडा, मतदानस्थल, मतदानकेन्द्रहरू र क्षेत्रगत मतदाताको संख्यात्मक

विवरण यसप्रकार रहेको देखिन्छ :

निर्वाचन क्षेत्र	गाविस/नपा वडा	मतदानस्थल	मतदानकेन्द्र	मतदाता
१	३० (१५/१५)	५२	८६	५४,६६३
२	१५ (५/१०)	२८	७१	४८,६२५
३	१० (३/७)	२६	५६	४१,२१८
४	२१ (२०/१)	४१	७९	५३,१६२
जम्मा	७६(४३/३३)	१४७	२९२	१,९७,६६८

चारनिर्वाचन क्षेत्रमध्ये क्षेत्र नं १ र ४ का अधिकांश भाग ग्रामीण क्षेत्रमा फैलिएको अवस्था छ भने क्षेत्र नं. २ र ३ का अधिकांश भाग शहरी क्षेत्रमा पर्दछन् । क्षेत्र नं. १ का ५२ मतदानस्थल ६४४ मिटरको उचाइदेखि १७८० मिटरको उचाइसम्ममा रहेका छन् । यस क्षेत्रको सबैभन्दा उचाइमा रहेको पाचै गाविसको स्थानापति निमावि खिलाङ १७८० मिटर उचाइमा रहेको छ । निर्वाचन क्षेत्र नं. २ का २८ मतदानस्थल ७२७ मिटर देखि ११७६ मिटरको उचाइमा रहेका छन् । निर्वाचन क्षेत्र नं. ३ का २६ मतदानस्थल ६४८ मिटर देखि ११४९ मिटरको उचाइमा रहेका छन् । निर्वाचन क्षेत्र नं. ४ का ४१ मतदानस्थल ७९६ मिटरदेखि २१७८ मिटरको उचाइमा रहेका छन् । यस क्षेत्रको सबैभन्दा उचाइमा रहेको घान्द्रुक गाविसको धौलाश्री मावि छुमराङ २१७८ मिटर उचाइमा रहेको छ ।

३. जनशक्ति

निर्वाचन व्यवस्थापनमा संलग्न जनशक्तिको संख्या मतदाता संख्याको आधारमा केन्द्रगतस्तरमा निर्धारण गरिएको हुन्छ । मतदानकेन्द्रमा खटिने मतदान अधिकृत र सहायक मतदान अधिकृतलाई जिल्ला निर्वाचन कार्यालयबाट प्रशिक्षण दिइन्छ । अन्य सहायक कर्मचारीहरूलाई मतदान अधिकृतले नै अनुशिक्षण दिने व्यवस्था छ । मतगणनाको सम्बन्धनशीलतालाई ध्यानमा राखेर मतगणना गर्ने कर्मचारीहरूलाई छुट्टै प्रशिक्षण दिइन्छ । यही नीतिलाई अनुसरण गर्दै कास्की जिल्लामा मतदान कार्य सम्पन्न गर्न खटिने कर्मचारीलाई आवश्यक प्रशिक्षणको व्यवस्था गरी खटाइएको थियो । कास्की जिल्लामा मतदानकेन्द्रहरूमा परिचालन गरिएको जनशक्तिको विवरण यसप्रकार रहेको छ :

निर्वाचन क्षेत्र	मतदानकेन्द्रमा खटिएका कर्मचारीहरू														
	मतदान अधिकृत			सहायक मतदान अधिकृत			सहायक कर्मचारी			सहयोगी कर्मचारी			जम्मा		
	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा
१	२	८४	८६	३	८३	८६	२७	२१६	२४३	१५	१५७	१७२	४७	५४०	५८७
२	७	६४	७१	९	६२	७१	५४	१५४	२०८	३१	१११	१४२	१०१	३९१	४९२
३	६	५०	५६	११	४५	५६	६५	१०३	१६८	२५	८७	११२	१०७	२८५	३९२
४	-	७९	७९	१	७८	७९	६	२२४	२३०	६	१५२	१५८	१३	५३३	५४६
अस्थायी म.केन्द्र	-	७	७	-	-	-	२	५	७	१	६	७	३	१८	२१
जम्मा	१५	२८४	२९९	२४	२६८	२९२	१५४	७०२	८५६	७८	५१३	५९१	२७१	१७६७	२,०३८

आममतदाता समक्ष मतदाता नामावली दर्ता र निर्वाचनसम्बन्धी सूचना र शिक्षा पुऱ्याउन प्रत्येक गाविस/नगरपालिकाका वडाका लागि एकएक निर्वाचन शिक्षा कार्यकर्ता तथा प्रत्येक मतदानस्थलका लागि एकएक मतदाता शिक्षा स्वयम्सेवक र मतदान हुने दिनका लागि स्थानीयस्तरमा नै स्वयम्सेवक राख्ने नीतिअनुसार कास्की जिल्लामा खटिएका निर्वाचन शिक्षा कार्यकर्ता, मतदाता शिक्षा स्वयम्सेवक र मतदान स्वयम्सेवकको संख्यात्मक विवरण यसप्रकार रहेको छ :

निर्वाचन शिक्षा कार्यकर्ता			मतदाता शिक्षा स्वयम्सेवक			मतदान स्वयम्सेवक		
महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा
६२	१३	७५	१४२	५	१४७	१,१२१	३२२	१,४४३

४ सुरक्षा व्यवस्था

मतदान कार्य सिङ्गो निर्वाचन प्रक्रियाकै मुटु हो । मतदानभन्दा अधिको तयारी व्यवस्था जतिसुकै चुस्तदुरुस्त भए पनि मतदानका दिन हुनसक्ने सुरक्षासम्बन्धी सानो छुटले समग्र तयारीका स्रोतसाधन र समय खेरजाने सम्भावना टड्कारो रहन्छ । यसै सम्भावनालाई मध्यनजर गरी सुरक्षा निकायबाट मतदानभन्दा अधिका दिनहस्मा समग्र जिल्लाको शान्ति सुरक्षाको अवस्था कायम गर्न स्थानीयस्तरमा सुरक्षाकर्मी परिचालन गरिन्छ भने मतदानका दिन मतदानस्थलगतस्तरमा नै तोकिएको मापदण्डअनुसार सुरक्षाकर्मी खटाइने नीतिअनुसार कास्की जिल्लाका मतदानस्थलहस्मा जम्मा ११८८ जना सुरक्षाकर्मी खटाइएको थियो । यसका साथै मतदाता आउने जाने बाटोमा समेत मतदाताहस्लाई सुरक्षामा विश्वास दिलाउन पेट्रोलिङको व्यवस्था बाक्लैस्तरमा भएको थियो ।

५. पर्यवेक्षण

निर्धारित विधि र प्रक्रियाअनुसार तोकिएको समयमा निर्वाचन गरेर निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायमात्र सन्तुष्ट भएर हुँदैन । स्वतन्त्र लेखाजोखा गर्ने पर्यवेक्षकहस्बाट विश्वसनीयताको मापन गरिने आमप्रचलन छ । कास्की जिल्लामा स्वदेशका ८ तथा विदेशका २ निकायबाट पर्यवेक्षण भएको थियो । पर्यवेक्षणमा महिला २५७ र पुरुष ११९ जना सरिक भएका थिए ।

६. मतदान सामग्री

मतदान कार्य सहज र विश्वसनीय वातावरणमा सम्पन्न गर्न मापदण्डअनुसारका सामग्रीहस्को व्यवस्था हुन जरुरी हुन्छ । निर्वाचनका अभ्यासका क्रममा पहिचान गरिएका अत्यावश्यक ढानिएका ६८ प्रकारका सामग्रीहस्मध्ये केही सामग्री जिल्ला निर्वाचन कार्यालयबाट नै व्यवस्था भएको थियो । बाँकी सामग्रीहरू निर्वाचन आयोगबाट प्राप्त भएको थियो । मतदानसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित सामग्री जस्तो, मतदाता नामावली, मतपत्र, स्वस्तिक छाप, मतपेटिका, स्ट्याम्प प्याड, नडमा लगाउने मसीलगायत कतिपय सामान एकस्वका एकैस्तरका हुन आवश्यक भएकोले

निर्वाचन आयोगबाट नै तोकिएको मापदण्डअनुसार व्यवस्थापन गर्ने गरिन्छ ।

७. निर्वाचन परिवेश

नेपाल सरकार र तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताका आधारमा २८ चैत्र २०६४ मा सम्पन्न संविधानसभाको निर्वाचनबाट गठन भएको पहिलो संविधानसभाबाट संविधान निर्माण हुन सकेन । १४ जेष्ठ २०६९ मा उक्त संविधानसभाको म्याद समाप्त भई स्वतः विघटन हुन पुग्यो । संविधानसभाबाट नै संविधान निर्माण गर्ने कार्यभार पूरा गर्न विभिन्न मितिमा निर्वाचन मिति तोकिएता पनि राजनीतिक सहमति तथा कानुनी व्यवस्था हुन नसक्नाले बल्लतल्ल भएको राजनीतिक सहमतिपश्चात् ३० जेष्ठ, २०७० का दिन आएर ४ मङ्सिर २०७० मा संविधानसभा सदस्य निर्वाचन गर्ने मिति तोकियो । यसपछि, पहिलो संविधानसभाको असफलताबाट शिक्षा लिएर आममतदाताहरू राजनीतिक दललाई खबरदारी गर्दै सचेततापूर्वक निर्वाचनमा होमिन पुगे । एनेकपा (माओवादी) दलको आन्तरिक द्वन्दका कारण अलग समूहको रूपमा खडा भएको नेकपा-माओवादीको विरोध तथा कतिपय ध्वंसात्मक क्रियाकलापका बावजुदसमेत आममतदाताको लहरमा राजनीतिक दलहरू चुनावी प्रचारप्रसारमा लागे भने निर्वाचन आयोग आफ्ना मातहतका निकाय तथा कर्मचारीमार्फत मतदाता दर्ता तथा मतदाता शिक्षाको कार्यक्रम लिएर मतदाताको घरदैलोमा पुग्ने काममा क्रियाशील बन्यो । फलस्वरूप मतदानको दिनमा समेत विद्रोही दलबाट भएको बिघ्नबाधाका बावजुद मतदाताहरूले साहसका साथ मतदान गरी आफ्नो नागरिक अधिकारको सदुपयोग गरे । यसक्रममा, राजधानीपछिको दोस्रो ठूलो शहरसहितको, सचेत र सभ्य जिल्ला कास्कीमा समेत सानदाररूपमा दोस्रो संविधानसभा सदस्यको निर्वाचन सम्पन्न भयो । यस निर्वाचनमा कास्की जिल्लाका २९२ स्थायी मतदानकेन्द्र र ७ अस्थायी मतदानकेन्द्रहरूमा मतदान कार्य सफलतापूर्वक सम्पन्न भई सोहीदिन सम्पूर्ण मतदानकेन्द्रहरूका मतपेटीकाहरू सुरक्षासाथ प्राप्त भएका थिए । मतदानको भोलिपल्ट मङ्सिर ५ गते बिहान १० बजे सर्वदलीय बैठक बसी बिहान ११ बजेबाट मतगणना कार्य प्रारम्भ गरी मङ्सिर ६ गते बेलुका मतगणना सम्पन्न गरी नतिजा प्रकाशन गरिएको थियो ।

८. निर्वाचन परिणाम

(क) पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीतर्फको निर्वाचन परिणाम

पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीतर्फको राजनीतिक दलगत उम्मेदवारी र प्राप्त मतको अवस्था क्षेत्रगतस्तरमा यसप्रकार रहेको छ :

निर्वाचन क्षेत्र	उम्मेदवार संख्या			विजयी उम्मेदवार	प्राप्त मत	दलको नाम
	राजनीतिक दल	स्वतन्त्र	जम्मा			
१	२१	१	२२	श्री यज्ञ बहादुर थापा	१५,८३२	नेपाली काँग्रेस

निर्वाचन क्षेत्र	उम्मेदवार संख्या			विजयी उम्मेदवार	प्राप्त मत	दलको नाम
	राजनीतिक दल	स्वतन्त्र	जम्मा			
३	१६	३	१९	श्री रविन्द्र अधिकारी	१३,११०	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले)
४	१४	२	१६	श्री सीता गिरी (ओली)	१५,४३८	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले)

दोस्रो संविधानसभा निर्वाचनका लागि राष्ट्रियस्तरमा १३० राजनीतिक दलहरूले निर्वाचन प्रयोजनका लागि दलदर्ता गराएकोमा कास्की जिल्लाका विभिन्न निर्वाचन क्षेत्रमा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत विभिन्न २७ दलले उम्मेदवारी दिएको देखिन्छ । चारनिर्वाचन क्षेत्रका मतदाता, खसेको मत, सदर मत र बदर मतको अवस्था यसप्रकार रहेको देखिन्छ :

निर्वाचन क्षेत्र	मतदाता संख्या	खसेको मत	खसेको मत प्रतिशत	सदर मत	सदर मत प्रतिशत	बदर मत	बदर मत प्रतिशत
१	५४,६६३	४२,१९९	७७.१९८	४०,६७४	९६.३९	१,५२५	३.६१
२	४८,६२५	३७,०४०	७६.१७४	३५,४३०	९५.६५	१,६१०	४.३५
३	४१,२१८	३२,०५४	७७.७६९	३१,००८	९६.७४	१,०४६	३.२६
४	५३,१६२	४०,९१९	७६.९७०	३८,९२४	९५.१२	१,९९५	४.८८
जम्मा	१,९७,६६८	१,५२,२१२	७७.००३	१,४६,०३६	९५.९४	६,१७६	४.०६

(ख) समानुपातिक निर्वाचनतर्फको परिणाम

दोस्रो संविधानसभा सदस्य प्रयोजनका लागि राष्ट्रियस्तरमा दर्ता भएका १३० राजनीतिक दलमध्ये उम्मेदवारको बन्द सूची बुझाउने १२२ दलमा कास्की जिल्लामा १२२ राजनीतिक दलमध्ये अधिकांशले कुनै न कुनै क्षेत्रमा वा सबै क्षेत्रमा मत प्राप्त गरेको अवस्था देखिन्छ । समानुपातिकतर्फको निर्वाचनका लागि कुल मतदाता, कुल खसेको मत, सदर मत, बदर मत र सून्य मत रहने राजनीतिक दलको संख्यासम्बन्धी विवरण यसप्रकार रहेको देखिन्छ :

निर्वाचन क्षेत्र	मतदाता	खसेको मत	खसेको मत प्रतिशत	सदर मत	सदर मत प्रतिशत	बदर मत	बदर मत प्रतिशत	१ प्रतिशतभन्दा कम मत पाउने राजनीतिक दल
१	५४,६६३	४३,८३८	८०.२०	४२,९९६	९८.०८	८४२	१.९२	१०
२	४८,६२५	३८,१४३	७८.४४	३७,१४४	९७.३८	९९९	२.६२	७
३	४१,२१८	३३,९०४	८२.२६	३३,२७९	९८.१६	६२५	१.८४	१५
४	५३,१६२	४१,७३३	७८.५०	४०,४७१	९६.९८	१,२६२	३.०२	५
जम्मा	२,०४,३३६*	१,५७,६१८	७७.७४	१,५३,८९०	९७.६३	३,७२८	२.३७	३७

अस्थायी मतदाता ६,६६८ समेत

९. भूमिका निर्वाह

२,०१७ वर्ग कि.मी. क्षेत्रफल र ४,९२,०९८ कुल जनसंख्या तथा भौगोलिक सुन्दरता एवम् व्यावसायिक सम्भाव्यताका कारण कास्की जिल्ला, खासगरी पोखरा उपत्यकामा अन्य ७४ जिल्लाका मानिसहरू व्यवसाय र अध्ययनका लागि ओइरिएको पाइन्छ । कतिपय बाह्य जिल्लाबाट आउने व्यक्तिहरू कास्कीमै स्थायी घरजम गरी बसेको देखिन्छ । ती सबै नागरिक निर्वाचनका सरोकारवाला हुन् । मतदाता दर्ता, मतदाता शिक्षालगायतका काममा निर्वाचन कार्यालयले सबै मतदाता र भावी मतदातासम्म साक्षात्कार गर्नेपर्दछ । जिल्लामा क्रियाशील पन्ध्र बीसवटा राजनीतिक दल, नागरिक समाज, सञ्चार माध्यम, प्रशासनिक तथा सुरक्षा निकाय, अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थालगायतसँग समेत निकट सम्पर्क, सम्बन्ध र समन्वय गरिरहनुपर्दछ । निर्वाचन कार्यलाई विश्वसनीय बनाउन विभिन्न निर्धारित कानुनी प्रावधान अक्षरशः पालन गर्नुपर्ने, तोकिएका सामग्रीहरू तोकिएको अवस्थामा प्रयोग गर्नपर्ने तथा तोकिएको व्यक्तिले तोकिएको जिम्मेवारी दुरुस्त पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ । निर्वाचनको लागि समयपालना ज्यादै महत्वपूर्ण विषय हो । निर्वाचनसम्बन्धी काम तोकिएको समय सीमाभित्र सम्पन्न गर्नेपर्छ, भोली भन्ने नै हुँदैन । साथै, विश्वसनीयताका लागि निर्वाचनका सबै प्रक्रियाहरू पारदर्शी हुनैपर्दछ, मतदाताले गोप्य मतदान गर्ने कार्यबाहेक । आममतदाता, राजनीतिक दल, नागरिक समाज, पर्यवेक्षक, अन्तर्राष्ट्रिय समुदायप्रति समेत जवाफदेही हुनुपर्ने निर्वाचनसम्बन्धी कार्यसम्पन्न गर्ने निकाय तथा व्यक्ति अति सचेत, इमान्दार र लगनशील हुनैपर्दछ । विभिन्न पक्षलाई विश्वसनीय निर्वाचन सम्पन्न गर्ने उद्देश्यभित्र एकाकार गराई सहयोग प्राप्त गर्नसक्नु गम्भीर सीप र क्षमताको सवाल हो । तसर्थ, संसारभरिकै अभ्यासमा निर्वाचन ठूलो व्यवस्थापकीय कार्यको रूपमा लिइन्छ ।

कास्की जिल्लामा दोस्रो संविधानसभा सदस्यको निर्वाचन सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्ने क्रममा कास्की जिल्लास्थित सम्पूर्ण सरकारी, अर्धसरकारी निकाय, संघसंस्था, नागरिक समाज, मतदाता, राजनीतिक दल र सञ्चार माध्यमको सहयोग समन्वयकारी, सकारात्मक र उल्लेखनीय रहेको पाइन्छ । निर्वाचनसम्बन्धी काममा विविध भूमिकामा खटिने राष्ट्रसेवकबाट आफ्नो जिम्मेवारी सन्तोषजनकरूपमा निर्वाह भएको छ । निर्वाचन मिति तोकिएका दिनदेखि नै समग्र जिल्लाको सुरक्षा स्थितिको गति, दिशा तथा बन्दोबस्तीमा सुरक्षा निकायहरू एकीकृतरूपमा निरन्तर लागेकोले प्रभावकारी शान्ति सुरक्षा हुन सकेको हो । सुरक्षा निकायहरूलाई समन्वय गर्न र निर्देशन गर्न कास्की प्रशासन हरक्षण खरोरूपमा सक्रिय रहेको पाइन्छ । निर्वाचन जस्तो राष्ट्रिय पर्वमा सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्दै हरकोणबाट निर्वाचन अभियानलाई सफल पार्न अग्रसर रहने कास्कीका सञ्चार माध्यमको भूमिका पनि प्रशंसनीय रहेको देखिन्छ ।

समाजमा व्याप्त निर्वाचन विरोधी भ्रमलाई चिर्न, निर्वाचनको पक्षमा लागिपर्न प्रेरित गर्ने काममा कास्की जिल्लामा क्रियाशील नागरिक समाजले पर्याप्त सहयोग पुऱ्याए । मतदानको अधिल्लो दिनमात्र मतदाता परिचयपत्र वितरण कार्य गरिँदा मतदानस्थलसम्म पुगी आ-आफ्नो परिचयपत्र लिन, लिन लगाउन मतदाताहरूलाई संयमता धारण गराउन नागरिक समाजबाट सकारात्मक भूमिका निर्वाह भयो । यदि मतदानको अधिल्लो दिन परिचयपत्र वितरण गर्ने कार्यमा विरोधको

मसिनो फिल्लो कतैबाट निस्केको भए त्यसले परिस्थितिमा डडेलो लाग्न सक्थ्यो । निर्वाचन बिथोल्न न्याल काडेर बसेको पक्ष रमाउथ्यो होला । सबैको सहयोग, समन्वय तथा सहकार्यले गर्दा त्यस्तो स्थिति आउन पाएन ।

कास्कीमा क्रियाशील राजनीतिक दलहरू पहिलो संविधानसभाको निरर्थक अवसानबाट अति नै विस्मित भएका थिए । असहमति, असहजता र द्विविधालाई कुल्चेर राजनीतिक समस्या समाधान गर्दै मुलुकलाई आर्थिक समृद्धिको बाटोमा अग्रसर गराउनका लागि निर्वाचन सफल गराउन लागिपर्ने राजनीतिक दलहरूको इमान्दारिता र अग्रसरतालाई मान्नेपर्दछ ।

लोकतन्त्रको प्रारम्भिक पाइलो मानिने मतदान गर्ने प्रक्रियामा बालिगहरूको ठूलो जमात सहभागी भएको थियो । यसले गर्दा मतदानमा ऐतिहासिक उपस्थिति सम्भव हुन गएको हो । आममतदाता साँचो अर्थमा मतदान गरी आफ्नो भविष्य निर्देश गर्ने दस्तावेज निर्माण गर्ने अभियन्ताहरू छनोट गर्ने कार्यमा मन, वचन र कर्मले लागेकोले संविधानसभा सदस्यको निर्वाचन विश्व जगतले अनुकरणीय मान्ने गरी सम्पन्न हुन सकेको हो ।

१०. केही मननीय कुराहरू

कुनै पनि सम्पादित कामका सबल र दुर्बल दुबैथरि पक्षहरू हुन्छन् । निर्वाचनमा पनि प्रयोग गरिने उपलब्ध सामग्रीको गुणस्तर, परिमाण, प्राप्तिको समय तथा सामग्रीको व्यावहारिकताले समेत काममा प्रभाव पार्दछ । यसैगरी, कामसम्पादन गर्दाका अवस्थामा पनि सबै कर्म निखररूपमा उद्देश्य केन्द्रित हुनुपर्दछ । व्यक्तिगत स्वार्थ, मानवीय कमजोरी, महत्वाकांक्षा, इर्ष्यापूर्ण भावना, आग्रह-पूर्वाग्रह, पेलाहा प्रवृत्ति, अहमता, आत्मकेन्द्रित स्वभाव, वस्तुनिष्ठ र समयसापेक्ष परिस्थितिको मूल्याङ्कन नगर्ने र समयको प्रवाहलाई नबुझ्ने प्रवृत्ति आदिले निर्वाचन जस्तो महत्वपूर्ण कार्यमा बाधा ल्याउनसक्ने हुनाले त्यस्ता प्रवृत्ति न्यूनीकरण गर्नु जरुरी हुन्छ । संविधानसभा सदस्य निर्वाचन अभियानका क्रममा पनि विशेष भूमिकामा रहेका संस्थाका व्यक्तिहरूका यी कारक तत्वले अभियानलाई कमजोर बनाउन नखोजेको होइन, तर एकीकृतस्यमा व्यक्त हुने अवसर नहुँदा मूल उद्देश्य प्राप्तिमा धक्का पुग्न गएन ।

संविधानसभा सदस्य निर्वाचनको अभियानमा मुलुक नै होमिएको अवस्था एकातिर थियो भने अर्कातिर निर्वाचन हुन्छ र ? भन्ने भ्रम र त्रासमय वातावरणको खलबली पनि व्याप्त थियो । यस्तो अवस्थामा केन्द्रबाट पठाइने निर्वाचन सामग्री एकैपटक दुरुस्तस्यमा प्राप्त हुनु जरुरी हुन्छ । सामग्री रूजु गर्ने, मतदानकेन्द्रगतस्यमा प्याकिङ गर्ने समयलाई ख्याल गरेर निर्वाचन गर्ने मुख्य व्यवस्थापन निकायबाट मातहत कार्यालयहरूलाई निर्वाचन सामग्री उपलब्ध गराउनुपर्दछ । मतदाता नामावली र परिचयपत्र रूजु गरेर मतदान अधिकृतलाई उपलब्ध गराउन सकेको अवस्थामा मतदान अधिकृतलाई काम गर्न सहज हुन्छ । परिचयपत्र मतदानको अधिल्लो दिन मात्र मतदानकेन्द्रमा पुऱ्याउँदा असहज महसुस गरियो । यसले मतदाता लगातार दुईदिन मतदानकेन्द्रमा धाउनुपर्ने अवस्था आयो ।

जिल्लामा निर्वाचन सम्पन्न गर्न प्रमुख जिल्ला अधिकारीले समग्र गतिविधिको समन्वय, निर्देशन

र नियन्त्रण गर्नुपर्ने दायित्व रहन्छ । निर्वाचनको मुख्य काम मतदान सञ्चालन गराउने कार्य मुख्य निर्वाचन अधिकृत तथा निर्वाचन अधिकृतको हुन्छ । जनशक्तिको विवरण तयार गर्ने, सामग्री व्यवस्थापन गर्ने, तालिम सञ्चालन गर्ने आदि कार्य निर्वाचन कार्यालयबाट गरिन्छ । व्यवस्थापनका दृष्टिले यी तीनपक्षको मजबुत एकता र संयुक्त कर्मबाट मात्र निर्वाचनमा सफलता हासिल हुन्छ । तथापि, पदीय हैसियत तथा शक्तिको दम्भसहितका पक्षहरूलाई समन्वय गर्न निर्वाचन कार्यालय लागि रहनुपर्ने एउटा तितो अनुभूति हालका निर्वाचनमा गर्नुपरेको छ ।

निर्वाचन कुन चरित्रको भयो ? प्रमाणीकरण गर्ने माध्यम पर्यवेक्षणलाई मानिन्छ । पर्यवेक्षक निर्वाचनसम्बन्धी कानून, विधि र प्रक्रिया बुझेको हुनुपर्दछ । राजनीतिक तटस्थता निर्वाह गर्नसक्ने हुनुपर्दछ । बिडम्बना, पर्यवेक्षकहरू संस्थागत ज्याकेट लिएर आफूलाई पायक पर्ने, आफ्नो रवाफ भल्कने स्थानमा मात्र जाने गरेको देखिन्छ । पर्यवेक्षकको जिम्मेवारीमा खटिने व्यक्तिहरूको नामावली मतदानको दिनभन्दा केही दिन अगाडि मात्र पठाइने गर्नाले उसको योग्यता, राजनीतिक तटस्थताबारे पहिचान गर्न कठिनाइ हुने गरेको छ ।

आममतदातालगायत सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूलाई सही सूचना सम्प्रेषण गरी स्वच्छ, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचन सम्पन्न गर्न सबैको ध्यान आकर्षित गराउने गहन भूमिका भएको सञ्चार माध्यम कहिलेकाहिँ निष्पक्षता र सत्यताको धर्मबाट विचलित भएको देखिन्छ । राजनीतिक दल विशेष, उम्मेदवार विशेष निकटता प्रष्ट भल्कने गरी समाचार प्रसारण गर्ने, पत्रकारको ज्याकेट टोपी लगाएर दल विशेषको प्रचारमा वक्ताकै रूपमा खटिने अनि लगत्तै निर्वाचन सम्पन्न गर्न गठित संयन्त्रमा स्वतन्त्र व्यक्तित्वको हैसियतमा सहभागी हुने कुरा लाजमर्दो मान्नुपर्ने हुन्छ ।

अन्त्यमा, लोकतान्त्रिक पद्धतिमा निर्वाचन पहिलो पाइला हो । निर्वाचन हुँदैमा वा मतदान गर्दैमा लोकतन्त्रको प्राप्ति भयो वा उपयोग गरियो भन्ने कुराको अर्थ रहँदैन । यसैगरी, निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायले निर्वाचन सम्पन्न गराउँदैमा लोकतन्त्रको खुड्किलो चढाइयो भनेर दाबी गर्नुको पनि अर्थ रहँदैन । मतदातामा मत के हो ? किन मत दिँदछु ? मत दिएको पक्षसँगका आफ्ना अपेक्षा केके हुन् ? भन्ने कुरा स्पष्ट भएको अवस्था हुनपर्दछ । यसका लागि निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकाय तथा आमसरोकारवालाहरू मतदाता सचेततालगायतका प्राथमिकतामा बढी केन्द्रित हुन जरूरी देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. निर्वाचन आयोग, ऐन, २०६३
२. संविधानसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७० र नियमावली, २०७०
३. मतदाता नामावलीसम्बन्धी ऐन, २०६३ र नियमावली, २०६८
४. जनशक्ति व्यवस्थापन, सामग्री व्यवस्थापन, आर्थिक व्यवस्थापनलगायत विभिन्न निर्देशिकाहरू
५. निर्वाचन आचारसंहिता, २०७०
६. संविधानसभा सदस्य निर्वाचन परिणाम पुस्तिका, २०६४ र २०७२
७. निर्वाचन आयोगद्वारा प्रकाशित निर्वाचन पत्रिका र बुलेटिनका विभिन्न अंकहरू ।

Use of Money in Politics in Nepal

Dr. Ayodhee Prasad Yadav

Introduction

The money has immense role in all walks of life. Its use in human's life in different forms are very wide and deep. In the modern electoral democratic politics, the role of money is so large that without money political party cannot stand and candidate cannot compete in the election. Its role has been so deepen and broaden in every aspects of political life that it is almost impossible to live without money. But the use and misuse of money depends on human beings. Proper use of money maximizes the human equality and happiness whereas its misuse has an adverse effect on the entire socio-economic system i.e. social, cultural, and economic and politics.

Historical evidence shows that independence and democratization not also been possible without the use of money. Modern electoral politics entirely depends on the monetary resource. For the representative democracy periodical election is a must. So, money is a necessary commodity for all the contenders i.e. political parties and candidates. Since political party is the life of democracy, it needs money and matter for political party management and election campaign. Money is a necessary instrument for politics. A saint election campaign cannot be imagined in a competitive multiparty democracy. In a representative democracy, the process of representation has become too much expensive both for party and candidate contesting in the elections. Political parties and candidates strive to win the election 'anyhow'. This phrase has inherent meaning of 'muscle power, cash money' and 'political power' in most of the cases. So, whenever there is election, the political parties and their candidates envisage it as an opportunity not only to win the election using money but also collect money from different sources in the name of elections and making the election campaign festive. So, they try to collect money from different sources i.e. legal or illegal and in different manners. Money, thus, collected from legal source can be easily audited but the money collected from illegal or black-door cannot be audited which ultimately creates corruption and finally has a corrupt representation.

Sources of Fund of Political Party

Political parties need money to manage the party's activities throughout the year. Party development and its popularity among the people is the sole objective of a party. Every party wants to be more popular and representative among the mass of people. These regular activities need some resources either in cash or kind. On the other hand, to contest in the national or local government election, the party requires campaign money. For regular expenditure of party development and election campaign, a party receives fund

either of these sources:

- Membership fees and other charges from the party members,
- Party's cultural shows,
- Party's publications,
- Contribution made by business houses/trademen,
- Donation from Nepalese citizens,
- Volunteer financial or in kind assistance,
- Donation from registered organizations/firms within the financial limits published in the Nepal's Gazette each year,
- State finance or public finance,
- Party's own business,
- Loans from banks or individuals, and
- Subsidized services by different organizations.

Support to the Political parties by the ECN

There are no direct legal provisions regarding state finance to the parties and candidates. However, the Election Commission of Nepal provides the following supports to the political parties:

- Free air time is being made available to political parties proportionally 1 to 10 minutes on state owned radio and television.
- Some documents of voter education made available.
- Electoral roll is being availed with subsidy rate.
- Trainings are offered with no cost.
- Advices and suggestions with no cost.
- Electoral materials such as-ballot box, in party elections as per party request with no cost,
- Expenses for removing posters,
- Expenses for holding policy debates,
- Expenditures for tea/breakfast/food to the ballot counting witness of the party and candidate.

Restriction on Donation

According to Political Party Act, 2058 (2010) section 5 (g) "any....grant or donation from international organization, institution, foreign government, person, association or institute" is restricted. Thus, political parties and candidates cannot receive any support in kind or cash from foreign institutions and persons.

Use of Money in Electoral Politics

As we know the first parliament election was held in 1959. The campaign ceiling in the election was Rs. 5000.00 for each candidate in each constituency. The election campaign was not much expensive. The election was free and fair. During autocratic Panchyat, two partyless elections of Rastrya Panchyat were held in 1981 and 1986. Candidacy was on individual basis and generally affluent candidates were competing on money and caste basis. The trend was followed even in multiparty democratic elections of House of Representatives which held in 1991, 1994 and 1996. The money, muscles and socio-

politico power were used. There was crying need to curb money politics.

In 2008 and 2013 Constituent Assembly elections were held on the basis of Mixed Electoral System-Proportional Representation (PR) and First-Past-The-Post (FPTP). Campaign ceiling for Proportional Representation (PR) and First-Past-The Post (FPTP) is different. Proportional Representation had party-based campaign. Campaign was launched on the national basis. The whole nation was one constituency. On the other hand, First-Past-The Post was constituency-based. There were 240 constituencies in the country for Constituent Assembly election. So, it was candidate-based campaign. Let's have study on the use of money under these two different electoral systems.

Proportional Representation

According to the Constituent Assembly Election, 2013 Code of Conduct, political parties were allowed to spend NRs. 75 thousand per candidate. In the Constituent Assembly Election, 2013, 122 political parties submitted closed list of the candidates to the Election Commission of Nepal. But only 104 political parties submitted their election campaign expenditure. The grand total of the expenditure made by the 104 parties constitute a sum of NRs. 288,020,488.00. In PR race, 92 parties forfeited their deposit money (each party had to deposit NRs. 10,000.00). It was also a part of their election campaign cost. If the forfeited money of 92 parties is to be added in the total expenditure submitted by 104 parties, the grand total election outlay of the parties' accounts for NRs. 288,940,488.00.

To the 130 political parties, 122 political parties contested in the Constituent Assembly election. But only 30 political parties could represent in the Constituent Assembly and their total expenditure was sum of NRs. 162,809,099.00. It means per party expenditure stood at NRs. 5,426,969.98. The campaign expenditure made by these parties is represented by the following table:

1.1 Election Campaign Expenditure of 30 parties

S.N.	Political Parties	Campaign Outlay (in NRs.)	No. of candidates	No. of elected candidates
1.	Nepali Congress	24,283,167.00	334	91
2.	CPN (UML)	22,820,000.00	333	84
3.	UCPN (Maoist)	18,039,998.00	332	54
4.	Rastriya Prajatantra Party	1,121,000.00	318	10
5.	Nepal Majdoor Kisan Party	2,726,322.00	98	3
6.	Samajbadi Janta Party	7,500,000.00	273	1
7.	Rastriya Janmorcha	1,973,207.00	100	3
8.	Rastriya Janmukti Party	5,169,860.00	176	2
9.	Rastriya Prajatantra Party Nepal	7,645,500.00	330	24
10.	CPN (M-L)	1,405,843.00	332	5

S.N.	Political Parties	Campaign Outlay (in NRs.)	No. of candidates	No. of elected candidates
11.	CPN (Sanjukta)	970,000.00	100	3
12.	Dalit Janjati Party	NA	85	2
13.	Madhesi Janadhikar Forum Nepal	6,200,000.00	100	8
14.	Nepali Janta Dal	5,647,500.00	98	1
15.	Sadbhavana Party	1,072,000.00	100	5
16.	Terai-Madhesh Loktantrik Party	1,290,150.00	100	7
17.	Nepal Parivar Dal	4,335,500.00	198	2
18.	Nepa: Rastriya Party	1,824,228.00	54	1
19.	Madhesi Janadhikar Forum, Nepal (Loktantrik)	17,550,000.00	271	10
20.	Madhesi Janadhikar Forum (Gantantrik)	2,782,545.00	97	1
21.	Sanghiya Sadbhavana Party	528,135.00	99	1
22.	Sanghiya Loktantrik Rastriya Manch (Tharuhat)	1,288,645.00	58	1
23.	Rastriya Madhesh Samajbadi Party	5,841,500.00,	100	3
24.	Khambuvan Rastriya Morcha, Nepal	2,490,400.00	58	1
25.	Janjagaran Party Nepal	3,090,500.00	100	1
26.	Tharuhat Terai Party Nepal	3,092,025.00	97	2
27.	Madhesh Samta Party Nepal	1,195,500.00	99	1
28.	Akhand Nepal Party	3,169,524.00	99	1
29.	Sanghiya Samajbadi Party, Nepal	3,485,550.00	330	5
30.	Terai Madhesh Sadbhavana Party Nepal	4,270,500.00	97	2
	Total	162,809,099.00	4966	335
	Average	-----	32,784.76	485,997.31

Note: The share of campaign cost goes to each elected PR member NRs. 485,997.31

The above table shows that over 16 crores money was used up in the Constituent Assembly election, 2013 by 30 political parties. This is only expenditure list just to submit for legal formality in the Election Commission. But the actual expenditure as shown by the party leaders seems more.

Campaign Expenditure by Major Heads

Campaign expenditure is an important component of party's expenditure. Major heads have been outlined by the Election Commission and given to the political parties and candidates to represent their respective expenditure. In the Constituent Assembly elections, there were 122 political parties contesting in the election and 30 parties could represent in the Constituent Assembly. Here, to study the trend of expenditure only four parties have been taken. Item-wise expenditure made by the parties are represented by the following table:

1.2 Forms of Expenditure of the Four Parties

S.N.	Items\Parties	NC	CPN (UML)	UCPN (Maoist)	MJF (Lok)	MJFN
1.	Voter List Procurement	1,500.00	360,000.00	1500.00	2646000.00	---
2.	Vehicles\Horses	5,336,470.00	4,995,000.00	6168880.00	405,000.00	---
3.	Fuel\Folder	265,420.00	2331000.00	300000.00	2,700,000.00	1,000,000.00
4.	Printing Poster\Leaflet	7,364,333.00	1,998,000.00	2,154,345.00	810,000.00	2,300,00.00
5.	Transportation	390,800.00	---	---	324,000.00	200,000.00
6.	Public Mass Meeting	926,765.00	---	40,000.00	2,700,000.00	2,000,000.00
7.	Publicity by Media	5,334,340.00	2,813,000.00	1309273.00	270,000.00	---
8.	Office Operation	2,101,369.00	1,665,000.00	500,000.00	1,350,000.00	200,000.00
9.	Cadre Mobilization	540,900.00	6,660,000.00	7,500,000.00	675,000.00	---
10.	Booth Expenditure	565,400.00	666,000.00	---	810,000.00	---
11.	Miscellaneous	1,445,870.00	333,000.00	66,000.00	1,215,000.00	500,000.00
Total		24,283,167.00	22,820,000.00	18,039,998.00	17,550,000.00	6,200,000.00
No. of Candidate		334	333	332	271	
Average		72,704.10	68,528.53	54,337.34	64,760.15	62,000.00

The above table reveals that:

- There is no consistency in the expenditure.
- Expenditures are not sequential.
- Expenditures are not logical.
- Expenditure lists are not practical.
- There is lack of accountability in maintaining account.
- There is lack of skill in maintaining expenditures.
- There is lack of seriousness in maintaining law and order.
- It is quite amazing that Madhesi Janadhikar Forum Nepal has not reported expenditure incurred on vehicles and procurement of voter list which are very important items of election campaign.

- Chairman or the senior leader of the party under PR campaign makes larger movement, campaign and addresses rally and mass meetings. But party as MJF Nepal has not made any expenditure on these headings.
- There is lack of credibility in the expenditure lists submitted by the parties.
- One of the major party CPN (UML) has not mentioned public meeting expenditure which, of course, happens very frequently during election campaign.
- Likewise, there is no transportation cost shown by the CPN (UML) and UCPN (Maoist).

Reasons behind this

- There is no legal binding to keep regular election account.
- There is no banking account system.
- There is no provision to produce bill/voucher of expenditures.
- Auditing of the expenditure not yet executed by the Election Commission.
- There is lack of proper monitoring by the Election Management Body.
- Party leaders feel impractical to maintain daily account of expenditure.

First-Past-The-Post (FPTP)

For 240 Single Member Constituency seats a total of 6126 candidates had contested in the Constituent Assembly Election held in 19th Nov. 2013. The ceiling of campaign expenditure for each candidate in each constituency was fixed by the Election Commission to NRs. 1 million. Of the total 6,126 candidates only 4,628 (75.5%) have submitted election campaign expenditure list to their respective District Election Offices as per the article 30(4) of the Election Commission Act, 2007. The campaign expenditure of each candidate should be either equivalent to 1 million or less than that.

The expenditure lists submitted by the candidates are found inaccurate. They simply maintained the legal provision as a ritual. Over expenditure was reported unofficially from various sources. For the study we cannot take into account it rather we have to depend on the expenditure list submitted by them. Some candidates may have done under ceiling expenditure but many affluent candidates have made millions of expenditure. Some Constituent Assembly Members very regretfully claimed that they had to spend more than 5 million or even 20 or 30 million in one constituency. A former Prime Minister (Elected CA member) told me that he could not contest the coming up election. He further said that no money no election. Thus, undocumented campaign expenditure cannot be studied. A random study (meetings and discussions with candidates and CA members) shows that over NRs. 5 billion were invested in the FPTP campaign field by the entire candidate taken together.

The documented expenditure of the FPTP candidates (4,628) has been calculated NRs. 2,776,800,000.00. On an average, it is around NRs. 600 thousand. It is interesting to note that a contestor did not need to submit any bill/vouchers for his/her expenditure proof.

A study of the nature of the item-wise or head-wise expenses shows that more money has been incurred on hiring vehicles/horses and fuel/fodder (on an average 33.00%) followed by public meetings (15.00%), leaflet/poster printing (12.00%), and cadres mobilization and booth expenditure (20.00%). Some candidates have made outlay on vehicles and fuel

over 50.00% but less than 60.00%.

Legal Obligations of the Party

The expenditure lists submitted by the candidates, by law, need to be audited. According to the Election Commission Act, 2007, Section 30, sub-section (4) and (5) “A person who has the obligation to submit returns of election expenses shall submit the returns of election expenses to the concerned District Election Office, in the format prescribed by the Commission, within thirty-five days after the date of publication of the final results of election. The returns of election expenses submitted may get audited by a recognized auditor on such conditions as specified by the Commission”.

According to the Political Party Registration Act, 2058, the registered party shall have to maintain the following obligations:

- The political parties must maintain the financial statement as per the prescribed format.
- Political parties are required to submit annual financial reports to the commission no later than six months after the end of the fiscal year.
- Auditing of the income-expenditure by a recognized auditor.
- Financial statement should also include the election expenditure.
- Financial statement should include the name, address and the profession of the organized institutions and individuals who donate more than NRs. 25,000.

Punishment Provision

According to the Election Commission Act, 2007 “if a person makes expenses in excess of the ceiling specified by the Commission pursuant to sub-section (1) of Section 30 or fails to submit the returns of expenses within the period prescribed pursuant to sub-section (4) of the same Section, the Commission may punish such a person with a fine of a sum which is equal to the election expenses made by such person or the ceiling of expenses specified by the Commission, whichever is the higher. If it appears from the audit report under the sub-section (5) of Section 30, of the returns submitted pursuant to sub-section (4) of the Section, that the concerned person has made expenses in an unsuitable manner or in such a manner to prejudice the fairness of the election or in an undue or illegal manner for illegal purposes, the Commission may make a decision to disqualify such a person for being a candidate in any election for a maximum period of six years with immediate effect.” The legal provision is quite clear and obvious in taking lawful steps against the candidates who declared over expenditure. But the Election Commission has not taken any strong legal step against those who have not submitted expenditure list and auditing report.. The Election Commission has been making soft decisions such as simply fining NRs. 500.00 to the candidate who did not submit expenditure list.

According to Election (Offences and Punishment) Act, 2007, the sanctions relating to campaign finance are as follows:

Any person commits any following acts shall be punished with a fine from ten thousand rupees to fifty thousand rupees or with imprisonment for a term not exceeding two years or with both, depending on the gravity of offence:

- prohibition on making influence,
- Prohibition on damaging character,
- Prohibition on propagation,
- Prohibition on exchange of cash or kind,
- Employee not to influence election,
- Prohibition on receiving or giving ballot paper illegally, and
- Prohibition on divulgence of secrecy.

As per the said act, where any person who is not a citizen of Nepal cast vote, such person shall be punished with a fine not exceeding fifty thousand rupees or with imprisonment for a term not exceeding one year or with both.

Code of Conduct Concerning Election Expenditure

According to the Election Code of Conduct, 2015, political parties or candidates shall maintain the following election expenditure behaviour:

- Candidates or political parties shall, for the purpose of election expenditure, open separate accounts in a bank or financial institution and carry out all election related transactions through such accounts;
- Amounts shall be expended from the accounts opened in a bank or financial institution for meeting election expenditure pursuant to the Statute in the case of political parties and by the candidates themselves or through their authorized agents in the case of candidates;
- Candidates or political parties shall not spend beyond the limit fixed by the Commission;
- Operation of the accounts opened in a bank or financial institution for the purpose of election and the transaction thereof shall be transparent;
- Candidates or political parties shall receive donation through a bank or financial institution if the amount is more than NRs. 5000;
- Candidates or political parties shall give receipt or voucher to donor giving person or institution if the donation is received in the form of cash;
- Candidates or political parties shall compulsorily maintain the bills and receipt of the expenditure;
- Candidates or political parties shall furnish all the details of election expenditure to District Election Office or the Commission within the time frame as specified in the prevailing law in such a format as prescribed by the Commission;
- In case the Commission deems unsatisfactory if the details of election expenditure submitted by the candidates or political parties unsatisfactory if orders to submit bills, receipts and the statements of accounts maintained in a bank or financial institution, the concerned candidates or the political parties shall submit the original bills, receipts and the statements of accounts of a bank or financial institution accordingly.

Possible Challenges of Money in Politics

- Selfishness of rich people makes undue influence on politics,
- Tradesmen's financial contribution for campaign creates corruption,
- Politicians and its cadre's psychology is inclined towards money,

- More importance of money than political thoughts and ideals,
- Winning election using money than manifesto,
- Rich candidates are preferred and recommended to contest the election,
- Wealthy business interests and mafias to control political system,
- Corrupt practices of media and paid news,
- Inflow of illicit funds to the political system-tainted governance and rule of law undermined,
- Vote buying practices are encouraged,
- State resources--financial, institutional, enforcement and regulatory, are used in favour of the party in government,
- According to Nelson Mandela:"Money does not create success but it is independence.",
- Poor voters can easily be led by money,
- Lack of account maintenance of campaign money,
- Marginalized and female eligible candidates are deprived.

The above challenges are being faced by almost all representative democratic countries of the world. But this is more acute in developing countries. The countries of Asia and Africa continent have great challenge to overcome the misuse of money in periodical elections. Nepal, India, Bangladesh, Pakistan, Srilanka, Afghanistan, Bhutan and Maldives (Member of FEMBoSA) are also suffering from the corrupt practices in elections. Though there is free and fair elections but the role of money still dominates the fairness of the poll. Most of the candidates take it as a gambling. In Lok Sabha election of India in 2014, the Election Commission of India seized cash Rs. 3038 million, liquor seized worth Rs. 918 million and drugs worth Rs. 8045 million (Dr. Nasim Zaidi, 2014). Such type of unequal, unseen and unfair practices are also common in the country like Nepal.

Therefore, to regulate and control the use of money in politics, a Regional Conference on "The Use of Money in Politics and Its Effects on People's Representation" was held on 15th and 16th December, 2015 in New Delhi with the collaboration of III DEM, ECI and International-IDEA. The Conference passed a resolution of Principles on Political Finance Regulation in South Asia. The Resolution is called New Delhi declaration which is as follows:

New Delhi declaration on Political Finance Regulation in South Asia

Narration and Background

In today's dynamic world, democracy has come to be recognized as the best form of governance. Various forms of democratic structures across the globe govern lives of the governed. Irrespective of the electoral system that a country may have adopted suitable to its felt-needs and aspirations of its citizenry, free and fair elections are the corner stone of all democratic elections.

It cannot however be gain said that no system is perfect and all electoral systems suffer from one or the other form of malpractices. Money power and its pernicious effects on electoral outcomes is one such malpractice, universally affecting all countries. Hence, a strong need is being felt all around for regulating the use, or rather abuse of money power

in electoral frays.

With the avowed object of deliberating on this disturbing phenomenon, a two-day Regional Conference on “The Money in Politics and its effects on Peoples’ Representations” was held jointly by the International IDEA and IIIDEM at New Delhi (India) on 15th and 16th December 2015. This conference followed a series of similar conferences held by International IDEA at Paris in December 2014, at Brasilia in June 2015 and at Mexico in September 2015 as well as a conference on “Regulating Campaign Finance: Ensuring Free and Fair Elections” held by FEMBoSA (Forum of Election Management Bodies of South Asia) on 29th - 30th November, 2014 at Kathmandu, Nepal.

After detailed in-depth discussions on all aspects of the problems, the conference unanimously endorsed the following declaration as New Delhi Declaration on Political Finance Regulation.

PREAMBLE

Representatives of Political Parties, Elections Management Bodies, Civil Society Organizations, Media and representatives from International and Regional organizations, who gathered in a two-day Regional Conference on the Use of Money in Politics and its Effects on People’s Representation, held in New Delhi on 15-16 December 2015, having recognized the importance of effective regulation of financing of the activities of political parties and elections, hereby recommend the following guiding principles:

A. Overarching Principles

A.1 Adopt a holistic approach to regulations

- i. A holistic and integrated approach to the regulation of political finance that takes into account how regulations work in combination with each other is more likely to deliver the intended results than a piecemeal one.

A.2. Uniform Coverage

- i. Regulations will be undermined if loopholes are allowed to exist. Regulations should cover both routine party activity and the campaign period, and apply to both parties and candidates. Both central and local levels of political parties including all elections should be subject to regulations.

A.3. Close Monitoring Gaps

- i. Regulations will be undermined if loopholes are allowed to exist. It is also important to ensure that no gaps exist in monitoring the implementation of regulations.

A.4. Recognize the limitations

- i. A healthy relationship between money and politics also depends on other elements and stakeholders/agencies, such as a vibrant civil society and media, protected by rule of law and an independent judiciary.

A.5. Design constructive interventions

- i. While designing political finance regulations, constructive interventions to address the existing challenges are needed. The required ingredients for the regulatory framework should be tailored to the particular context.

A.6. Coordinate efforts with other stakeholders/agencies

- i. Political finance regulations should be designed and implemented to work in synergy and coordination with political parties and other stakeholders and institutions, such as the tax authorities, banking sector and anti-corruption agencies etc.

A.7. Facilitate /provide equal opportunities for participating in political life

- i. Creating a level playing field in elections is widely recognized as a priority of the highest order for political finance regulation. This implies appropriate regulation and facilitation giving each party, candidate, citizen an adequate opportunity to participate in political life and put across its message.
- ii. Political parties and candidates need access to funds in order to play their essential role in a democracy. Maintaining a party office and membership base, informing voters of policies and running a campaign all require funds. The flow of party and candidate funds should only be regulated where it is necessary to prevent money from adversely impacting upon the underpinning principles of democracy such as a level playing field, equality of the vote and representation of the people.

A.8. Facilitate the participation of Women in electoral democracy

- i. Recognizing the differential access to, and impact of money which limit women's participation in politics, gender sensitive regulations should be put in place to facilitate women's participation.

A.9. Be Reasonable

- i. Regulations should be realistic and implementable and not unnecessarily stifle or hamper competitive multi-party politics, or place unreasonable burdens on parties or candidates.

B. Regulation and Implementing Guidelines

B.1. Maintain Reasonable Levels of Spending

- i. In order to strike a balance between the need for a healthy competition and the level playing field, the financial regulations should be realistic, protecting every legitimate need of political parties, candidates and the citizens. These should take into account the realistic costs of campaign materials, services and advertising.

- ii. While designing the limit, local context needs to be accounted for.
- iii. The maximum spending limit usually consists of an absolute or relative sum determined by factors such as the voting population in a particular constituency and the costs for campaign materials and services. Limits can be fixed annually and based on the number of registered voters.
- iv. Capping and limiting paid electoral and advertising in the electronic and print media is one measure to reduce spending that is both effective and enforceable. Such a ban has been effective in keeping campaign costs down.
- v. Spending limits should also be balanced with the equally legitimate need to protect other rights, such as those of free association and expression.
- vi. Limits on campaign spending should cover expenditure by different party branches; apply to parties and candidates alike, and ideally also to third parties.
- vii. Funds from candidates' own private finances should also be included in overall campaign spending limits.
- viii. In order to be able to effectively regulate spending, there needs to be a clear distinction between the different types of expenditure and the rules applicable to them, e.g. campaign expenses and general party expenses; third party spending; spending of public funds, etc.

B.2. Regulate private contributions in order to protect the integrity of electoral democracy

- i. To ensure that the citizen remains at the heart of a democracy and not the interests of large donors, it is reasonable to limit the amount of private funding that an individual or corporation may donate.
- ii. Anonymous donations should be strictly regulated and if not banned outright, then should be limited to an amount that is considered acceptable and not at risk of unduly influencing the political process. Many established democracies have in place such a threshold. There should be a cap on individual and total donations.
- iii. Donations should not be allowed from foreign citizens and foreign entities. Donations from dual citizens may be allowed wherever applicable.
- iv. Strict vigilance must be exercised on the possibility of quid-pro-quo between donors and political parties.
- v. Any limits should apply to both financial and in-kind contributions.

B.3. Provide Public Funding for Political Parties

- i. The provision of public funding (both monetary and in-kind) can reduce the dependency of political parties on large, private donors and make funding more transparent and accountable. Public funding is most effective, however, when it is introduced in conjunction with other regulatory measures, such as spending caps, decriminalization of politics, internal democracy and financial transparency of political parties, and compliance of anti-corruption laws. The risk otherwise is that public funding merely adds to the overall amount of money already being spent.

- ii. Public funding should not be disbursed unconditionally. Its provision can be an effective tool to further improve the role of money in politics and influence the behavior of political parties and or candidates.
- iii. Ear-marking of public funding for certain activities should be considered.
- iv. For any conditions to be effective the amount of public funding must be meaningful.
- v. Conscious efforts should be made to support political pluralism. For example, it is good practice that the eligibility threshold for public funding is set at a lower level than that for entering parliament, although a minimum level of support should be required.
- vi. The provision of free time or space in media channels to parties/candidates can complement a ban on paid media advertising.

B.4. The Abuse of State Resources

- i. A clear distinction should exist between the State and political parties.
- ii. Measures should be taken against the abuse of state resources. It is unacceptable for parties to use state funds, resources or positions of power to their undue advantage.
- iii. Banning donations from state-owned or partially state-owned companies can also help prevent the indirect abuse of state resources.
- iv. Election campaign coverage from public-owned media sources should be conducted in an objective, impartial and balanced manner.
- v. A General Code of Conduct for print and electronic media (including social media) should be formulated to streamline the campaign coverage by them, of all political parties, candidates and others during election period, so as to provide and maintain a level playing field for all stakeholders.
- vi. Public employees should not be coerced into activities or making financial contributions for any political party.
- vii. The use of state resources by parties and candidates during election time should be monitored by an appropriate and independent body.

B.5. Transparency guidelines and public disclosure of political finance

- i. Transparency of party and candidate finances is crucial to a healthy relationship between money and politics. It helps fight corruption and assists voters in making informed choices. The effectiveness of many political finance regulatory measures is dependent on transparent disclosure of information and the possible scrutiny it engenders.
- ii. Transparency requires that campaign financing information is disclosed to the public as soon as possible, with sufficient detail, and in an accessible format. Both campaign and non-campaign political party finance data should be made available to the public via the oversight agency's website in a searchable and machine-readable format.
- iii. In this way, non-state actors can help to identify inaccuracies or violations,

- use the data to raise awareness and recommend reforms, thereby changing the expectations of voters and, hopefully, as a result, the behavior of politicians.
- iv. During non-campaign periods, political parties should be required to submit disclosure reports to the oversight body on at least an annual basis. Reports should contain both itemized and summary information and should be made available on the oversight agency's website.
 - v. Appropriate technology should be used for ensuring greater transparency.

B.6. Reporting requirements

- i. Reports should include both routine political party finance and campaign finance of both political parties and candidates. Any expenditure incurred by third parties should also be covered.
- ii. Reports should include all contributions and expenses - financial, in-kind and service. Reports should contain itemized as well as summary information.
- iii. Reporting templates for parties and candidates (and any other stakeholders/agencies required to report) should be in a standardized format so that data is comparable.
- iv. All parties and candidates should file a public disclosure of assets and liabilities.
- v. Financial reporting should include consolidated audited accounts of a political party.
- vi. Where appropriate, reporting should be done online or via dedicated software to reduce the administrative burden and facilitate the verification of data.
- vii. Campaign reports for both parties and individual candidates should be submitted to the proper authorities within reasonable and stipulated timeframe.

B.7. The Regulatory Authority

- i. The authority (-ies) charged with overseeing and enforcing political finance regulations should be granted the mandate, independence, and resources required to fulfil their role. The regulatory authority should be non-political in nature and independent of both political parties and government. The law should clearly specify which institution(s) is responsible for the receipt of political finance reports and the monitoring and enforcement of political finance regulations.

B.8. Compliance

- i. Steps should be taken and measures should be in place to adequately monitor and verify the accuracy of party and candidate financial information submitted. The designated authority should have the power to audit party and candidate financial reports. Clear and unbiased procedures should be established for auditing.
- ii. The oversight agency should facilitate compliance, by providing parties and candidates with information, advice and assistance on how best to implement and comply with political finance regulations. There are instances of Electoral Commissions providing a range of such assistance and advice, online, offline,

onsite and through telephone helplines.

B.9. Enforcement

- i. In the event that regulations are violated there needs to be in place a clear and proportionate system of sanctions that can be imposed in practice within a reasonable time frame. A range of sanctions should exist to reflect the seriousness of the particular violation, sanctions should be dissuasive in nature and issued in a timely manner to be of relevance.
- ii. Appropriate civil and criminal sanctions as per law should be put in place to ensure the enforcement effectively

(New Delhi declaration on Political Finance Regulation in South Asia Wednesday, December 16, 2015)

Concluding Remarks

Money politics now seems to be endemic. It has become mired in corruption. Abuse of money in politics and corruption tends to go hand in hand, whether it is in a developing or developed democracy. Prospective candidates rack up big debts to bribe voters and political parties. Then, they resort to embezzlement in office to pay the debts.

Election is the price of democracy which involves extensive expenditure. Some expenditures are legitimate and essential while some are excessive and ostentatious and therefore wastful and unacceptable. Some of the costs incurred are prohibited by law and guidelines issued by the Election Management Body. Such prohibited and unseen expenditures have pervasive ramifications in conducting a secure election. Because payments and spending which are in pursuit of corrupt practices and against accepted norms of society are also prevalent in a nascent democracy.

To curb the influence of black money in elections has been one of the recurring challenges in democracy like ours. All deliberations on getting honest and competent candidates elected to the parliament through a credible election are underpinned by the concern that high flow of unaccounted money in favour of certain candidates adversely affects public welfare.

Money has very dominant role in democracy. It is now becoming money democracy. In Nepalese context, one of the important criterion for candidacy has been realised to be richer and able to afford resources in election campaign. For example, in the last Constituent Assembly election, some of the leading political parties had submitted closed of some big businessmen of different sectors as: industry, trade, transport, medicines, school owner etc in the PR race. Nearly 13 persons from these sectors could represent in the then Constituent Assebly from different parties. So, to alleviate the rampant use of money in politics and to make the democracy more lively and likely, the New Delhi Declaration should be adopted and implemented effectively.

The expenditure of political parties and candidates, which are not disclosed at any stage, include extravagant spends not affordable in a low income country, should better be prevented by common agreement. The abuses of state resources and various other hidden

costs including political corruption, related spending must be controlled and eliminated. The Commission, the Government and Law Enforcement Officials, Monitoring Groups, Political Party leaders and civil society must collectively commit to introduce and ensure compliance by all the best practices acceptable by society at large.

A strong and well-authorized legal monitoring team equipped with IT should be deployed in each election constituency to monitor and curb the expenditure of political parties/candidates, and if found illegal activities, legal activities should be taken against them.

Elected member either of the parliament or of local bodies represent the people as a whole and also the geography. Therefore, they should be accountable to their electorate and their problems, rather than on their own interests. This inherent objective of the people's representation is best understood by parties and candidates.

References

- Election Commission Act, 2007, Nepal.
- Political Party Registration Act, 2001.
- Election (Offences and Punishment) Act, 2007.
- Report on Constituent Assembly Election, 2013, Nepal.
- Election Code of Conduct 2015, Nepal.
- Dr. AP Yadav, Election Cost in Nepal, 2010.
- Report on Fifth FEMBoSA Meeting, 2014.
- Regional Conference on the Use of Money and its Effects on People's Representation, December 15-16th, 2015.
- The Economist, March 19th-25th, 2011, p. 31.
- Rafael Lopez-Pinter and Jeff Fischer, 2005, Getting to the Cost of Registration and Elections (CORE), UNDP/IFES.

Election and Technology

Laxmi Prasad Yadav

The introduction of information and communications technologies (ICT) into the electoral process is generating both interest and concern among voters, as well as practitioners across the globe. Today, most election management bodies (EMBs) around the world use new technologies with the aim of improving the electoral process. These technologies range from the use of basic office automation tools such as word processing and spreadsheets to more sophisticated data processing tools, such as data base management systems, optical scanning and geographic information systems.

Some of these tools have been available for some time and their strengths and weaknesses are well known. Every year, however, new technologies and tools that are not as well known are introduced to the market. As this is being written, for instance, there are several voting systems in use that automate the recording and/or counting of votes cast. Other systems verify voter eligibility and voter authentication. Some countries are also experimenting with internet voting as a way to facilitate voting and to increase voter participation in elections. All of these efforts aim to ensure the credibility of the democratic process and the reliability of elections results.

While these technologies open up new frontiers and offer new possibilities for the electoral process, especially for voting operations, there may be unforeseen risks involved, such as an increase in vote selling or difficulty in auditing election results. Careful consideration also needs to be given to the risks of inappropriate or untimely introduction of technology, especially if it has the potential to compromise transparency, local ownership or sustainability of the electoral process.

Among all of the new technologies being introduced, public attention is focused mainly on those that support electronic voting (E-voting), and the EC Nepal has prepared a "Focus On" E-Voting. However, the aim of the Elections and Technology topic area is to introduce technologies that have an impact on a variety of activities related to the administration of elections.

Guiding Principle of Election and Technology

Whenever an election management body (EMB) considers the use of technology to facilitate and improve the electoral process, it is necessary to follow several guiding principles that have been identified over the years and that can help to establish and maintain public confidence in the electoral process.

Joint Secretary, Election Commission, Nepal

These guiding principles are:

- take a holistic view of the new technology
- consider the impact of introducing new technologies
- maintain transparency and ensure ethical behavior while adopting new technology
- consider the security issues related to the new technology
- test the accuracy of results produced by the use of technology
- ensure privacy
- ensure inclusiveness
- consider the technology cost-effectiveness
- evaluate efficiency
- evaluate sustainability
- evaluate the flexibility of the technology to adapt to new election regulations
- consider the service provided to the users and their trust in the new technology

Take a holistic view of the new technology

Technology is just a tool and therefore it is not an end in itself. When technology is applied to any activity related to electoral administration and elections, it is important to consider carefully the electoral context in which the technology is used. For example, if technology is being considered for vote counting, the guiding principles that apply to vote counting also apply to the technology.

It is also good to keep in mind that electoral processes involve more than just operations and technology. They include relevant laws, regulations and guidelines, social and political context, organizational culture, procedures developed to complement the technology and training of technicians and users.

Consider the impact of introducing new technologies

When a new system is being considered to replace another, an evaluation is needed to assess the impact of the change on all stakeholders.

Once the system is adopted, the transition phase needs to be carefully managed to ensure that problems do not occur and that all functions can continue to be effectively carried out.

These are some strategies that can be used by electoral administrators to minimize the impact of new systems, new technology and changes on electoral processes:

- Allow plenty of time for implementation and avoid starting implementation too close to Election Day.
- Keep in mind that implementation of a new project often takes longer than expected.
- Plan for new systems to be finished well before the earliest practicable election date and enforce cut off dates after which no system changes are allowed.
- Have alternatives ready to be implemented in case the new system cannot be used

for whatever reason.

- Manage information about the technology and changes so that stakeholders do not have unrealistic expectations and do not impose impossible deadlines.
- Avoid imposing a new, untried or unsuitable technology.
- Schedule enough time to thoroughly test new systems.
- Provide training for staff and users as needed.

A system implementation schedule can be influenced by whether there is fixed term or variable term election systems. With fixed term elections, implementation schedules can be set around a known election date while with variable term elections, new systems should ideally be in place and ready to go before the earliest likely date for the election.

Maintain transparency and ensure ethical behavior while adopting new technology

Transparency, meaning openness and accountability, is a key feature for the credibility of democratic elections. An indicator of transparency can be the access by electoral observers, both domestic and international, to all procedures at every stage of the electoral process.

With manual processes, transparency is relatively straightforward, as the processes are usually visible and it is not difficult to provide meaningful access to observers. By contrast, with the use of some technologies it may be more difficult or even impossible for observers to testify that the outcome is correct. Electronic voting systems are one example where in some cases it is almost impossible to insure that the vote that is registered is indeed the vote cast by the voter and, therefore, that the resulting vote counting is accurate. On the other hand, the use of technology may enhance transparency once the data entry into the respective system is proved to be accurate and large quantities of data can produce meaningful reports with very few errors.

With the use of technologies, transparency may have to be provided in completely different ways depending on the technology. This may involve the use of techniques, such as creation of audit trails, creation of log files, code verifications, digital signatures and compilation checks, among others.

As a result, the skills needed by observers of electoral processes using various technologies, may be completely different than those needed to observe manual processes. To ensure transparency, the election management body may seek the assistance of specialized experts or auditors able to verify the accuracy of their systems and to provide special training to observers.

Related to the issues of transparency and trust, EMBs are expected to follow appropriate ethics when implementing new technology. For instance, when choosing technology suppliers, EMBs are supposed to ensure that the tendering processes are fair and open, without favoritisms or corruption and that all government purchasing procedures applicable to the selection of technology are followed.

When buying hardware and software, EMBs have to ensure that proper licenses are obtained. Apart from the legal and ethical problems with using unlicensed or unregistered

software, users also run the risk of not being notified of known bugs, software fixes or upgrades.

Consider the security issues related to the new technology

Computer systems used for elections must include high levels of security. Unauthorized persons must be prevented from accessing, altering or downloading sensitive electoral data. Demonstrable security levels are another way of ensuring that election systems are transparent and trustworthy.

Various mechanisms exist to provide for computer security. These include password protection, encryption, verification programs and physical isolation.

Test the accuracy of results produced by the use of technology

Accuracy is vital to the credibility of an election, particularly voters' lists, vote recording, vote counting and the reporting of election results. To ensure that technological systems are trustworthy, there must be ways to test and verify that data is recorded properly and that the manipulation of this data produces accurate outputs.

System accuracy may be tested by randomly entering known data into the system and verifying that the resulting outputs are correct. In addition, for voting systems, a test is supposed to be performed to verify that the same set of data processed through several randomly chosen, similar but independent systems produces the same results.

On the whole, it would be expected that accuracy would increase as new and improved technology was adopted.

Ensure privacy

Electoral computer systems often contain sensitive personal data on large numbers of individuals, which can include names, addresses and other personal details. While many countries have privacy laws and policies that place restrictions on access to personal information, as a general principle, every person has the right to personal privacy. If a person's privacy is invaded by improper use of electoral data, both the person and the respect accorded to the electoral process may suffer.

Accordingly, security built into electoral computer systems should take account of the need to protect the privacy of personal data held on them. Audit trails can be built into systems containing personal data to track and monitor which individuals have accessed or modified personal data and to prevent any unauthorized invasion of privacy.

Ensure inclusiveness

Where a technology with impact on internal and/or external users is being adopted, it is advisable to organize a consultation process with those users or their representatives to ensure that their needs are met and that they are satisfied that the new system is acceptable and reliable. It is important to provide sufficient information to users to enable them to feel included in the process and therefore increase the likelihood that the new technology

will be successfully implemented.

Since election technology has the potential to directly affect the political process, it is important to engender a sense of ownership in its users, much more so than might be considered for other government systems.

In addition, access and equity considerations are to be taken into account when adopting new technology to ensure that people with special needs are included.

Consider the technology cost-effectiveness

Depending on the application, the use of technology may imply a substantial upfront investment, even if the benefits are considerable and possible long-term savings can outweigh the initial cost. In addition, relatively low-cost technology can also replace high cost, low-tech processes, leading to savings in the long-term. Costs with ongoing maintenance also need to be considered and may be much higher than expected.

Therefore, before making a commitment to implement new technology, it is important to determine whether it is financially viable by getting a complete account of all likely costs and savings, namely:

- basic up-front costs of the technology itself
- expected costs with add-on equipment such as peripherals and communications
- installation and implementation costs
- expected on-going troubleshooting and maintenance (addition of new features, and performance and capacity optimization) costs over system life span
- expected costs of warehousing related equipment
- expected costs related to documentation, design of new procedures, staff training and user training
- expected financial benefits from increased efficiency
- comparative costs of other available technologies that offer the same functionality

In addition, the following related studies might also prove useful:

- cost-benefit survey
- assessment of expected improvements in efficiency or service versus extra costs
- likelihood of funding during the project life span
- evaluation of likelihood of sharing the new system and related maintenance costs with other agencies or organizations
- assessment of the opportunity for joint ventures that could reduce costs without compromising integrity
- evaluation of similar solutions, if they exist, implemented by either other election management bodies or other organizations

These considerations and the results of these studies can help to identify additional functions, benefits and user satisfaction to be provided by a technology under investigation. These considerations can also help to provide a realistic estimate of expected costs or

savings needed for a thorough evaluation of a technology's cost /efficiency ratio. This, in turn, can help determine whether the technology is worthwhile, viable and affordable.

Relatively minor improvements may not justify the extra cost and by the same token, if a low-cost, low-tech solution is available and it is acceptable for the specific task, there may not be a need to implement a proposed high-cost, high-tech solution.

Whenever possible, the expected life-span of the technology is also supposed to be determined. In principle, a technology that can be re-used for more than one purpose or for more than one election is more cost-effective than one that can only be used once before it needs to be replaced.

In addition, before accepting a technology purchase, there is a need to ensure that there are available funds to cover implementation costs as well as ongoing maintenance. Generally this implies commitments through the relevant government budgetary process.

Evaluate efficiency

Although it is often expected that a new technology is more efficient than the old one, it might not be the case in practice. It is possible to replace an efficient manual process with an inefficient automated one if the new process is not carefully thought through. When deciding to implement a new technology, it is important to ensure that the new system is more efficient than the one it replaces.

One of the anticipated benefits of technology is the ability to perform accurately large complex tasks in a relatively short time compared to the time needed to undertake the tasks manually. While this may enable EMBs to reduce costs by deploying fewer staff, it may also lead to additional pressure on staff as productivity rises and more is expected of them.

Evaluate sustainability

Technology is generally expensive to acquire, but if it is sustainable, and able to be used for more than one purpose or more than one election, it can be more cost-effective in the long term.

New technology may also require the use or availability of other technologies or specific infrastructures, such as communications and electrical energy networks. For example, if a country has an intermittent power supply, implementing a network of personal computers may not be the best choice. High humidity or high levels of dust or sand may also restrict the choice of appropriate technology.

In general, local infrastructure must be capable of supporting a chosen technology. If it is not, it could mean that the technology being considered is not appropriate or that there is a need to upgrade the infrastructure, in which case costs and benefits should be carefully assessed.

There is also a need to evaluate the technical and financial capacity of the electoral management body (EMB) to maintain a new system during an agreed upon or required

time span. Usually, it is desirable for an adopted technology to be used for several years; therefore funds will need to be secured, not only for initial implementation, but also for the foreseeable life of the technology. These funds need to be budgeted for and guaranteed before committing to a new technology.

Another aspect related to the sustainability of a new system is the availability of appropriately skilled staff to run and maintain it, either by the EMB or by outside service providers. The costs associated with keeping staff skills up-to-date and the capacity of both EMB and service providers to retain trained staff need to also be considered.

Another potential pitfall is attempting to do too much too quickly. Instead of implementing a radically new technology (compared to the existing local technology) in one step, it may be more appropriate to gradually implement change over a series of electoral events.

Evaluate the flexibility of the technology to adapt to new election regulations

A technology that is flexible is also more likely to be cost-effective and sustainable. It may be desirable to adopt a technology that has the potential for more than one use if this does not compromise the primary need for the technology.

In cases of transitional environments, where the future of election management methods is uncertain, it is desirable to avoid purchasing technology that is highly specialized and inflexible, and to purchase instead more generic products that can facilitate the use of a wide range of applications.

Another of the perceived advantages of using technology for elections is its ability to provide users with greater flexibility and more options. Therefore, procedures may be implemented to ensure that the new technology does not reduce flexibility by limiting the number of options available. For example, it may be more desirable to introduce electronic voting as another option to using manual ballots, rather than completely replacing manual ballots with electronic voting, to ensure that users without electronic skills or access are not disadvantaged.

Consider the service provided to the users by the technology

Elections are largely about providing a service for its clients, the voters. When choosing a new technology, the level of client service—ease of use and voters' satisfaction—as well as how the technology is perceived by its users needs to be a priority consideration for the EMB in order to ensure that the credibility of the electoral process is not jeopardized.

There are a number of strategies that can be adopted to reduce users' unrealistic expectations or suspicion and ensure trust:

- assessment of stakeholder receptivity to review specific technologies
- clear definition of technology objectives
- use of open and regular consultation process with all relevant stakeholders
- verification of legal implications of adopting a specific technology
- use of rigorous technology evaluation processes including need for and

implementation risks

- provision of appropriate levels of security for the electoral process different tasks
- verification of funds availability to cover all implementation, maintenance and training costs
- setting up transparent tendering and purchasing processes accepted by all stakeholders
- organization of effective training strategies both to electoral administrators and users
- assessment of references, use of external audits and verification checks to assert the trustworthiness of external vendors, technical staff, software programmers and consultants involved in supplying and/or maintaining technology

Besides a rigorous and well-structured implementation process, the successful adoption of a new technology requires the acceptance, trust and satisfaction of its users.

Context of Election and Technology

The context in which a technology is applied is an important consideration. This is particularly true when choosing a new technology for electoral processes, where additional factors such as political and social issues can prevail over technological ones.

As different technologies are made available, electoral management bodies (EMBs) evaluate not only their usefulness in performing tasks related to electoral administration but also the impact they can have on the citizens. As a result, there are technologies specific to office automation and accounting that are used by EMBs for administration and management issues. Other technologies, such as those specific to voter registration and voting systems have a direct impact on the way citizens perceive the overall electoral process.

In addition, not all countries evaluate a new technology in the same way. Different countries choose different technologies and adapt them to their specific election systems. A technology trusted by one country may be completely mistrusted by another due to different political, social and cultural contexts.

This means that when an EMB is evaluating a technology for use in its country's electoral administration, and particularly in its voting operations, it needs to be sensitive to the country's social, cultural and political environment. Depending on the environment—for example, when a society is in political transition—people may either expect more from a specific technology than it can realistically deliver or be suspicious of the use of a new technology.

Political opposition to innovation or change is also possible. Elections by nature are politically sensitive, and the implementation of a new technology may have a political impact. When political parties and voters distrust a technology, there can be delays in implementing a project or it may be halted altogether. For example, introducing Internet or telephone voting may increase access to voting facilities, but it may also increase suspicion of fraud and vote buying.

There may also be bureaucratic opposition to innovation or change, especially when there are vested interests in retaining the current system. Adoption of technology often changes the nature of a workplace—without necessarily reducing the workforce—by changing the needs for specific skills.

Proposed changes in technology may also be subject to public inquiries, which are a good way to gauge citizen reaction and generate media interest. EMBs effective cooperation with public inquiries and independent evaluations at an early stage of the process is likely to promote trust and understanding among all stakeholders.

Security

Security also has an impact on the likely success of the electoral process particularly when a country is in transition to democracy. If there is a risk that an election process may be disrupted by civil unrest or sabotage, the technology chosen must be robust and flexible enough to function, even if part of the system becomes inoperable. This may involve employing strategies such as maintaining multiple backups of data at several different sites or ensuring that networks can operate even when one or more links are down. It may be best to have manual back up systems available to be used in the event of unrecoverable system failure.

Legislative framework

Depending on electoral systems and the legal instruments that regulate elections, there may be restrictions on the adoption of new technology and on the way it is procured. Therefore there may be a need to request a review of those legal instruments before the adoption of such technology.

In addition, specific government regulations may impact the adoption of technology by:

- limiting procurement of goods by type or place of manufacture
- limiting the type of applications that may be developed, implemented and maintained in-house and/or those requiring various functions to be outsourced
- requiring technology purchases to be vetted or approved by appropriate authorities external to the election management body (EMB)
- requiring that purchased hardware or software is compatible with those used by other government agencies to facilitate integration of data, if needed
- setting minimum standards and quality controls to be followed when implementing new systems

This means that the applicable regulatory environment may have a significant impact on the implementation of technology by the electoral administration bodies. Any standards and restrictions on technology acquisition needs to be identified early on in the planning stages to avoid conflicts and to ensure not only that appropriate technology is considered and adopted, but also that the implementation process can take place smoothly.

Implementation of digital voter registration systems and use of electronic voting systems, for instance, usually implies change of the legislative and regulatory framework.

If needed, legislative changes are supposed to have been approved prior to commitment of funds to develop and implement new systems and new technologies.

Since legislation can have a significant impact on the type of technology that can be used for an electoral process, it is advisable to request legislators to use language that allows some flexibility in the choice of technology by the Electoral Management Bodies.

Historical review

Elections as we know them today date from electoral processes developed in the mid- to late 1800s in the world's then fledgling democracies. At that time several new electoral concepts were introduced. One was the secret ballot, which required an anonymous voting interface, usually a printed ballot paper. Another was the gradual extension of the franchise—eventually to near-universal suffrage—requiring an authority to keep printed records of the names of eligible electors. The extension of the franchise, in turn, created the need to manage a process of communicating with, and taking and counting the votes of, the great majority of the adult population.

The history of the use of technology for elections is concerned with meeting these three needs — a voting interface, a list of eligible electors and the management of the voting process.

In the 1800s these needs were met using the available technology of the day, including printing presses and writing implements, such as steel-nib pens, fountain pens and, in the late 1800s, typewriters. However, most processes were then (and in some places still are today) manual. Electoral rolls were written by hand or manually typed, and kept in books and on cards. Ballot papers were distributed, marked and counted manually. Election results were manually calculated and communicated by tally board and print.

The mid- to late 1800s marked the beginning of a technological revolution that has continued to this day. As technology advanced, electoral management bodies (EMBs) applied the various innovations to electoral management.

The invention of electricity and the development of power stations led to electric typewriters, more efficient printing processes, and electronic voting devices and, eventually, computers, in addition to all those other lifestyle benefits we now take for granted, such as better-lit and better-heated workplaces. The invention of the internal combustion engine revolutionised transport, making rapid movement of large quantities of material and personnel possible on an unprecedented scale.

The development of mass communication techniques that took place in the 1900s also had electoral implications. Sound and vision recording and transmission, leading to radio, television, telephones, facsimiles, audio tapes, video tapes, compact discs and the Internet, have all been used for electoral purposes.

While these technological innovations gradually improved the management of the electoral process from the 1800s to the mid-1900s, it took the development of the computer to revolutionize it.

Today's computers were inspired by punch-card tabulating machines invented in the late 1800s. These in turn were inspired by punch-card weaving systems, first invented in 1801 by Joseph Marie Jacquard, a French weaver.

The first modern electronic computers were developed in the 1940s and 1950s, to the point where they became commercially viable. One of the earliest electoral uses of a computer was the tabulation of the election results for the 1952 United States presidential election.

By the 1960s many large businesses relied on computers. While the development and use of transistors and integrated circuits had by then shrunk computers from the giant valve-based prototypes of the 1950s, it took the development of the personal computer in the 1970s to make computers accessible to large numbers of users. A parallel advance was the development of user-friendly computer programming, or software, putting the power of computing in the hands of the general user. As advances in computer design continued at an accelerated rate through the 1980s and 1990s, computers became an indispensable part of life in developed countries around the world, both at work and at home.

From their beginning as relatively simple automatic calculating machines, computers today are capable of a huge range of functions, including statistical tabulation and analysis, data collection, storage and manipulation, electronic publishing and printing, word processing, communication and entertainment.

Computers did not begin to have a significant impact on election management until the 1970s and 1980s. With the exception of the use of mechanical voting machines in the United States, up until the 1970s most election processes still relied on the use of printed ballot papers and laboriously compiled hand-written or typed electoral rolls.

In the 1970s and 1980s, the increasing use of computers in business, first the large main-frame computers, and then the smaller more affordable personal computers, led to more and more use of computers for electoral applications. Early uses included election result tabulation, and electronic storage and retrieval of electoral roll data. As computer systems developed further, electoral uses kept pace, so that computers are today used for virtually every part of the election process in some parts of the world.

Most technological applications that have electoral uses are general in nature, and can be used for many different tasks beyond election management. That said there is at least one branch of technology that is election specific: mechanical or electronic voting machines. These have largely been confined to elections in the United States.

The first mechanical voting machines used levers to turn counting wheels. The first official use of a lever type voting machine was in Lockport, New York in 1892. Their use was gradually extended, and by 1930, lever machines had been installed in almost every major city in the United States. By the 1960s over half of the votes in the United States were cast on lever machines.

Another type of mechanical voting machine was the punch-card machine, developed in the 1950s and 1960s. Voters used a supplied device to punch holes opposite their preferred

candidates' names on the ballot cards. After the polls closed, the results were tabulated by mechanical card counters.

Optical scanning voting systems were developed in the 1970s. Voters make marks on paper ballots to indicate their choice of candidates. A scanning device then reads the marked entries to calculate the results.

In the 1990s, advances in computer technology led to the introduction of Direct Recording Electronic (DRE) voting systems. These systems allow the voter to directly record votes using a computerized ballot display provided via mechanical or electro-optical devices. Once the voter has made his or her ballot selections, the device processes the data with a computer program and records voting data and ballot images into internal memory devices that are used to tabulate the results.

By 1996, over 98 percent of the ballots in the United States' local and presidential elections were cast using one of these mechanical or electronic methods.

Beginning in the 1990s the telephone was also used as a type of DRE voting system. Voters were able to record their votes directly into computer systems using the key pad on the telephone. They could identify themselves with Personal Identity Numbers (PINs) and record their choices by following recorded messages.

By the end of the 1990s the Internet ushered in a new medium for voting. Again, the United States led the way in electoral technological innovations, when Internet voting was used for the presidential primary elections in 2000.

It is important to note that today, different parts of the world are on vastly different points of the technology continuum. The level of sophistication of technological applications for elections varies widely from country to country. While electronic and mechanical voting systems are commonplace in the United States and in some Asian, South American and European countries, and computers are used for general election management in many developed countries, many less developed countries still conduct elections using manual techniques similar to those used in the 1800s.

Electoral Management System in India : At a Glance

Surya Prasad Sharma

Nepal has just promulgated the new constitution adopting the federal democratic system of governance. In order to prepare for free, fair and credible election management in the future, Election Commission of Nepal felt the necessity for reviewing existing Constitutional, Legal, Organizational, Operational, and technological aspects in the new context. Exposure of some international best practices, especially of SAARC region, regarding election management seemed to be desirable. For that particular purpose Election Commission of Nepal nominated a three member delegation team to study on some particular issues in India from 28-29, December, 2015. India, being the largest Democracy, has a very good experience of Federal system since its independence.

So as a member of study team I would like to share some facts of Indian Electoral Management System that may be helpful to its stakeholders to make some ideas and to help Election Commission of Nepal to conduct elections of Federal, Provincial and local level in the near future.

Introduction of Election Commission of India

Election Commission of India was set up on 25 Jan 1950, a day before India became republic. The commission is a constitutional entity and is independent of executive. The commission is given the responsibility of preparation and revision of electoral roll and conducting elections to the Indian Parliament, State Legislatures and election of President and Vice-President of India. (Article no. 324 of the constitution)

For elections to local self government bodies, there are separate and independent State Election Commissions in each State.

The Election Commission of India constitutes a Chief Election Commissioner and such number of Election Commissioners fixed by the president. When any other Election Commissioner is appointed, the Chief Election Commissioner acts as the chairman. The Chief Election Commissioner and other Election Commissioners are appointed for a period of 6 years or till the age of 65 years whichever is earlier. The Chief Election Commissioner can be removed only through a manner like that for the removal of a Supreme Court Judge. Other Commissioners can be removed only on recommendation of Chief Election Commissioner.

The President or the Governor of a State should provide necessary budget and human resource which may be necessary for the discharge of functions conferred on the Election Commission.

Joint Secretary, Election Commission, Nepal

Constitutional Provisions for different Tires

The constitution of India, under Part XIV, Articles 324-329, has the following provisions related to Election Commission of India, State Election Commissions and Election management:

324. Superintendence, direction and control of elections to be vested in an Election Commission.

(1) The superintendence, direction and control of the preparation of the electoral rolls for, and the conduct of, all elections to Parliament and to the Legislature of every State and of elections to the offices of President and Vice-President held under this Constitution shall be vested in a Commission.

325. No person to be ineligible for inclusion in, or to claim to be included in a special, electoral roll on grounds of religion, race, caste or sex.

326. Elections to the House of the People and to the Legislative Assemblies of States to be on the basis of adult suffrage.

327. Power of Parliament to make provision with respect to elections to Legislatures.—

Subject to the provisions of this Constitution, Parliament may from time to time by law make provision with respect to all matters relating to, or in connection with, elections to either House of Parliament or to the House or either House of the Legislature of a State including the preparation of electoral rolls, the delimitation of constituencies and all other matters necessary for securing the due constitution of such House or Houses.

328. Power of Legislature of a State to make provision with respect to elections to such Legislature.—

Subject to the provisions of this Constitution and in so far as provision in that behalf is not made by Parliament, the Legislature of a State may from time to time by law make provision with respect to all matters relating to, or in connection with, the elections to the House or either House of the Legislature of the State including the preparation of electoral rolls and all other matters necessary for securing the due constitution of such House or Houses.

329. Bar to interference by courts in electoral matters.

(a) the validity of any law relating to the delimitation of constituencies or the allotment of seats to such constituencies, made or purporting to be made under article 327 or article 328, shall not be called in question in any court;

(b) no election to either House of Parliament or to the House or either House of the Legislature of a State shall be called in question except by an election petition presented to such authority and in such manner as may be provided for by or under any law made by the appropriate Legislature.

330. Reservation of seats for scheduled castes and scheduled tribes in the house of the

people.

332. Reservation of seats for scheduled castes and scheduled tribes in the legislative assembly of the states.

Administrative/Organizational structure

Election Commission of India has its unique administrative structure. Mainly, there is separate administrative machinery for electoral roll management and separate administrative machinery for conducting election. Some of the staffs are permanent to election commission while some others are from All India Service especially for roll management. The administrative and Organizational structure of Election Commission of India is as follows:

Power and duties (for different tiers)

The election management body of India is found to be highly decentralized. Power, duties and authority has been divided into different tiers. Election Commission of India, at the centre, holds election to president, vice-president and elections of parliament for the union. While elections to local bodies and state assemblies are managed by state Election Commission, Chief Electoral Officer and District Election Officers. The power and duties for different tiers can be listed as:

Election Commission of India

- The superintendence, direction and control of the preparation of the electoral rolls, and the conduct of, all elections to Parliament and to the Legislature of every State and election of President and Vice-President.
- Deciding the dates of elections in Consultation with political Parties, government, media and other stakeholders. In case of premature dissolution elections within six months.
- Conducting bye-elections when a seat falls vacant. Bye-elections are normally held within 6-months of vacancy. No bye-elections if vacancy for less than one year.
- Election Commission of India also tenders opinion to the President of India in the matters of disqualification of elected MPs and to the Governor in the matters of disqualification of elected Members of Legislative Assembly.
- Registration of political parties and recognizing them as national and state parties.
- Allocation of symbols to the candidates and parties.
- Disqualify candidates who do not submit accounts of election expenses for each election according to law.
- Removal of disqualification on above matters.
- Make available Central and State Security forces as needed for States and Union territories. The ECI ensures full optimization of the State Security Forces, Comprising the State Armed Police (SAPs), Home Guards, and the Districts Police and so on.
- There is the clear distribution of the work under different divisions in Election

Commission of India at the centre.

- 1) **Functional Divisions:** Planning, Judicial, Administration, Information Technology, Election Materials, Finance, Expenditure Monitoring, Voter Education (SVEEP) and Training.
- 2) **Territorial Divisions:** Election divisions looking after specific states.

Election of President and vice president

Election Commission of India conducts the election Of the president and vice-president. As per the constitutional provision the election process is as follows:

The presidential and vice presidential Election Act,1952 and the Presidential and Vice-Presidential Elections Rules 1974, the Election Commission is required to maintain a list of members of the electoral college referred to in Article 54 with their addresses corrected up to date.

The list will contain the names of elected members of the Rajya Sabha, Lok Sabha and the elected members of State Legislative Assemblies in that order. The names will be numbered in a continuous series. The names will be arranged in alphabetical order of the State/Union Territory. Members in respect of whom the appropriate Court i.e. High Court or Supreme Court has given a limited stay of operation of the order of setting aside of his election by the Court, are not entitled to vote the election, though their names would have been included in the electoral college. The list of Electoral College for the Presidential Election will be made available for sale to public shortly.

The total numbers of members in the Electoral College for the Presidential election in 2012 was 4896, as detailed below:

House	Seats
a) Rajya Sabha	233
b) Lok Sabha	543
c) State Assemblies	4120
Total	4896

PRESIDENTIAL ELECTION, 2012

Statement of value of votes of elected members of the state legislative assemblies and both houses of parliament as per provisions of article 55(2) of the constitution of India

sl. no.	Name of the state	Number of assembly seats (elective)	Population (1971 census)	Value of vote of each m.l.a.	Total Value of votes for the state
1.	Andhra pradesh	294	43502708	148	$148 \times 294 = 43512$
2.	Arunanchal pradesh	60	467511	8	$008 \times 060 = 480$
3.	Assam	126	14625152	116	$116 \times 126 = 14616$
4.	Bihar	243	42126236	173	$173 \times 243 = 42039$
5.	Chhattisgarh	90	11637494	129	$129 \times 090 = 11610$
6.	Goa	40	795120	20	$020 \times 040 = 800$

sl. no.	Name of the state	Number of assembly seats (elective)	Population (1971 census)	Value of vote of each m.l.a.	Total Value of votes for the state
7.	Gujrat	182	26697475	147	147×182=26754
8.	Haryana	90	10036808	112	112×90=10080
9.	Himachal pradesh	68	3460434	51	051×068=3468
10.	Jammu & kashmir	87	6300000	72	072×087=6264
11.	Jharkhand	81	14227133	176	176×081=14256
12.	Karnataka	224	29299014	131	131×224=29344
13.	Kerala	140	21347375	152	152×140=21280
14.	Madhya pradesh	230	30016625	131	131×230=30130
15.	Maharashtra	288	50412235	175	175×288=50400
16.	Manipur	60	1072753	18	018×060=1080
17.	Meghalaya	60	1011699	17	017×060=1020
18.	Mizoram	40	332390	8	008×040=320
19.	Nagaland	60	516449	9	009×060=540
20.	Odisha	147	21944615	149	149×147=21903
21.	Punjab	117	13551060	116	116×117=13572
22.	Rajasthan	200	25765806	129	129×200=25800
23.	Sikkim	32	209843	7	007×032=224
24.	Tamil nadu	234	41199168	176	176×234=41184
25.	Tripura	60	1556342	26	026×060=1560
26.	Uttarakhand	70	4491239	64	064×070=4480
27.	Utter pradesh	403	83849905	208	208×403=83824
28.	West bengal	294	44312011	151	151×294=44394
29.	Nct of delhi	70	4065698	58	058×070=4060
30.	Puducherry	30	471707	16	016×030=480
	Total	4120	549302005		549474

Value of each vote of members of parliament

Total Members : Lok Sabha (543) + Rajya Sabha (233) = 776

Value of each vote = 708

Total value of votes of 776 members of parliament = 708 × 776 = 549408

Total Electors for the Presidential election = MLAs(4120) + M.Ps(776) = 4896

Total value of 4896 Electors for The presidential election 2012 = 549474 + 549408 = 1098882

The election of the President shall be held in accordance with the system of proportional representation by means of the single transferable vote and the voting at such election shall be by secret ballot.

Place of Poll

A room in the parliament house in New Delhi and a room in the State Legislative Assembly Secretariats are generally fixed as place of vote.

State Election Commission

Each State has a **State Election Commissioner** who is an independent authority and the Commission is charged and fully empowered to conduct free and fair elections. The State Election Commissioner has the status of a High Court Judge and can be removed only by way of impeachment by the Parliament and not otherwise. Thus, State Election Commission is independent of State Government.

The constitutional provisions for Election Commission of India and State Election Commissions seem to be identical so far as their plenary powers for superintendence, direction and control of preparation of electoral rolls and conduct of all elections are concerned, though the domains are distinctly separate. The State Election Commission is given the full authority for conducting local bodies' election and other election management issues. The commissions have got the following power and duties:

1) **Conduct the free fair and credible Elections in the Local Level**

The entire electoral process for Municipalities/Panchayats is similar to the process in elections to the Lok Sabha or the State Assemblies.

2) **Delimitation of constituencies:** State Election Commission works for the delimitation of constituencies. It is done as per guidelines provided by the state legislation and the rules. Delimitation is carried out under the directions of the State Election Commissions unless otherwise prescribed under the law. Last published census is the base of delimitation.

3) **Reservation of seats:** State Election Commissions direct and control in the work of reservation of seats in panchyat and municipal for the members of scheduled casts, scheduled tribes and backward classes unless otherwise provided under the law. It is done as per the proportion to their population in the last census published.

- Reservations are made for women in each of above categories.
- Reservations are done as prescribed under law on rotational and quota basis and detailed guidelines are provided for rosters.
- Special provisions of law are made for Scheduled Areas.

4) **Preparation and maintenance of electoral rolls** for conduct of elections to Panchayats and Municipalities. State Election Commissions adopt the electoral rolls of Assembly constituencies which are prepared by the Election Commission of India.

- The aforesaid electoral rolls are disintegrated Panchayat/Municipality constituency wise as per prescribed guidelines of the SEC.
- Such rolls are published in a prescribed manner and final rolls are prepared and used in the elections. The work is carried out at the district level according to the direction of state Election Commission.

5) **Election monitoring through model code of conduct.**

6) **Election Observation Management: Appointment of election observers so as to ensure free, fair and credible elections.**

7) **Deployment of the manpower for conduction of elections.**

Structure of Local bodies

- There is a Zilla Parishad at district level, Panchayat Samiti at block level and Gram Panchayat at Village level.
- A Gram Panchayat is divided into territorial constituencies called Wards with near about 500 population. A member is elected from each of the wards and one Mukhiya is elected from a Panchayat directly as head .
- Each Panchayat Samiti is divided into territorial constituencies of about 5000 population each, one member is elected from each of the constituencies, and the Block Pramukh is elected by these members.
- Each Zilla Parishad is divided into territorial constituencies of about 50000 populations each and one member is elected from each constituency and these members elect Chairman, Zilla Parishad.
- Thus each voter in Panchayats casts simultaneous four votes for the following :
1) Ward member 2) Mukhiya 3) Member of Panchayat Samiti 4) Member of Zilla Parishad.
- Block Pramukh and Chairman Zila Parishad are elected by the elected Members under indirect election.
- In Municipalities each voter casts simultaneous two votes for the following: 1) Head of a Municipality 2) A Ward Member.
- Deputy Chairperson of a Municipality is elected by the elected Members.

Staffing: Designation, naming and duties(at different tiers-Federal provincial and Local level)

Election Commission of India has permanent secretariat of 375 officers and staff that consists of:

- 1) Deputy Election Commissioner and Director General (7)
- 2) Principal Secretary and Director
- 3) Secretary
- 4) Under Secretary
- 5) Section Officer
- 6) Staff (Assistant and Clerk)
 - Deputy Election Commissioner, Director General and Directors are appointed on deputation basis from amongst officers belonging to All India Services or Central Services
 - Others are permanent officers of ECI.

Officers at State Level:

- 1) *Chief Electoral Officers*
 - Senior IAS officer of the State is appointed as Chief Electoral Officer in consultation with State Government. There are 35 CEOs.
 - The CEO is supported by as small secretariat having approximately 15 – 25

officers and staff.

- The above positions are the only full time staff available to the ECI to conduct elections. All of them work under Election Commission of India.

2) *District Election Officers:*

They are the district magistrate, not permanent official of ECI. During election period they are appointed as DEOs and work under election commission. There are 601 District Election officers in total.

- 3) *Returning Officers (Parliament) – 543*
- 4) *Returning Officers (Assembly) – 4120 (Electoral Registration Officers)*
- 5) *Asstt. Electoral Registration Officers - 4800*

Officers at District Level:

The major work of ECI is done by the regular state bureaucracy, at the district and sub-district level. Regular State Government functionaries are given the responsibility of preparation and revision of electoral roll. These officers are not full time officers of ECI. They are under superintendence, direction and control of ECI. Officers at District Level work in different positions, normally:

1) **Preparation and Revision of Electoral Roll:**

- District Election Officer(total no.601) – Appellate Officers for electoral roll matters
- Electoral Registration Officer – In-charge of electoral roll of one or two assembly constituency
- Assistant Electoral Registration Officer – In-charge of electoral roll of one assembly constituency
- Designated Officer – permanent officer who receives claims and objections round the year
- Booth Level Supervisor – responsible for 8-10 polling stations
- Booth Level Officer – responsible for one polling station.

2) **Conduct of Assembly Elections:**

- District Election Officer – provides all kind of supports to Returning Officers
- Returning Officer – The Electoral Registration Officer in-charge of electoral roll of an assembly constituency functions as Returning Officer for that constituency
- Assistant Returning Officer – The Assistant Electoral Registration Officer of an assembly constituency functions as Assistant Returning Officer for that constituency
- Sector/Zone Officer– Responsible for 10 polling stations
- One Presiding Officer and three Polling Officers are appointed for each polling station for conducting poll
- Booth Level Officer – Sits outside polling station to assist voters.

3) Conduct of Lok Sabha Elections:

- Returning Officer for Parliamentary Constituency – District Election Officer becomes now RO
- Assistant Returning Officer – The Electoral Registration Officer in-charge of electoral roll of an Assembly Constituency now functions as ARO
- Sector/ Zonal Officer/Magistrate – Responsible for 10 polling stations
- One Presiding Officer and three Polling Officers are appointed for each polling station for conducting poll
- Presiding Officers are from central government.
- Booth Level Officer – Sits outside polling station to assist voters. The Booth Level Officer are generally school teachers, municipal clerks, Anganwadi workers etc. This was introduced from the year 2006. The Booth Level Officers are assigned the polling station area in which they reside. They are appointed by Electoral Registration Officer of the Constituency.

4) Officers and Staff during elections

- **Police Officers:** As soon as the ECI notifies the elections, the police personnel right from Director General of police (DGP) to Constabulary comes under superintendence direction and control of ECI.
- **Observers:** They are senior executives from other States and are deputed during the election period as observers to oversee the electoral process. To ensure neutrality and fairness of the electoral process, the ECI deposes observers in each constituency.
- **Types of Observers:** General Observer, Expenditure Observer, Roll Observers, Awareness Observers, Police Observers

Micro Observers are appointed to assist general and expenditure observers.

There no any provisions for international observer but observer may come for observation on their own.

Electoral system with Election Operation mechanism

Electoral System: The electoral system of India seems to be the mixture of FPTP and Indirect voting System. There is the provision of Reservation for scheduled casts and scheduled tribes only in the lower houses.

- FPTP system
- Indirect voting system.

Election Operation:

Election commission of India has the final authority to call for elections. The commission does it by making a planned schedule. The Election Operation is carried out in the following ways:

- 1) Election process starts with issue of notification, although Model Code of Conduct starts from the date of announcement of election Schedule.
 - 7 days for filing nominations

- Scrutiny a day following the last date for nominations.
 - Thereafter 2 days provided for withdrawal
 - Final list prepared after withdrawal
 - Campaign period of 14 days or more
 - Ends 48 hours before polling close
- 2) Staff, Drawn from various Central and State Government departments, are mobilized & deployed by the CEO under Commission's instruction.
 - 3) **Different types of database** like polling personnel database, Police force database, ROs and AROs database etc are generated for Human Resource and Training management in elections.
 - 4) Randomization of Polling Personnel, EVMs & VVPATs is done.
 - 5) EVM have been used since 1998. Last button on the EVM is kept for NOTA.
 - 6) There are checks on party in power through model code of conduct.
 - 7) There is the system of proxy votes only for the armed forces.
 - 8) **Election Monitoring Mechanism:**
 - ECI does overall monitoring of all elections.
 - ECI Observers monitor the campaign process, election expenditure by the candidates, poll day events, post-poll document verification and the counting process
 - Micro-observers deployed at sensitive PSs to observe the Poll Process at Polling Station
 - Model code of conduct is made and operated during elections.
 - 9) **Expenditure Monitoring:** Expenditure Monitoring Division set up and Expenditure Observers are appointed to monitor that the prescribed ceiling is not exceeded.
 - Election Expenditure Statement of all candidates put in public domain, after 30 days of declaration of results.
 - Tax officials engaged to track money movement in the constituency during elections and also investigate expenditure account.
 - Regulations to monitor expenses incurred on Paid News.

Elections in the Local Level

The election process in the local level starts once the Governor issues the notification of elections as per the recommendation of the State Election Commission. State Election Commission also issues simultaneous notifications of detailed election programme.

In some state, there are independent candidates systems. There is not the provision of party wise candidates .State Election Commission provides them independent symbol for each candidates for election purpose. In some states there is party wise competition also. It is determined by the respective state what system should be applied.

- The process of nomination, scrutiny, acceptance of nominations, allotment of symbols and ballot preparation is identical to the Lok Sabha/State Assembly.

Simultaneous election process follows for multi member/post elections.

- All District Magistrates are notified as District Election Officers, then there are Deputy Election Officers in each district.
- Returning Officers and Assistant Returning Officers are appointed for each constituency.
- Polling parties, Polling Station, training of personnel, deputation of security forces, management of law and order is similar to that of the Lok Sabha/State Assembly Elections.
- Electronic Voting Machines/Ballot Papers are used for polling purposes. In Panchayats simultaneous polling takes for four posts. In case of Municipalities simultaneous polling takes place for two posts.
- Model Code of Conduct is brought in place from date of declaration of elections by the State Election Commission This ensures fairness in election for all the stakeholders. The model Code of conduct regulates campaign and is enforced till the declaration of the results.
- All the polling materials, ballot papers and other high security items are arranged in a well organized exercise so that all actions are completed on time.
- Generally same Polling Stations are listed for conduct of polling.
- Besides Polling Stations, strong Rooms for storage of polled EVM's and Counting Centers are set up.
- As per Article 243 K (3) of the constitution, the Governor of a state has to provide adequate number of staff for conduct of elections when so requested by the State Election Commission.
- The staff deployed for elections work under the control of the State Election Commission. Their deputation is made as per a special software programme so that no one can indulge in any malpractices. Well designed Training follows.
- Election Observers are appointed by the SEC to ensure free and fair elections. They act as eyes and ears of the SEC. Their reports are important.
- Expenditure Observers are also appointed by the SEC to ensure proper checks on expenditure.
- Entire polling process is conducted in a transparent manner, voters exercise their franchise through a secret ballot.

Security Arrangements

- District deployment plan is prepared under the chairmanship of District Magistrate/DEO in consultation with Police Officers and to be approved by Observers – No deviation without express prior approval of Observer.
- State deployment plan and district deployment plan would be finalized at least one week before the poll.
- State deployment plan is prepared in consultation with Chief Electoral Officer taking into account the available forces of State Police and Central Police Forces which will be made available by the Ministry of Home Affairs.

Voter Education

Voter education is found to be given high priority in India for that particular purpose the following provisions are made:

- Separate Division is set up to strengthen voters awareness and increase participation.
- Scientific survey of Voters behaviour and targeted interventions is done.
- Special campaigns launched to increase voters' registration, updating of electoral rolls, voter ID card distribution and voter turnout.
- Collaboration with NGOs, Educational Institutions and Media is given importance.
- The awareness programmes are organised at the state level, district level and sub district level.
- Structured information (both print and electronic) are publicized through media.
- Awareness programme also include making public alert against any malpractices and publicizing the help lines.
- Training programmes are organized at state, district and sub-district levels.
- State level training institutions have been built with infrastructures.
- Training manuals are prepared and disseminated in printed and e copies.
- Candidates are also given training/education for the electoral process.
- Electoral campaigns as per regulations of State Election Commission.
- Continued efforts have been put in order to improve the process.
- Financial through regular Budgetary support/Finance Commission grants besides developing own resource of the local governments ;
- Monitoring of the system on continued basis at all levels.

Voter Registration System

The process of voter registration is also found to be the easier one. Once the voters drop application for registration, an epic number is given to every one of them which is the permanent identification out of which the detailed information can be seen at any time. The registration system has the following features:

- 1) Four different types of forms are developed, mainly for:
 - New Registration (form no. 6)
 - Deletion (form no. 7)
 - Correction (form no. 8)
 - Transfer (form no.8 A)
- 2) National voters' service Portal has been created where thirty eight varieties of Applications are well-connected. Big server is created for data security.
- 3) Online registration is also done. The office registers the forms got to the office by any means like postal. Moreover, house to house visit is done once in the year for the verification of electoral rolls.
- 4) Voter Identity Document (EPIC) is generated and EPIC distributed but biometric information is not given.

- 5) Final Electoral Rolls is published in January each year. Electoral Registration officer has got the final authority for electoral Roll management.
- 6) Overseas voter Registration has just started.
- 7) Computerization of Electoral Rolls/Photo Electoral Rolls since mid 90s for process improvement.
- 8) Voter's slip is distributed.
- 9) Constituency wise, VDC/ward wise electoral Rolls is prepared for conducting local level election.

Use of technology in Election Management & Voter Education

There is the engagement of technology in all parts of the polling process. This includes webcasting from a large number of polling stations to get a first-hand picture of the polling stations, especially in vulnerable areas.

- Use of video and digital camera during elections process. All major meetings and speeches are captured in videos. Videos are watched every evening and report is given to the Observer.
- Video/digital photography of proceedings inside the critical polling stations is taken.
- Computerization of Electoral Rolls was found to be started since mid 90s.
- From Ballot to Button: Universal use of EVMs in general elections in 2004, 2009 & 2014.
- COMET (Communication for Election Tracking) has been used. Direct connectivity with all Polling Stations (landline telephones, mobile phones, HF, VHF wireless networks, Sat phones and even runners) is assured. Proved an effective tool for tracking poll day events. It is deterrent for trouble makers.
- 'Safety-Net' & Security is applied for vulnerable persons. 'Tracking' of Intimidators is done for that purpose.
- Poll day strategy is made to facilitate vulnerable persons to vote.
- Identification of Critical Polling station and Security arrangements for those Polling Stations is done.
- Control room arrangements are made.
- Arrangement for escorting of the polling personnel, EVMs and poll material are made.
- Storage of polled EVMs at Collection Centre is done.
- Polled EVM are guarded by Central Police Force and State Police.

It was found that all most all the processes of electoral management, from voter registration to polling station monitoring, decision making to day to day official functioning are done with the use of well managed software and programme.

Finance allocation

- Govt. of India shares all the Expenditure for elections to Lok Sabha, Rajya Sabha and to the offices of the President and Vice President.

- Govt. of India share 50% of the Expenditure for simultaneous elections to Lok Sabha and State Legislative Assemblies.
- Govt. of India share 50% of the Expenditure for annual revision of Electoral Rolls.
- State Government share 100% of the Expenditure for elections to local bodies.
- State Government share 50% of the Expenditure for simultaneous elections to Lok Sabha and State Legislative Assemblies.
- State Government share 50% of the Expenditure for annual revision of Electoral Rolls.

Budgeting

Central and State Governments make necessary budget proposals every year for the conduct of elections and annual revision of Electoral Rolls. Some other provisions are as follows:

- Necessary allocations are made under the relevant heads of accounts for each purpose.
- Allocations are made under the relevant minor heads of account under the major head.
- Token provisions will be made in the budget under the heads of account related to elections every year, to provide money for any elections, be it elections to the Lok Sabha or State Legislatures that may be needed in case of contingencies.
- If suddenly the Central or State Government falls before the completion of its tenure, additional authorization is made under the respective heads under which token provisions are made in the budget, by the Central/State Government.
- The Chief Electoral Officers of the States, under the direct control of the ECI, are the officers competent to utilize the budget provisions under the Election heads of accounts in the Budget.
- The State Election Commissioners are also authorized to utilize the funds provided for the conduct of elections in the State and for preparation of electoral Rolls for that purpose.
- The Chief Electoral Officers will allocate the funds provided in the budget for each purpose to the DEOs after assessing the requirements of each district.
- The DEOs will submit necessary proposals to the CEO with proper justification for the expenditure to be incurred by them for each purpose.
- The DEOs will allocate funds to the EROs as per the requirements on getting requests from them.
- Proper accounting will be done by EROs for the expenditure incurred for each purpose.
- Proper accounting will be made by CEOs for the allocation made to DEOs.
- The expenditure incurred by the DEOs will be closely monitored by the CEOs through the accounting procedure prescribed by the statutes laid down for the purpose.
- The expenditure incurred from the budgeted funds by each DEO will be reconciled

by the officials of the CEO/DEO with the books of account.

- Audit teams from the office of CEO will conduct preliminary audit in the office of EROs and DEOs.
- A team from the office of Auditor General Conduct audit in the office of CEO, DEOs and EROs.

Findings and recommendations

- Election Commission of India decides the dates of elections in Consultation with political Parties, government, media and other stakeholders. Moreover, the Commission also has got the final authority of making any rules and orders, whenever necessary. It seems inevitable Election Commission of Nepal has that authority as well.
- Chief Election Commissioner of Election Commission of India has the special authority that other Election Commissioners cannot be removed from their office without his recommendation.
- Election Commission of India conducts directs and controls the election of president, vice-president; all election to parliament and to the legislature of every state and State Election Commission directs and controls the election of local bodies.
- Out of the 453 seats in Lok Sava about 80 members come from reservation. The commission allocates certain constituencies for the scheduled casts and scheduled tribes.
- State Election Commissions do the work of reservation of seats in panchyat and municipal for the members of scheduled casts, scheduled tribes and backward classes unless otherwise provided under the law. It is done as per the proportion to their population in the last census published.
- Reservations are made for women in each of above categories.
- Reservations are done as prescribed under law on rotational and quota basis and detailed guidelines are provided for rosters.
- Special provisions of law are made for Scheduled Areas.
- For conducting local body elections, there is independent candidate system in some states. There is not the provision of party wise candidates. State Election Commission provides them independent symbol for each candidate for election purpose. In some states there is party wise competition also. It is determined by the respective state what system should be applied.
- The weightage of votes for the election of president in India is found to be varying from one state to another. According to the constitution of Nepal the weight of votes for the election of president shall be as per the federal law and nothing is further explained. Indian example might be appropriate for us.
- Leaving some exceptions, all the elections in India –from houses of the people to state assemblies, have been conducted on time as per schedule. Moreover, the commissions' authority to call for either of the elections at any time is the great exercise of democracy.
- Election Commission of India is found to be a good example for its maximum

utilization of modern information technology. The information technology is so well managed that the tracking of every decisions and every action of the office can be done from a place at once. This is how transparency is guaranteed.

- The process of voter registration is also found to be the easier one. Once the voters drop application for registration, an epic number is given to every one of them which is the permanent identification out of which the detailed information can be seen at any time. Moreover, voter registration can be done from anywhere and update is continuously verified by the server at the center which reduces the duplications.
- Election Commission of India leads the delimitation commission and gets the work done. It would be better if Election Commission of Nepal has the representation in Nirwachan Chhetra Nirdharan Aayog which is not guaranteed in our constitution yet.
- State Election Commission decides the delimitation of constituencies and reservation of the seats for local elections.
- Different types of Observers like General Observer, Expenditure Observer, Roll Observers, Awareness Observers, and Police Observers are appointed separately. Micro Observers are appointed to assist general and expenditure observers. There no any provisions for international observer but observer may come for observation on their own.
- Election Commission of India declares the list of winning candidates in Lok sabha and Bidhan sabha election and notified it to the president. Similarly, Chief Electoral office notifies the result of state legislative assemblies to the governor.
- All the actions in the election management process, from voter registration up to polling are caught in videos in India. Having the video of every action in election management ensures free, fair and credible elections.
- It was found that political parties in India are coming front with growing maturity. This is proved to be helpful in election management.
- Election Management body in India is found to be totally decentralized. Even if, there is no any constitutional provisions, Election Commission of Nepal can also exercise decentralization through the establishment of local level organizations like State Election Commission or Office of the Deputy Election Commissioner in the district or in the state. Devolution of authority seems to be essential at least.

Conclusions

From the above made observation, we can reach at the conclusion that:

- Election Commission of Nepal should have authority to declare the dates of elections.
- According to the constitution of Nepal the weight of votes for the election of president shall be as per the federal law and nothing is further explained. Indian example might be appropriate for us.
- It was found that political parties in India are coming front with growing maturity. This is proved to be helpful in election management.
- Election Commission of India leads the delimitation commission and gets the work

done. It would be better if Election Commission of Nepal has the representation in Nirwachan Chhetra Nirdharan Aayog which is not guaranteed in our constitution yet.

- Election Commission of India is found to be a good example for its maximum utilization of modern information technology. The information technology is so well managed that the tracking of every decisions and every action of the office can be done from a place at once. This is how transparency is guaranteed.
- Election Management body in India is found to be totally decentralized. Even if, there is no any constitutional provisions, Election Commission of Nepal can also exercise decentralization through the establishment of local level organizations like State Election Commission or Office of the Deputy Election Commissioner in the district or in the state. Devolution of authority seems to be essential at least.

References

- Manual of Election Law, volume I & Volume II, Election Commission of India.
- A journal: Election to The office of President of India, 2012.

Development Cooperation for Elections

(Ensuring Resources for Election Science)

Yubaraj Guragain

Background

Generally development cooperation refers to all forms of supports particularly by international development partners. It may be bilateral or multilateral regarding the number of partners involved or monetary, material, non-monetary or technical supports regarding the nature of cooperation. Development cooperation is analyzed from different perspectives. Some assume it to be necessary for accelerating development of a developing country such as the Development Cooperation Policy, 2014 of Nepal. The policy has the vision of building a self-reliant economy and the goal of achieving national goals through mobilizing development cooperation. It expects to fulfill the objectives of achieving the goals stated in the periodic plans, ensuring development effectiveness through value for money and reducing the dependency on aid. On the other side, some others claim that development cooperation is an evil for making the recipients further dependent.

Development and democracy go together. Developed countries tend to have matured democracies while developing countries have fragile and transitional democracies where usually appears the question of free, fair and credible elections. In such transitional democracies like that of ours, development cooperation is received in different forms and modalities particularly for managing elections and developing institutional capacity of the election management body. Supports are delivered in such forms as commodity, technical assistance, financial and consultancy services. Support modalities for elections tend to fall in two categories: direct execution and national execution. Usually in election period, if the capacity of the government or the concerned entity is low, direct execution modality is emphasized for faster delivery of goods and services as well as for enhancing the credibility in elections. Persistent application of this modality tends to produce dependency and sense of powerlessness in the election management body. Thus, usually in non-election scenario and even in election scenario if the concerned entity is capable, national execution modality is favored. This modality enhances the self-decision making, sense of self-reliance and other technical capacity of the entity to manage elections.

Previous Practice

Election Commission has been receiving supports from different development partners particularly since around the first Constituent Assembly Elections. Electoral Support Project under the United Nation Development Program and International Foundation for Electoral Systems are mainly the support agencies which have been assisting the Commission for managing free and fair elections. The Ministry of Finance has coordinated the Electoral Support Project. Similarly, the International Foundation for Electoral System has been registered under the Social Welfare Council and it has been supporting

Section Officer, Election Commission, Nepal

the Commission after having an organizational memorandum of understanding with the Commission.

Both of these organizations have been working with almost the direct executing modality. They are the support projects and the Commission does not manage the projects. The projects have their own chiefs and human resources. The Commission requests them to support in activities deemed essential. They have been working with the Commission in all pre-election, during election and post-election phases. They have supported in institutional capacity building, electoral education, social and gender inclusion, implementing the Strategic Plans, and election management.

Similarly, Nepal Peace Trust Fund, a basket fund of the Government of Nepal contributed by different members of international community, supported the Commission financially from the Constitution Assembly Elections, 2008 to the Constitution Assembly Elections, 2013. It was of the national execution modality in which the Commission, depending on its needs and objectives, would receive financial support from the Fund. The project management authority would be with the Commission. The Commission would devolve some of the project activities to the District Election Offices and they would go to the doorsteps of the people for service delivery. Up to the Constituent Assembly Elections, 2013, the Commission completed more than 10 projects supported by the Fund. In the project, financial accountability would be ensured through internal administrative control, internal audit, external audit and timely financial reporting. This type of decentralized service delivery through the line agencies of the Commission has been realized difficult in the direct executing modality.

As there were different projects assisting the Commission, the questions of aid harmonization and avoidance of duplication in performance and reporting, size of the support unit or organization were commonly asked. It was usual to ask questions for all the projects were for the same organization. But internally, the Commission had avoided the duplication through clear categorization of activities for the projects. But as regards to the size, it has not been fixed and it is, however, clear that for the non-election period, there is no requirement of the same number of human resource that is required in the election period. Moreover, as most of the managerial functions for administering elections are carried out by the center, there is no meaning of establishing regional support offices in the regions. Now along with the promulgation of the Constitution of Nepal, the total national scenario has changed and role of the Commission has broadened. Thus, development cooperation has to be channelized and managed in the same light.

Current Legal and Policy Instruments

The Constitution of Nepal, in article 52 under the state policies, writes that foreign aid is received as per national needs and priority and the transparency in the aid is ensured. Moreover, it also writes that the amount received as foreign aid is included in the national budget. Similarly, schedule five of the Constitution ensures foreign grants, aids and loan as the jurisdiction of the federation.

Similarly Development Cooperation Policy, 2014 has outlined the vision, mission, strategy, policy framework and policy implementation mechanism of the development cooperation. As Nepal has endorsed the Paris Declaration on Aid Effectiveness 2005, the Accra Agenda for Action 2008, and the Busan Commitment 2011, Nepal has to

focus on aid alignment, aid harmonization, value for money, development result, shared accountability, ownership, capacity development and transparency for aid effectiveness.

According to the Policy, general budgetary support is the Government's most preferred aid modality while sector budget support is the second most preferred and stand-alone projects aligned with the National Plan are the third preferred. Regarding transaction costs, sustainability and current managerial ability, and long election management experience of the Commission, all the supports are best to be delivered through the general budgetary support modality. In doing so, it also assists for aid alignment in both terms: policy alignment and system alignment as envisioned by the Policy. Moreover, going through the general budgetary support modality can also be helpful for managing aids and programs in the federal set up of the country.

However, depending on election technicalities such as preparation of elections and declaration of election date, need based acquisition of fund in election and non-election scenarios, it seems rational to proceed with the pool fund concept of the Policy. It is practical for the Commission, like it did with Nepal Peace Trust Fund in the past, that its projects are updated in the Project Bank in the Ministry of Finance and depending on the national policy and priority, it receives required fund for election management activities. Similarly, for enhancing the election technology and election administration ability, it could go with the technical assistance pool fund as provisioned by the Policy.

The Policy has also made some provisions about the Responsibilities of Development Partners. Development partners are expected to align development cooperation with national development plan and priority, to participate in country led coordination mechanisms, to provide assistance without conditionality, to report all kinds of aid information to the Aid Management Platform (AMP), to help prevent aid fragmentation, to reduce transaction costs, to give priority to mobilize development cooperation through Nepal's National Budgetary system, not to bypass the country system undermining the role and capacity of the Government agency by creating parallel implementation unit, and to channelize development cooperation only through the Ministry of Finance are some of them.

Areas of Support

The Constitution of Nepal has mandated the Commission to conduct, supervise, direct and control the election of the President, the Vice-President, Federal Parliament, Provincial Assemblies and local bodies. The Commission is also responsible for preparing the voters' list for the purpose of election. Similarly, the Commission can also hold referendum on subject of national importance as per the Constitution and Federal laws.

Now the concern is on the modality of support and on the area of support in the new national setting. So far as there is no any institutional set up and clear jurisdiction of the election authorities in the provinces, it is difficult to determine the channel and modality of aid. In this case, three options are generally available. First option is that everything goes through the government budget system. Second is that the Commission receives the cooperation in coordination with the Ministry of Finance and manages it to the electoral authorities in the provinces and third is that the electoral authorities in the provinces receive cooperation after having consent from the Commission and the government to do so. However, to choose among these, the extent of authority and jurisdiction of the

election authorities in the provinces have to be established first.

Some assume election management as a seasonal phenomenon. But technically elections run in a cyclical order. Basically election administration includes a broader area such as preparation of drafts of electoral laws, preparation of electoral roll, and registration of political parties, management of political finance, expansion of electoral education, electoral capacity building, electoral knowledge management, polling center management, management of election logistics, election technology and research and studies for electoral reforms besides the regular office management activities. People usually focus on polling, counting and result declaration while taking of election management but that is just one of the components of electoral administration and a kind of dependent variable. A successful polling and counting depends on other variables such as preparation of detailed guidelines, faultless voter roll, specified procedures, enabled officials, adequate logistics, and informed voters and the candidates. In this sense, preparation is panacea for free, fair and credible elections. Scarcity of resources in the preparation phase seriously affects the overall management of elections.

Election is mathematics and election management is a science. No interpretation works in elections. Facts speak themselves. Abstract policy and legal arrangements are fully operationalized with the help of science. It works with facts for generating values. Almost everything is expressed numerically from the number of voters, polling centers, candidates, political parties, officials, ballot boxes, capacity of each ballot box, and number of vote casted to the announcement of results. No process of election can be escaped, everything goes step by step like in a hard science. Moreover, application of election observation makes it further scientific. There is no any method of trial and error in election management. First is final. Therefore, there should not be any sense of shortage in terms of human, financial, physical or informational resources. Shortage or loss even of a needle makes an election invalid.

Concluding Note

As election is the mother of all national systems and ecologies, support to elections is a support to national systems. Such systems may be the governance system or its sub-systems. A free, fair and credible election breeds and backs up true democracy and thereon good governance particularly in the developing countries. Thus, cooperation and support from every side is necessary, though modality of support may be different, so as to manage elections in free, fair and credible manner in its own spirit of science.

Reference

- 1) Development Co-operation Policy, 2014, MoF, Nepal
- 2) Constitution of Nepal (2015)
- 3) MoU between ECN and IFES, other Development Partners.
- 4) Election Magazine and Bulletin, Election Commission Nepal.

नवीनतम् निर्वाचन गतिविधिहरू

(क) आयोगका पदाधिकारीहरूद्वारा प्रधानमन्त्रीसँग भेटघाट

२०७२ साल पुस २३ गते आयोगका पदाधिकारीहरूद्वारा प्रधानमन्त्रीसँग भेटघाट गरी स्थानीय निकायको निर्वाचनको आवश्यकता र तयारीका सम्बन्धमा छलफल गर्नुभएको थियो ।

भेटघाटका अवसरमा आयोगका कार्यवाहक प्रमुख निर्वाचन आयुक्त डा. अयोधीप्रसाद यादवले नयाँ संविधानअनुसार निर्वाचनसँग सम्बन्धित विभिन्न कानून र राजनीतिक दल व्यवस्थापनका लागि एकीकृत निर्वाचन कानूनको मस्यौदामा समावेश गरिएका विषयहरूबारे जानकारी गराउनुभयो । स्थानीय निकायको निर्वाचनको आन्तरिक तयारी आयोगले गरिरहेकोले सरकारसमक्ष पेश भएको स्थानीय निकाय निर्वाचन (कार्यविधि) ऐन छिटो पारित गरी निर्वाचनको मिति घोषणा गर्न अनुरोध गर्नुभएको थियो । त्यसैगरी उहाँले आयोगले सञ्चालन गरिरहेको मतदाता नामावली सङ्कल तथा अद्यावधिक विशेष कार्यक्रम, मतदाता शिक्षा, मतदाता परिचयपत्र, मतदानकेन्द्रको स्तरोन्नति, राजनीतिक दलको आयव्ययको पारदर्शिता र एकस्यताका लागि प्रशिक्षण, आचार संहिता, सार्कस्तरीय निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय साभा मञ्च (FEMBoSA) ले पारित गरेका विषय आदि बारेसमेत जानकारी गराउनुभएको थियो ।

भेटका अवसरमा निर्वाचन आयुक्त श्री इला शर्माले संविधान संशोधनको क्रममा रहेको सन्दर्भमा निर्वाचनका मिति तोक्ने अधिकार र आयोगको आर्थिक स्वायत्ततासम्बन्धी विषय गम्भीर रहेकोले त्यसतर्फ आवश्यक सुधार गर्नुपर्ने विषयमा जोड दिनुभयो । निर्वाचनको मितिको निश्चितता भएमा निर्वाचनको पूर्व तयारी राम्रोसँग हुनसक्ने तथा निर्वाचनको गुणात्मक पक्ष बलियो हुने कुरासमेत उहाँले राख्नुभएको थियो ।

आयोगका पदाधिकारीहरूसँगको छलफलमा प्रधानमन्त्री श्री केपी शर्मा ओलीले स्थानीय निकायको निर्वाचन छिटो सम्पन्न गर्नसके भूकम्पबाट भएको क्षतिको पुनर्निर्माण तथा विकास निर्माणसँग सम्बन्धित अन्य कार्यमा सघाउ पुग्ने बताउनुभयो । उहाँले स्वच्छ, स्वतन्त्र एवं विश्वसनीय निर्वाचनका लागि मतदाता परिचयपत्रको अनिवार्यतातर्फ आयोगको ध्यानाकर्षण गराउँदै निर्वाचनका लागि आवश्यक कानूनहरूमा गरिनुपर्ने संशोधनलयागतका प्रक्रिया छिटो सम्पन्न गरिने र आयोग स्थानीय निकायको निर्वाचनको आन्तरिक तयारीमा अघि बढ्न आयोगलाई सुभाव दिनुभएको थियो । सो अवसरमा आयोगका निमित्त सचिव श्री मणिराम ओझा र सहसचिव श्री वीरबहादुर राईको समेत उपस्थिति रहेको थियो ।

(ख) मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिकसम्बन्धी विशेष कार्यक्रम

आयोगबाट पारित मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक कार्यक्रम तर्जुमासम्बन्धी मापदण्ड तथा मार्गदर्शन, २०७२ अनुसार पछिल्लो जनगणनाको आधारमा १६ वर्ष माथिको जनसंख्याको तुलनामा मतदाता नामावलीमा दर्ता हुन बाँकी मतदाता संख्याको अन्तर अत्याधिक भएको गाउँ विकास समिति तथा नगरपालिकाका वडाहरूलाई प्राथमिकता दिई क्षेत्रीय तथा जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूले साविकबमोजिम निरन्तर दर्ता तथा घुम्ती दर्ताबाहेकका कार्यक्रम समावेश गरी दर्ता कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेका छन् । आयोगले २०६६ साल चैत्रदेखि २०६७ बैशाखसम्म परीक्षणका रूपमा र २०६७ भाद्रदेखि निरन्तररूपमा फोटोसहितको मतदाता नामावली सङ्कलन तथा दर्ता कार्यक्रम सञ्चालन गरी २०७० सालको संविधानसभा सदस्य निर्वाचन प्रयोजनको लागि २०७० साल असार मसान्तसम्म १८ वर्ष पूरा भएका १ करोड २१ लाख ४७ हजार ८६५ मतदाताको नामावली समावेश गरी अन्तिम नामावली तयार गरिएको थियो भने २०७२ साल पुस मसान्तसम्म सोझ वर्ष उमेर पुगेका १ करोड ३३ लाख १४ हजार ३१६ जना नेपाली नागरिकहरूको नाम दर्ता भइसकेको छ । सबै नेपाली मतदातालाई मतदाता नामावलीमा नाम समेट्न आयोगले जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूमा निरन्तर दर्ता, जिल्ला प्रशासन र इलाका प्रशासन कार्यालयहरूमा दर्ता, घुम्ती दर्ता, लक्षित समुदायमा आधारित दर्तालगायतका विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ । यस कार्यक्रमबाट न्यून मतदाता दर्ता भएका गाउँ विकास समिति तथा नगरपालिकाका वडाहरूको पहिचान गरी देशभरका ३०२४ स्थानमा मतदाता दर्तास्थल राखी हालसम्म नाम दर्ता गर्न छुट भएका करिब २ लाख ५० हजार मतदाताको नाम दर्ता गर्ने लक्ष्य राखिएको छ । यसअघि आयोगले मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक कार्यक्रम तर्जुमासम्बन्धी मापदण्ड तथा मार्गदर्शन पारित गरी सबै जिल्ला निर्वाचन कार्यालयमा पठाएको छ ।

(ग) निर्वाचन दिवस घोषणा

हरेकवर्ष फागुन ७ गते निर्वाचन दिवस मनाउने निर्णय आयोगको मिति २०७२/८/२७ गतेको बैठकबाट पारित भएको छ । लोकतन्त्र, निर्वाचन र सुशासनसम्बन्धी विषयमा राष्ट्रिय चासो निर्माण हुनुको साथै यस दिवसमा आयोगले सरोकारवालाहरूबीच समसामयिक विषयमा आफ्ना धारणाहरू सार्वजनिक गर्न, नवीन धारणाहरू निर्माण गर्न, समसामयिक परिवर्तनलाई आत्मसात गर्न सहज हुने अवस्था निर्माण गर्न तथा निर्वाचन प्रणाली, विधि र प्रक्रियाका बारेमा सर्वसाधारणलाई उपयुक्त सूचना तथा सन्देश प्रवाह गर्न निर्वाचन दिवस मनाउने निर्णय गरिएको हो । स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचनको सन्देश नेपाली जनताको घरदैलोमा पुऱ्याई लोकतन्त्रको संस्थागत विकास गर्न योगदान पुऱ्याउने, मतदातालाई सचेतना र उत्प्रेरणा वृद्धि गर्न, मतदाता दर्ता कार्यमा सरोकारवालाहरूको सहभागिता र स्वामित्व अभिवृद्धि गर्न, आयोगबाट निर्माण भएका नीतिगत, योजनागत र कार्यक्रमगत क्रियाकलापहरूमा सरोकारवालाको पृष्ठपोषण प्राप्त गर्नेसमेत उद्देश्यले दिवस मनाउन प्रारम्भ गरिएको हो । आयोगले निर्वाचन

सञ्चालन व्यवस्थापनका साथै निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षालाई प्रभावकारी बनाउँदै आइरहेको सन्दर्भमा निर्वाचन दिवस मनाउन विविध कार्यक्रम तय गरी आवश्यक तयारी थालिएको छ ।

निर्वाचन दिवस मनाउने सन्दर्भ मतदाता दर्ता सप्ताह सञ्चालन गरी हरेक जिल्ला निर्वाचन कार्यालयले मतदाता दर्तासम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, आयोग र अन्तर्गतका कार्यालयहरूको समन्वयमा लोकतन्त्र र निर्वाचनसम्बन्धी समसामयिक विषयहरूमा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, लोकतन्त्र र निर्वाचनसम्बन्धी सूचना, पर्चा र पोष्टर वितरण तथा प्रदर्शन गर्ने, लोकतन्त्र र निर्वाचनसम्बन्धी रेडियो परिसंवाद कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, प्लेकार्डसहितको न्याली आयोजना गर्ने, सरोकारवालासँग आयोग र अन्तरगतबाट सञ्चालन हुने कार्यक्रमहरूको बारेमा जानकारी प्रदान गर्ने, लोकतन्त्र र निर्वाचनसम्बन्धी निम्बन्ध लेखनलगायतका प्रतियोगिताहरू आयोजना गर्ने, आयोग र अन्तरगत कार्यरत एवं सेवानिवृत्त पदाधिकारी एवं कर्मचारीहरूलाई उत्कृष्ट निर्वाचन पदक एवं सम्मानपत्र/प्रसंशापत्र प्रदान गर्ने, निर्वाचन संस्मरणात्मक हुलाक टिकट प्रकाशन गराउने, तथा आयोगले उपयुक्त ठहर्‍याएका अन्य क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने कार्यक्रम रहेको छ ।

निर्वाचन दिवस मनाउने सिलसिलामा २०६८ सालमा आयोगका तत्कालीन सहसचिव श्री मधुप्रसाद रेग्मीको संयोजकत्वमा गठित निर्वाचन दिवस सिफारिस समितिले दिएको प्रतिवेदनका तीन विकल्पहरू क्रमशः नेपालमा पहिलो संसदीय निर्वाचन प्रारम्भ भएको र नेपाली नागरिकले पहिलोपटक मताधिकार प्रयोग गरेको ऐतिहासिक दिन अर्थात् फागुन ७ गते, निर्वाचन आयोग ऐन २०२३ जारी भएको दिन अर्थात् भाद्र २४ गते, निर्वाचन आयोगले पहिलोपटक संवैधानिक हैसियत प्राप्त गरेको दिन अर्थात् माघ १४ गतेमध्ये पहिलो विकल्पलाई छनोट गरी आयोगले निर्वाचन दिवस मनाउने निर्णय गरेको हो ।

निर्वाचन दिवस मनाउन केन्द्रीयस्तरमा मूल तयारी समिति, जिल्लास्तरमा जिल्लास्तरीय समन्वय समिति र गाउँपालिका तथा नगरपालिका गाउँ/नगरस्तरीय समन्वय समितिको गठन गरिने व्यवस्थासमेत निर्णयमा गरिएको छ । प्रमुख निर्वाचन आयुक्तको संयोजकत्वमा रहने मूल तयारी समितिमा माननीय निर्वाचन आयुक्तहरू, निर्वाचन आयोगका सचिव, सहसचिवहरू सदस्यका रूपमा रहने तथा आयोगको प्रशासन शाखाका उपसचिव सदस्य सचिव भई कार्य गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । जिल्लास्तरमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा क्षेत्रीय/जिल्ला निर्वाचन अधिकारी सदस्य सचिव रहेको जिल्ला समन्वय समिति रहनेछ । उक्त समितिमा स्थानीय विकास अधिकारी, जिल्लास्थित सुरक्षा निकायका प्रमुखका साथै सबै सरकारी र सरकारी स्वामित्वमा रहेका कार्यालयका प्रमुख एवं राजनीतिक दल (संघीय संसद तथा प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने र जिल्लामा क्रियाशील) र सामाजिक संघ/संस्थाका प्रमुखहरू आमन्त्रितको रूपमा रहने छन् । त्यसैगरी गाउँ एवं नगरस्तरीय समन्वय समितिमा स्थानीय नगरपालिका/गाउँपालिकाका प्रमुखको संयोजकत्वमा स्थानीयस्तरमा रहेका सरकारी कार्यालयका प्रमुख एवं राजनीतिक दल र सामाजिक संघ/संस्थाका प्रमुखहरू आमन्त्रितको रूपमा रहने छन् । आगामी २०७३ सालदेखि निर्वाचन दिवस मनाउने कार्यक्रम रहेको छ ।

(घ) निर्वाचन इतिहास लेखन कार्य अन्तिमचरणमा

आयोगको मिति २०७२/७/१९ को निर्णयानुसार विभिन्न नौजना लेखकहरू छनोट र विषयवस्तु निर्धारण गरी 'नेपालको निर्वाचन इतिहास' नामक पुस्तक लेखन कार्य प्रारम्भ गरिएको छ । विषयवस्तुको गहनता, कार्यबोध, कार्य जटिलता र कार्यपरिमाणका आधारमा लेखकहरू क्रमशः प्रा.डा. शङ्कर थापा, डा. चन्द्रकान्त ज्ञवाली, डा. विपिन अधिकारी, श्री गोविन्द गौतम, प्रा.डा. मीना वैद्य मल्ल, प्रा. गेहेन्द्रलाल मल्ल, श्री दीपक अर्याल, श्री शकुन्तला न्यौपाने र श्री श्याम यादवलाई छनोट गरी उहाँहरूको पारिश्रमिक निर्धारणसमेत गरी पुस्तक लेखन कार्य प्रारम्भ गरिएको छ ।

पुस्तक लेखन एवम् प्रकाशनको लागि कार्यवाहक प्रमुख निर्वाचन आयुक्त डा. अयोधीप्रसाद यादवको अध्यक्षतामा निर्वाचन आयोगका सचिव, निर्वाचन व्यवस्थापन महाशाखाका सहसचिव, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, इतिहास विभागबाट मनोनित प्राध्यापक प्रा.डा. शंकर थापा, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, राजनीतिशास्त्र विभागबाट मनोनित प्राध्यापक प्रा.डा. मीना वैद्य मल्ल, राष्ट्रिय अभिलेखालयका इतिहाससम्बन्धी विज्ञ श्री शौभाग्य प्रधानाङ्ग, मदन पुरस्कार गुठीबाट मनोनित अनुसन्धानदाता श्री दीपक अर्याल सदस्य र निर्वाचन सञ्चालन शाखाका उपसचिव श्री देशबन्धु अधिकारी सदस्य सचिव रहेको सम्पादक मण्डल तथा प्रमुख निर्वाचन आयुक्तको संयोजकत्वमा निर्वाचन आयुक्तहरू र आयोगका सचिव सम्मिलित सल्लाहकार समिति गठन भई क्रियाशील रहेको छ । सबै लेखकहरूको लेखरचना प्राप्त भई सम्पादनको कार्य भइरहेको छ ।

(ङ) सामाजिक अध्ययन विषयक निर्वाचन शिक्षा प्रशिक्षण कार्यक्रम

(अ) आयोगमा सम्पन्न बीसौँ र एक्काइसौँ श्रृङ्खलाको निर्वाचन शिक्षा प्रशिक्षण

२०७२ साल मंसिर १३ र १४ गते आयोगमा बीसौँ र एक्काइसौँ श्रृङ्खलाको रूपमा सामाजिक अध्ययन विषयक शिक्षकका लागि निर्वाचन शिक्षा प्रशिक्षण कार्यक्रम सम्पन्न भएको छ । यस प्रशिक्षण कार्यक्रममा ८ वटा सामुदायिक विद्यालय र १९ वटा निजी विद्यालय गरी जम्मा २७ विद्यालयका १० जना महिला र २० जना पुरुष गरी जम्मा ३० जना शिक्षकहरूको सहभागिता रहेको थियो । यस प्रशिक्षणमा लोकतन्त्र, संविधान, निर्वाचन र निर्वाचनका सन्दर्भमा नागरिकको कर्तव्य र अधिकार, निर्वाचन प्रणाली, निर्वाचन चक्र, निर्वाचन प्रक्रिया, निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकाय, निर्वाचन सम्बद्ध कानूनहरू र निर्वाचनका सरोकारवालाहरू तथा निर्वाचन प्रक्रियामा शिक्षकहरूको भूमिका जस्ता विषयहरूमा छलफल भएको थियो ।

कार्यक्रमको शुभारम्भ सत्रमा आयोगका सचिव श्री शारदाप्रसाद त्रितालले यस कार्यक्रमपश्चात् सहभागीहरूले आफ्नो विद्यालयमा सामाजिक शिक्षा अध्यापन गर्दा निर्वाचनका विषयमा तथ्यपरक र वस्तुनिष्ठ जानकारी प्रदान गर्नेमा आफू विश्वस्त रहेको धारणा राख्नुभएको थियो भने सहसचिव श्री वीरवहादुर राईले प्रशिक्षण कार्यक्रमको उद्देश्यबारे प्रकाश पार्दै निर्वाचन प्रक्रियामा

योग्य मतदाताहरूको अधिकाधिक सहभागिता हुन सकोस् भन्ने शुभेक्षा राख्नुभएको थियो । यस प्रशिक्षणमा सचिव श्री शारदाप्रसाद त्रिताल, सहसचिव श्री सूर्यप्रसाद शर्मा, उपसचिव श्री सूर्यप्रसाद अर्याल र शाखा अधिकृत श्री हेमराज अर्यालले सहजीकरण गर्नुभएको थियो ।

(आ) आयोगमा सम्पन्न बाइसौं र तेइसौं श्रृङ्खलाको निर्वाचन शिक्षा प्रशिक्षण

निर्वाचन आयोगमा मिति २०७२ माघ ४ र ६ गते बाइसौं र तेइसौं श्रृङ्खलाको रूपमा निर्वाचन शिक्षा प्रशिक्षण कार्यक्रम सम्पन्न भयो । यस प्रशिक्षण कार्यक्रममा १२ वटा सामुदायिक र ३४ वटा निजी विद्यालय गरी जम्मा ४६ विद्यालयका १५ जना महिला र ३४ जना पुरुष गरी जम्मा ४९ जना सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षकहरूको सहभागिता रहेको थियो । उक्त प्रशिक्षण कार्यक्रमको उद्घाटन प्रमुख निर्वाचन आयुक्त डा. अयोधीप्रसाद यादव तथा सचिव श्री शारदाप्रसाद त्रितालको उपस्थितिमा सम्पन्न भएको थियो भने कार्यक्रममा लोकतन्त्र, संविधान, निर्वाचन र निर्वाचनका सन्दर्भमा नागरिकको कर्तव्य र अधिकार, निर्वाचन प्रणाली, निर्वाचन चक्र, निर्वाचन प्रक्रिया, निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकाय, निर्वाचन सम्वद्ध कानूनहरू र निर्वाचनका सरोकारवालाहरू तथा निर्वाचन प्रक्रियामा शिक्षकहरूको भूमिका जस्ता विषयहरूमा प्रशिक्षण तथा उक्त सहभागी शिक्षकहरूबाट निर्वाचन शिक्षा तथा सूचना केन्द्रको अवलोकन भ्रमणसमेत भएको थियो ।

(इ) नेपालगञ्ज र रसुवामा सम्पन्न निर्वाचन शिक्षा प्रशिक्षण कार्यक्रम

निर्वाचनलाई स्वच्छ, स्वतन्त्र र विश्वसनीय बनाउनका लागि आममतदाता तथा निर्वाचनका सरोकारवालाहरूलाई निर्वाचनका विविध विषयमा जानकारी गराउने उद्देश्यअनुस्र्ण आयोगको केन्द्रमा काठमाण्डौं उपत्यकाका सामुदायिक तथा निजी माध्यमिक विद्यालयका सामाजिक अध्ययन शिक्षकका लागि निर्वाचन शिक्षा प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गरिँदै आएको छ । यसै सन्दर्भमा यहि मिति २०७२।११।१३ देखि १६ गतेसम्म बाँकेको नेपालगञ्जमा रहेका सामुदायिक तथा निजी माध्यमिक विद्यालयमा सामाजिक विषय अध्ययन गराउने शिक्षकहरूका लागि ६ समूहमा विभाजन गरी मिति २०७२।११।१३ देखि १४ गतेसम्म ३ समूह र मिति २०७२।११।१५ देखि १६ गतेसम्म ३ समूहमा गरी जम्मा १४० जनालाई निर्वाचन शिक्षा प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गरियो । उक्त कार्यक्रममा २१ जना महिला र ११९ जना पुरुष सहभागी रहेका थिए । प्रशिक्षण कार्यक्रमको उद्घाटन सत्रमा बाँके जिल्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारी श्री वेदप्रकाश लेखकले शुभकामना मन्तव्य दिनुभएको थियो भने प्रशिक्षण कार्यक्रमको उद्घाटन निर्वाचन आयोगका उपसचिव श्री एकनारायण शर्माले गर्नुभएको थियो । उक्त कार्यक्रममा आयोगका उपसचिव श्री सूर्यप्रसाद अर्याल, उपसचिव श्री देशबन्धु अधिकारीलगायतका स्रोतव्यक्तिहरूका साथै जिल्ला कार्यक्रम व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरूको समेत उपस्थिति रहेको थियो ।

त्यसैगरी मिति २०७२।११।१३ र १४ गते रसुवा जिल्लाका सामुदायिक तथा निजी माध्यमिक विद्यालयका सामाजिक शिक्षा अध्यापन गर्ने शिक्षकका लागि निर्वाचन शिक्षा प्रशिक्षण कार्यक्रम सम्पन्न भयो । उक्त कार्यक्रममा ४ जना महिला र १९ जना पुरुष गरी जम्मा २३ जनाको सहभागिता रहेको थियो । निर्वाचन आयुक्त श्री इला शर्माले उद्घाटन गर्नुभएको उक्त कार्यक्रममा

जिल्लाका कार्यक्रम व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरूको समेत उपस्थिति रहेको थियो । उक्त प्रशिक्षण कार्यक्रममा निर्वाचन, निर्वाचन चक्र, निर्वाचन प्रणाली, निर्वाचनका सरोकारवालाहरू, निर्वाचन व्यवस्थापन निकायहरू, मतदाता नामावली, मतदाता शिक्षा जस्ता विषयहरूका अतिरिक्त साविकको व्यवस्थाबमोजिमको स्थानीय निकाय निर्वाचनसम्बन्धी आवश्यक जानकारी एवं नमूना मतदानको अभ्याससमेत गरिएको थियो ।

(ई) मुख्य तथा क्षेत्रीय प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम सम्पन्न

माध्यमिक विद्यालयमा सामाजिक अध्ययन विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूलाई निर्वाचन शिक्षा प्रदान गर्न प्रशिक्षक तयार गर्ने उद्देश्यले २०७२ फागुन ३० र चैत १ गते, मोरङको विराटनगर र बर्दियाको गुलरियामा निर्वाचन शिक्षा क्षेत्रीय प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम सम्पन्न गरियो ।

विराटनगरमा सम्पन्न कार्यक्रममा क्षेत्रीय निर्वाचन कार्यालय, मोरङ तथा जिल्ला निर्वाचन कार्यालय, ताप्लेजुङ्, तेह्रथुम, ओखलढुङ्गा, सिन्धुपाल्चोक, बारा, धनुषा र सिराहाबाट जिल्ला निर्वाचन अधिकारीसहित दुईजना, ती जिल्लाका जिल्ला शिक्षा कार्यालयका स्रोतव्यक्ति एकएकजना र युएनडिपी निर्वाचन सहायता परियोजना, विराटनगरका प्रतिनिधि एकजना गरी जम्मा तेईसजनाको सहभागिता रहेको थियो जसमा चारजना महिला र उन्नाईसजना पुरुष रहेका थिए ।

त्यसैगरी गुलरियामा सम्पन्न कार्यक्रममा जिल्ला निर्वाचन कार्यालय स्याङ्जा, पर्वत, अर्घाखाँची, रोल्पा, अछाम, बर्दिया, डडेल्धुरा र रोल्पाका जिल्ला निर्वाचन अधिकारीसहित दुईजना, ती जिल्लाका जिल्ला शिक्षा कार्यालयका स्रोतव्यक्ति एकएकजना र युएनडिपी, निर्वाचन सहायता परियोजना नेपालगञ्ज र धनगढीका प्रतिनिधि एकएकजना गरी जम्मा तेईसजनाको सहभागिता रहेको थियो ।

माध्यमिक तहमा सामाजिक अध्ययन विषय अध्यापन गराउने शिक्षकहरूमार्फत विद्यार्थीसम्म निर्वाचन शिक्षा पुऱ्याउने उद्देश्यले आयोगले विगत दुईवर्षभन्दा बढी समयदेखि यस किसिमको प्रशिक्षण सञ्चालन गर्दै आएकोमा यसलाई व्यापकता दिने सिलसिलामा पहिलोचरणमा देशभरका १५ जिल्लालाई समेटि विराटनगर र बर्दियामा एकसाथ सो कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको हो । दुईदिने प्रशिक्षणमा लोकतन्त्र र संविधान, निर्वाचन प्रणाली, नागरिकको अधिकार र कर्तव्य, निर्वाचनसम्बन्धी कानून, मतदाता नामावली, स्थानीय तहको निर्वाचनलगायतका विषयमा छलफल गरिनुका साथै सहभागीहरूलाई नमूना मतदानसमेत गराइएको थियो ।

यसअघि २०७२ साल फागुन २० र २१ गते आयोगको सभाहलमा आयोगमा आयोगका १५ जना अधिकृत कर्मचारीहरूलाई सहभागी गराई मुख्य प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम सम्पन्न गरिएको थियो ।

(च) South Asian Institute for Democracy and Electoral Studies (SAIDES) सम्बन्धमा अन्तरक्रिया कार्यक्रम

निर्वाचन आयोगको आयोजनामा वि.सं. २०७२ साल चैत्र ५ गते काठमाडौंमा आयोगका पदाधिकारी, आयोगका पूर्व प्रमुख निर्वाचन आयुक्त, पूर्व निर्वाचन आयुक्त, प्राध्यापन, प्रशासन, परराष्ट्रलगायतका विभिन्न क्षेत्रका बौद्धिक व्यक्तित्वहरूलाई सहभागी गराई South Asian Institute for Democracy and Electoral Studies (SAIDES) स्थापना तथा सञ्चालनको लागि भौतिक, आर्थिक, मानवीय स्रोत तथा अन्य प्राविधिक पक्ष सम्बन्धमा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न गरियो ।

अन्तरक्रिया कार्यक्रमको शुभारम्भ सत्रमा कार्यवाहक प्रमुख निर्वाचन आयुक्त डा. अयोधीप्रसाद यादवले अध्यक्षता गर्नुभएको थियो भने SAIDES सम्बन्धमा हालसम्म भए गरेका गतिविधि समेटेर निर्वाचन आयुक्त श्री इला शर्माले प्रस्तुतीकरण गर्नुभएको थियो । प्रस्तुतीकरणमा SAIDES सम्बन्धी पृष्ठभूमि, अवधारणा, उद्देश्य, सार्क क्षेत्रका अन्य निर्वाचन व्यवस्थापन निकायसँगको समन्वय, SAIDES को सम्भाव्य संरचना, SAIDES को लागि आवश्यक पर्ने स्रोतसाधनलगायतका पक्षहरू समेटिएको थियो । त्यसपछि छलफल गरी सुभाब सङ्कलनसमेत गरिएको थियो । आयोगका सहसचिव श्री सूर्यप्रसाद शर्माले कार्यक्रमको उद्देश्यमाथि प्रकाश पार्नुभएको थियो भने उपसचिव श्री सूर्यप्रसाद अर्यालले कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुभएको थियो ।

छलफल कार्यक्रममा सहभागीहरूका तर्फबाट विभिन्न सुभाबहरूसमेत प्राप्त भएका छन् । निर्वाचनसम्बन्धी ज्ञान व्यवस्थापन गर्न Think Tank Institution को रूपमा SAIDES जस्तो संस्था स्थापना गरी कार्य गर्नु सराहनीय हुने तथा यस संस्थालाई सन्धिमाफ्त वा नेपालको संस्था दर्तासम्बन्धी कानूनअनुसार दर्ता गरी बैधानिकता प्रदान गर्नसकिने भए पनि कानुनी दृष्टिबाट यसको उद्देश्य, व्यवस्थापन, संरचना, पदसोपान, प्रकृति, कर्मचारी व्यवस्थापन, कर, विदेशी व्यक्तिको हकमा भिसाको व्यवस्था, सञ्चालन प्रक्रिया स्पष्ट भएमा मात्र संस्थाको विधान तयार गरी अगाडि बढ्नसकिने, संस्था सञ्चालन गर्न नेपाल सरकारको सहमतिमा साथै नियमित र कार्यक्रमगत स्रोत आवश्यक पर्ने तथा विकास साभेदारहरूको सहयोग, प्रकाशनहरूको बिक्री वितरण तथा सदस्यहरूबाट प्राप्त हुने टोकन योगदानबाट मात्र संस्था सञ्चालन गर्न गाह्रो हुने सुभाब सहभागीहरूले राख्नुभएको थियो । त्यसैगरी संस्था स्थापना गर्नु मात्र महत्वपूर्ण नभई यसलाई दिगो रूपमा सञ्चालन गर्नेतर्फ सोच राख्नुपर्ने, सार्क क्षेत्रका निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय आफैँमा कर्मचारी व्यवस्थापन प्रभावकारी हुन नसकिरहेको अवस्थामा SAIDES मा अन्तर्राष्ट्रिय कर्मचारी व्यवस्थापन गर्नु जटिल हुने, सार्क क्षेत्र अन्तर्गत विभिन्न देशहरूको सम्बन्ध नियाल्दा र सार्क आफैँमा कसरी काम गरिरहेको छ सो कुरालाई विचार गर्दा यस प्रकारको संस्था सञ्चालन गर्न सहज नहुने, यसको लागि सार्कका सदस्य राष्ट्रहरूको सहमति आवश्यक पर्ने, विश्वविद्यालयसँग आबद्ध गराइ सञ्चालन गर्नु उपयुक्त हुने जस्ता सुभाबहरूसमेत प्राप्त भएका छन् ।

दक्षिण एशियाका निर्वाचन व्यवस्थापन निकायहरूको साभा मञ्च {Forum of Election Management Bodies of South Asia (FEMBoSA)} को काठमाडौंमा सम्पन्न पाँचौँ बैठकले

काठमाडौं घोषणापत्र जारी गर्दै दक्षिण एशियाली क्षेत्रमा निर्वाचन विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान गर्न, गराउनको लागि काठमाडौंमा South Asian Institute for Democracy and Electoral Studies (SAIDES) को स्थापना गर्ने निर्णय गरेको थियो । घोषणापत्रमा उक्त संस्थाबाट निर्वाचनका विविध पक्षमा अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने, गराउने तथा दक्षिण एशियाली क्षेत्रका निर्वाचन व्यवस्थापन निकायहरूबाट भए गरेका राम्रा पक्षहरू (Best Practices) को अभिलेख तयार गरी सम्पूर्ण सदस्य निकायहरूबीच आदान प्रदानको व्यवस्था मिलाउनेसमेतका कार्य गर्ने व्यहोरा उल्लेख छ ।

आयोगको मिति २०७१।८।२२ को निर्णयानुसार SAIDES को स्थापनाका लागि आवश्यक मानवीय, वित्तीय, भौतिक तथा अन्य प्राविधिक पक्षको व्यवस्थाको लागि नेपाल सरकारलाई अनुरोध गर्ने निर्णय भई सोको कार्यान्वयन प्रक्रियासमेत अघि बढाइएको थियो । SAIDES स्थापना तथा सञ्चालनसम्बन्धी अवधारणापत्रमा व्यवस्था भएबमोजिम यसअघि निर्वाचन आयुक्त श्री इला शर्माको संयोजकत्वमा परामर्श समिति र निर्वाचन आयोगका सचिवको संयोजकत्वमा कार्यकारिणी समिति गठन भई यससम्बन्धमा प्रारम्भिक छलफलसमेत भएको थियो ।

सामाजिक अध्ययन शिक्षकका लागि निर्वाचन शिक्षा मुख्य प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रममा कार्यवाहक प्रमुख निर्वाचन आयुक्त डा. अयोधीप्रसाद यादव र सचिव श्री शारदाप्रसाद त्रिताल

लैङ्गिक तथा समावेशिता विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रममा निर्वाचन आयुक्त श्री इला शर्मासमेत

राजनीतिक वित्तसम्बन्धी कार्यशालामा सचिव श्री शारदाप्रसाद त्रिताल, सहजकर्ता तथा सहभागीहरू

सामाजिक अध्ययन शिक्षकका लागि मुख्य प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रममा आयोगका कार्यवाहक प्रमुख निर्वाचन आयुक्त डा. अयोधीप्रसाद यादव, सचिव श्री शारदाप्रसाद त्रितालसमेत

पाठक तथा लेखक वर्गमा सम्पादक मण्डलको अनुरोध

लग्जिङ्ग चफो, ग्कनाफि लग्जिङ्ग / न्फिङ्ग; डा. ग्ल. च. व. लि. स. क्ल. स. (Journal) **लग्जिङ्ग** क्ल. स. / ख. स. 5 . 0; न्फो : t/lo agfpgsf nflu ox?sf]cdN ; 'erij tyf ; xof]sf] ck]ff ul/G . 0; क्ल. स. क्ल. स. उ. ग्ल. स. न्फिङ्गनुफोसि ल्जिफोदो न्ज. प. स. ग्ल. स. ल्जिफोदो न्ज. / र्ग. न्फो ब्जिफोसि ओ. ड. क्ल. स. ; ल. स. / ख. स. / ल. स. / फ. 5 .

ओ. ड. info@election.gov.np
ecjournal@gmail.com

लग्जिङ्ग चफो, ग्कना
ख. स. / ख. स. 5 . 0; न्फो